

Türk Kültürü

YIL 61

YENİ SERİ CİLT XVI

SAYI 1

2023/1

Ankara <Bahar> 2023

Türk Kültürü

ISSN: 1300-3372

Kuruluş Tarihi: Kasım 1962

Yıl 61, Yeni Seri Cilt XVI, Sayı 1

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Adına Sahibi
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Editör / Editor
Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. İbrahim DİLEK

İngilizce Dil Editörü / Editor of the English Text
Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL ŞİMŞEK

Yazı İşleri / Secretarial Work
Dr. Esin AĞCA • Dr. Selin BAYRAK • Ezgi ÇAPAN • Hakan GÜLER •

Teknik Editör / Technical Editor
Saffet Alp YILMAZ

Yayın Kurulu Üyeleri / Members of Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet AÇA [Marmara Üniversitesi] • Prof. Dr. Ferruh AĞCA [Eskişehir Osmangazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Ts. BATTULGA [MUIŞ, MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. Bülent BAYRAM [Ahmet Yesevi Üniversitesi KAZAKİSTAN] • Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi] • Prof. Dr. Yakup ÇELİK [Yıldız Teknik Üniversitesi] • Prof. Dr. İsmet ÇETİN [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi] • Dr. Ankbayar DANUU [MUIS, MOĞOLİSTAN] • Prof. Dr. İbrahim DİLEK [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi] • Prof. Dr. Oğuzhan DÜRÜMŞÜ [Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi] • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç EGOROV [ÇUVAŞİSTAN-RUSYA] • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Yunus KOÇ [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. İsa ÖZKAN [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Fatih SAKALLI [Gazi Üniversitesi] • Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ [Hacettepe Üniversitesi] • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM [Hacettepe Üniversitesi] •

Bilim Kurulu / Scientific Board

Prof. Dr. Mehmet AÇA • Dr. Esin AĞCA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. İsmail AKA • Prof. Dr. Metin AKAR • Doç. Dr. Hakan AKCA • Prof. Dr. Yavuz AKPINAR • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ALBAYRAK • Prof. Dr. Mustafa ARGUNSAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Dr. Kenan AZILI • Prof. Dr. Tuncer BAYKARA • Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Prof. Dr. Süleyman H. BOLAY • Doç. Dr. Emrah BOZOK • Dr. Öğr. Üyesi Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Yakup ÇELİK • Prof. Dr. İsmet ÇETİN • Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Doç. Dr. Kemalettin DENİZ • Prof. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. Şaban DOĞAN • Prof. Dr. Abdülkadir DONUK • Doç. Dr. Oğuzhan DÜRÜMŞÜ • Prof. Dr. İnci ENGINÜN • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN • Dr. Öğr. Üyesi Genç Osman GEÇER • Prof. Dr. Reşat GENÇ • Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Prof. Dr. Umay TÜRKES GÜNAY • Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU • Prof. Dr. Osman HORATA • Prof. Dr. Mustafa İSEN • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ • Prof. Dr. Zeynep KERMAN • Doç. Dr. Gülsüm KILLI-YILMAZ • Prof. Dr. Yunus KOÇ • Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Cemal KURNAZ • Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL • Prof. Dr. Özcan MERT • Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK • Doç. Dr. Serdar ODACI • Dr. Öğr. Üyesi Esra BİLGE • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Mehmet ÖZ • Prof. Dr. Fatma ÖZKAN • Prof. Dr. İsa ÖZKAN • Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU • Prof. Dr. Fatih SAKALLI • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Nezir TEMUR • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ •

Bu Sayıdaki Hakemler / Reviewers In This Issue

Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. İsmet ÇETİN • Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL • Prof. Dr. Selahittin TOLKUN • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Doç. Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET • Doç. Dr. Emrah BOZOK • Doç. Dr. Genç Osman GEÇER • Doç. Dr. Kenan AZILI • Dr. Öğr. Üyesi Meltem CAN • Dr. Esin AĞCA • Dr. Selin BAYRAK

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), idealonline, Modern Language Association (MLA) tarafından taranmaktadır.

Türk Kültürü, uluslararası hakemli süreli yayındır. **Türk Kültürü**'nde yayımlanan makalelerin tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir.

İletişim Adresi / Information Adress

Bahçelievler, Aşkabat Caddesi, 69.sokak, No.38 06490 Ankara / TÜRKİYE Tel: (00 90 312) 2133100 Belgeçer: (00 90 312) 2134135 Genel ağ: <http://www.turkkulturu.org.tr> / E-posta: tkaedernegi@gmail.com

Türk Kültürü 2023/1 Etkileşim Basım Yay. Tan. Ltd. Şti. Basımevi'nde (Devrez Sok. No. 1 Altındağ / ANKARA Tel: 3843136, Sorumlu Müdür: Yusuf AVAN) basılmıştır.

Ankara <Bahar> 2023

Türk Kültürü Yayın İlkeleri

- **Türk Kültürü**, yılda iki kez yayınlanır.
- **Türk Kültürü**, hakemli bir yayındır. **Türk Kültürü**'nde yayınlanmak üzere gönderilen özgün makaleler, YAYIN KURULU tarafından incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakem tarafından değerlendirilir.
- **Türk Kültürü**'ne gönderilen yazılar daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olmalıdır. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yayın ilkelerine uygun olmak koşuluyla yabancı bilim adamlarının yazıları, İngilizce, Almanca, Fransızca veya Rusça yazılmış olabilir. Ancak Türkçe-İngilizce başlık, özet ve anahtar sözcükler yazıya eklenmelidir. Yabancı dilde yazılmış yazılara derginin hacmine göre % 30 civarında yer verilir.
- Makalenin yazarı, adını, soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını tam ve açık olarak belirtmeli, kendisiyle doğrudan iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini vermelidir.
- Yazıların başında kısa birer Türkçe ve İngilizce özet (en çok 100 sözcük) ile Türkçe ve İngilizce anahtar sözcükler (en çok 5 sözcük) bulunmalıdır (İtalik olarak ve Times 9 punto ile yazılmalıdır).
- Yazılar, Times 10 puntoyla ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.
- Metin içinde göndermeler ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde belirtilmelidir. Örnek: (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.
- Dipnotlar sayfa altında, numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.
- Makalenin sonunda yer alacak kaynakçada kitaplar (*koyu ve italik*) ve makaleler (dergi adı **koyu**, cilt Romen rakamıyla, sayı, üst üste iki nokta, sayfa numaraları) alfabetik sırayla ve şu düzenle verilmelidir:

AALTO, Pentti (1992). "Kül-Tegin är at bo / ult", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXX, 1-2: 119-124.

ERGİN, Muharrem (1991). *Osmanlıca Dersleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

JOHANSON, Lars (2002). "Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair" (Çev.: Mustafa Uğurlu), **Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları**, 2002/4: 71-79.

WELLEK, R. ve A. WARREN (1982). *Yazın Kuramı* (Çev.: Y. Salman ve S. Karantay), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Bir yazarın birden fazla yayını kaynak gösterildiği takdirde yayınlar tarih sırasıyla, aynı yazarın aynı yıldaki yayınları ise (1985a), (1985b) şeklinde harf sırasıyla verilmelidir.
- Tezlerin hangi üniversitede yapıldığı ve hangi akademik dereceye (yüksek lisans/doktora...) yönelik olduğu belirtilmelidir.
- **Yukarıda belirlenen yazım koşullarına uygun olmayan yazılar değerlendirmeye kesinlikle alınmayacaktır.**

Submission Guidelines for *Türk Kültürü*

- **Türk Kültürü** is published twice a year.
- **Türk Kültürü** is a refereed publication. After original manuscripts are examined by Executive Board, they are peer-reviewed by two referees. The authors bear the full responsibility for their articles.
- Manuscripts must be originally sent to the board, but not to other journals simultaneously for publication or evaluation. The publication language of the issue is Turkish. However, English, German, French or Russian articles submitted by foreign authors can be considered for publication in proportion of 30% of issue on condition that they suit the submission guidelines of *Türk Kültürü*. The manuscripts must have a title, an abstract and also keywords both in Turkish and English.
- The authors' names, last names and academic positions should be written. In addition; the full postal address, fax, telephone numbers and e-mail addresses of the author(s) who will check proofs and receive correspondence and offprints should also be included.
- Abstracts, not exceeding 100 words, must be written in both Turkish and English, and be followed by maximum 5 key words of each.
- Manuscripts must be written in Mac Word 5,1 or Ms Word Windows 95 or further versions (Pc compatible) with Times 10 point with 1,5 line spaced. Tab and enter key **must not be used** for paragraphs.
- Texts must follow in-text footnote system. In the text, author's name, date of publication, and page number must given in parentheses. If a source is cited many times, parentheses are given in stead of "ibid, idem, op. cit. etc." For example, (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Quoted passages under three lines must be given between quotation marks. If quoted passage is over three lines, they must be given 1 cm margins from left and right sides of line as block with 9 point and odd line spaced.
- Additional information must be given on the same page as footnotes enumerated 1, 2, 3. Citations in them must follow the above guidelines.
- References must include only the cited sources and be given in an alphabetical order. Book names must be written **bold** and *italic*. Articles must be written (name of journal is **bold**, volume in Roman number, issue number, colon and page numbers) as below:

AALTO, Pentti, (1992). "Kül-Tegin är at bo / ultr", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXX, 1-2: 119-124.

ERGİN, Muharrem, (1991). *Osmanlıca Dersleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

JOHANSON, Lars (2002). "Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair" (Çev.: Mustafa Uğurlu), **Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları**, 2002/4: 71-79.

WELLEK, R. ve A. WARREN, (1982). *Yazın Kuramı* (Çev.: Y. Salman ve S. Karantay), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- If more than one source of the same author is cited, they must be put in a chronological order from the earlier to the recent. Sources of the same years must be given letters as in "1985a, 1985b"
- The university and the academic degree (MA. or PH.) of an academic thesis must be given.
- Manuscripts **not prepared** based on the directions above **will not be taken into consideration** for publication in *Türk Kültürü*.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

YAZILAR / ARTICLES

Araştırma Makaleleri / Research Articles

KİMLİK OLUŞMASI/GELİŞMESİ/DÖNÜŞMESİ ve TÜRK KİMLİĞİ
Identity Formation/Development/Transformation And Turkish Identity

Vahit TÜRK

1-23

ÇUBUK YÖRESİ MASALLARINDA DEMONİK BİR VARLIK “DEV”

A Demonic Being "Giant" in the Tales of Çubuk Region

İsmet ÇETİN- Ayşegül DİRİCAN

25-36

MENAKIPNAMELERDE FORMELLERİN KULLANIMI: “MENÂKIB-I
ŞA’BÂN-I VELÎ” ÖRNEĞİ

*The Use Of Formal Expressions In Menakıpname: The Example Of “Menâkıb-
I Şa’bân-I Velî”*

Gülten KÜÇÜKBASMACI

37-62

DİL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN ALTIN ORDU HANLIĞI YARLIK VE
BİTİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Assessment on the Golden Horde Khanate Yarıqlıq and Bitiks in Terms of
Language Features*

Esin AĞCA

63-74

DİL BİLİMSSEL NEZAKET AÇISINDAN ESKİ TÜRKLERDE ASKERLİK
Soldiership Among The Ancient Turks From A Linguistic Politeness

Perspective

Utku IŞIK

75-92

TÜRK VE MOĞOL DİLLERİNDE ORTAK VE BENZER KUŞ ADLARI

Common and Similar Bird Names in Turkish and Mongolic Languages

Başak PERÇİN BOSTAN

93-121

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA ABD MEDYASININ YAYIN POLİTİKASI
Broadcasting Policy of the US Media in the Second Karabakh War

Hüseyin ALTINALAN

123-139

TUNYUKUK YAZITINDA GEÇEN artuk SÖZCÜĞÜNÜN ANLAMI VE
FONKSİYONU ÜZERİNE

On the Meaning and Function of the word artuk in the Tunyukuk Inscription

Hakan GÜLER

141-152

MİR ALİ ŞİR NEVÂÎ ŞİİRDE ANLAMDAŞLIK BEDİİ SANATININ
YARATICISI

Mir 'alî Shîr Navâ'î, The Innovator Of "Anlamdaşlık Array" In Poetry
GHOLAMREZA RAZMÎ, Mahmud Oğlu
153-169

Çeviri / Translation

Uygur Budistlerinin Kullandığı Tılsımlar ve Bu Tılsımların Çin Geleneği ile
İlişkisi

Yukiyo KASAİ
(Çev. Oktay DERE)
171-198

Kitap İncelemesi / Book Review

Ahmet Bican Ercilasun, TÜRK DİLİNDE ÇEKİRDEK EKLER, Türk Dil
Kurumu Yayınları, Ankara 2022, 95 s. ISBN: 978-97-17-5285-7.

Arzu ARICAN
199-202

Küçükballı, Fatih Numan (2023). ALTAY TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE
TÜRKÇESİ AĞIZLARININ ORTAK KELİMELER SÖZLÜĞÜ (ESKİ
TÜRKÇEYLE KARŞILAŞTIRMALI). Konya: Palet Yayınları ISBN: 978-625-
6401-50-1.

Rukiye AKDAĞ
203-207

Işık, Utku (2022). ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE NEZAKET İFADELERİ.
Paradigma Akademi. 395 sayfa.

Tuğçe AKBULUT
209-212

Editör Notu / Editorial Note

Türk kültürünün uzun soluklu dergilerinden biri olan Türk Kültürü Dergisi'nin 2023/1 sayısını siz okuyuculara ulaştırmış olmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Türk Kültürü Dergisi yayına çıktığı ilk günden itibaren, uluslararasılığa azami derecede önem vermiş ve uluslararası bilim camiasında Türk biliminin yer edinip bir merkez hâline getirilmesine katkı sağlamayı hedeflemiştir. Bu bağlamda, 1962 yılından beri aralıksız yayımlanarak Türk kültürüne hizmet etmektedir.

Derginin bu sayısında, dokuz araştırma makalesi, bir çeviri ve üç kitap kritiği yer almaktadır. Makaleler, kimlik oluşması ve Türk kimliği konusundan, Türk halk kültürünün çeşitli alanlarına ve tarihi Türk dilinin kimi meselelerine ve Türk ve Moğol dilinin ortaklıklarına uzanan bir hatta Türk kültürünün çeşitli alanları ile ilgilidir. Ayrıca Uygur Budizmine ait bir çeviri ile Türklük Bilimi araştırmalarına yeni katılmış üç ayrı kitabın kritiği yer almaktadır.

Yazıları ile dergimize destek olan yazarlara, yayın kuruluna ve gönderdiğimiz yazıları titizlikle değerlendiren hakemlere, katkılarından dolayı teşekkür ederiz. Derginin önceki sayıları gibi bu sayısının hazırlanmasındaki emeklerinden dolayı Dr. Selin Bayrak, Hakan Güler, Ezgi Çapan ve Saffet Alp Yılmaz'a teşekkür ederim.

Bir sonraki sayıda tekrar buluşmak umuduyla, hoşça kalın.

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

KİMLİK OLUŞMASI/GELİŞMESİ/DÖNÜŞMESİ ve TÜRK KİMLİĞİ

Vahit TÜRK*

Öz: Kimlik hem kişiler hem de toplumlar için önemli görülmüş, üzerinde pek çok tartışmalar ve çalışmalar yapılmış, halen de yapılmaya devam edilen bir olgudur. Bazı toplumlar erken çağlarda birtakım ortaklıkları esas almak suretiyle birlik oluşturmuş ve bunu korumaya çalışmış, bu birlik bazı toplumlar için daha geç çağlarda oluşabilmiştir. Ulus kimliklerinin oluşmasında esas alınan temel belirleyici dil ve dil ile oluşup gelişen, bir yanda dil ile gelişirken bir yanda da dili geliştiren edebiyat ve kültür, toplulukları ulusa dönüştürmüştür. Ulusların oluşmasında ortak tarih, bu tarihin oluşturduğu duygudaşlık ve başka birtakım etkenlerin, özellikle komşulukların, birleşip dağılmaların da etkili olduğu kabul edilmektedir.

Fransız İhtilali ile Avrupa'da baş gösteren çağdaş ulus kimliği arayışları, on dokuzuncu yüzyılda Türk aydınlarına da yansımış ve bütün Türk yurtlarında bu uğurda mücadele eden önemli bir aydın kitle yetişmiş, bu dönem, Türkler ve diğer Asyalı uluslar için de ümmet çağından ulus çağına geçiş zamanı olmuştur.

Yeryüzündeki eski uluslardan biri olan Türklerin ulus birliğine ne zaman ulaştıkları bilinmez ancak yazıyla izlenebilen dönemlerde Türk kimliğinin Türkçe ile ifade edildiği görülür. Orhun anıt yazıtlarına yansıyan bu kimlik, çağlar içinde zaman zaman özellikle yurt, yazı ve din değişiklikleri dolayısıyla değişik komşuluklar yaşamış, çeşitli etkilere maruz kalmıştır. Bozkır kuşağından tarım kuşağına, yani konar göçer hayattan yerleşik hayata geçiş, toplum hayatı üzerinde büyük etki yapmış ve bu etki ulus kimliğinde de yankısını bulmuştur. Tarım kuşağındaki büyük dönüşüm, din değişikliği dolayısıyla olmuş ve bu dönemde bütünüyle kimlik kaybı olmaması için büyük ve öncü aydınlar, doğrudan kimlik besleyici ve koruyucu temel eserler ortaya koymuşlar, ulus kimliğini koruyan dilin varlığını sürdürmesini sağlamışlardır.

Tarih içinde sömürge devletler egemenlikleri altına aldıkları ulusların ulus kimliklerine yönelik planlı birtakım eylemler içerisine girmişler, bütün tarih boyunca görülen kimlik eritme (asimilasyon) faaliyetleri daha sistemli biçimde yapılır olmuştur. Rus egemenliği altında yaşamak zorunda kalan Türk kitleleri de bu sistemli kimlik eritme politikalarına yoğun biçimde maruz kalmıştır. Çarlık yönetiminde başlatılan bu çabalar, Sovyet yönetiminde daha sistemli ve acımasız biçimde sürdürülmüş, bu uygulamalar için de özellikle çocuk yuvaları olmak üzere eğitim kurumları kullanılmıştır.

* Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul /TÜRKİYE. E-posta: v.turk@iku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8611-9939.

Anahtar Sözcükler: Kimlik, ümmet kimliği, ulus kimliği, kimlik dayanakları, beslenme kaynakları, on dokuzuncu yüzyıl, Türk kimliği, bağımsızlık.

Identity Formation/Development/Transformation and Turkish Identity

Abstract: *Identity has been seen as important for both individuals and societies, many discussions and studies on this phenomenon have been made on it and still is. Some societies formed a unity on the basis of some partnerships in the early ages and tried to protect it, and some societies were able to be form a unity in later ages. Literature and culture, which were formed and developed with the language and developed the language in the process. Also both of them are the main determining factors in the formation of national identities. It can be said that they transformed communities into nations. It is accepted that the common history, the sympathy created by this history and some other factors, especially neighborhoods, mergers and disintegrations are also effective in the formation of nations.*

The search for a contemporary national identity, which emerged in Europe with the French Revolution, was also reflected in the Turkish intellectuals in the nineteenth century, and an important intellectual mass struggling for this cause was raised in all Turkic lands. This period was also a time of transition for Turks and other Asian nations from the age of the ummah to the age of the nation.

It is not known when the Turks, one of the ancient nations in the world, reached the unity of the nation, but it is seen that the Turk identity was expressed in Turkish in the periods that can be traced in writing. This identity, which is reflected in the Orkhon monumental inscriptions, has experienced different neighborhoods and been exposed to various influences from time to time, especially due to changes in homeland, writing and religion. The transition from the steppe zone to the agricultural zone, that is, from the nomadic life to the settled life, had a great impact on the social life and this effect also found its echo in the national identity. The great transformation in the agricultural region was due to the change of religion. In this period, great and pioneering intellectuals produced fundamental works in order to directly nourish and protect identity so that there is no loss of identity, by that they ensured the existence of the language that protects the national identity.

Throughout history, colonial states have engaged in some planned actions against the national identities of the nations they have dominated. Their identity dissolution (assimilation) activities have been done more systematically than before. The Turk masses, who were forced to live under Russian rule, were also heavily exposed to these systematic policies of dissolution. These efforts, which were initiated under the Tsarist administration, were continued in a more systematic and ruthless manner under the Soviet administration, and educational institutions, especially kindergartens, were used for these practices.

Keywords: *Identity, ummah identity, national identity, identity bases, identities' sources of nutrition, nineteenth century, Turkish identity, independence.*

I. Kimlik Oluşması, Gelişmesi, Değişip-Dönüşmesi

Birey kimliği, kişinin soydan kaynaklı hazır bulduğu (genetik) özelliklerinin yanında başlangıçta dar aile çevresinden etkilenecek oluşup bütün hayatı boyunca ilişkide olduğu kişilerin, aldığı eğitimin, başından geçen olayların, beslendiği gıdaların, yaşadığı iklimin etkisiyle gelişen bir olgudur. Ancak ulus olarak vasıflandırılan toplulukların kendi seyrinde, dış müdahale yaşanmaksızın oluşan kimlikleri; yaşadıkları doğal süreçlerle, tarihte yaşanan deneyimlerle, mensup olunan inancın biçimlendirmesiyle, yaşanan yurdun yani coğrafyanın etki ve katkısıyla, ilişkide oldukları uluslardan da etkilenmek suretiyle oluşur. Yani bir toplumun ulus kimliği kazanmasında:

1.Doğal süreçler

2.Tarihî deneyim

3.İnançlar

4.Yaşanılan yurt/yurtlar

5.İlişkide olunan toplumlar/uluslar belirleyici etkiye sahiptir.

Bu oluşum, doğal seyrini izlediğinde zaman içerisinde ortaya çıkan değişimlerden de beslenmek yoluyla gelişerek varlığını sürdürür. Bir ulusa mensup olan bireylerin ya da toplulukların yaşadığı deneyimlerin zamanla kabul görüp yaygınlaşması, kitlelere mal olup özümsemesi, yani gün geçtikçe bireyler arasında bir duygudaşlık oluşması, kimliğin gelişip olgunlaşmasına katkıda bulunur. Toplulukların beslenme kültürü ve doğayla ilgili edindikleri bilgi ve deneyim de kimlik oluşmasında kendi etkisini gösteren hususlardandır. Kimliğin gelişmesinde başka uluslarla iletişimde bulunma ve karışmaların da son derece etkili olduğu bilinen bir durumdur. Böyle bir durumun hem genetiğin hem de kültürün farklı biçimde gelişmesi sonucunu doğurduğu, hatta zaman zaman eski kimlikten oldukça farklı, ona bütünüyle yabancılaşmış yeni bir kimlik oluşmasına yol açtığı insanlık tarihinde sıkça görülen olaylardandır. Çünkü insanlık tarihi, göçler ve yer değiştirmelerle ilgili olarak bir yönüyle büyük ölçüde farklılıklara sahip toplumların birleşip ayrılmalarının da tarihidir. Bu birleşip ayrılmalar, uzun bir oluşma süreci yaşamış ve oluşmuş uluslara daha önce sahip olmadığı yeni özellikler kazandırdığı gibi onlara yepyeni kimlikler giydirmeye de sonlanabilmiştir.

Yaşanılan hayatın oluşturduğu bu kimlik, zaman içerisinde uluslar için bir koruyucu zırha dönüşür ve ulusların kendisi olarak yaşamasını sağladığı gibi birtakım ilişkiler içerisinde bulunduğu çevresindeki diğer ulusların da “öteki” olmasına sebep olur. Bu “öteki” olmak durumu genellikle karşıtlık belirtmek üzere kullanılır ve anlaşılır ancak burada olumsuz bir anlamda düşünülmediğini, her şeyin ötekisiyle birlikte varlık alanında yer aldığını ve dolayısıyla yalnızca bir durum tespiti olarak söylendiğini belirtmemiz gerekir.

Uzun bir sürede ve karmaşık ilişkiler ağıyla oluşan bu kimliğin doğal taşıyıcıları ve kuşaktan kuşağa aktarıcıları ise o ulusun dili, o dil içerisinde oluşan sözlü ve yazılı edebiyatı ile müziği, birey ya da toplu olarak eğlenme biçimi, olaylar karşısında takındığı tutum ve verdiği tepki, bireyler arası ilişkiler, hayatla ilgili tavır ve davranışları gibi somut ve soyut kültür ürünleridir. Sözlü edebiyat halkın içerisinde doğar, çoğunlukla ortaya çıkış kaynağı unutulup belirsizleşir ve başlangıçta tek tek bireylerle ilgili olan bu ürünler zamanla yaygınlaşıp bir ulusun bütün bireyleri tarafından benimsenir. Bireyler o ürünler içerisinde kendilerinden bir şeyler bulduğu gibi onlara bir şeyler de katar, onları kendi çağına uygunlaştırabilir, dinlemekten ve söylemekten zevk alır, onların taşıyıcısı ve yaşatıcısı oldukları gibi onlarla da yaşarlar. Ağız edebiyatı olarak da adlandırılan bu ürünler zaman içerisinde yeni katkılarla farklılaşır, bazen bütünüyle değiştikleri de olur. Bu durum, bu ürünlerin oluşumuyla yazıya geçirilme zamanı arasında geçen süreyle ilgili olduğu gibi biri birinden kopuk uzak coğrafyalara dağılmaları ve her ulaştığı coğrafyada yeni eklemeler yapılmasıyla da ilgilidir. Bu yüzden değişik yurtlarda yazıya geçirilen aynı ürünün değişikleri (varyantları) sıkça karşımıza çıkar. Başka pek çok benzeri gibi Köroğlu'nun hemen bütün Türk yurtlarında bilinen bir halk hikâyesi olması, hatta komşu kültürlerde bile varlığı, birtakım farklılıklarla yaşaması bu anlatılanlara güzel bir örnek oluşturur.

Yazılı edebiyat ürünleri ise ulusun gelenekten ve sözlü kültürden de beslenen aydınları tarafından ortaya konur. Dünyaya gelen her birey, bir kültürün içine doğar, bu kültüre en duysuz ve uzak olarak düşünülenler bile içine doğduğu kültürden etkilenir, onunla beslenir, az ya da çok ondan izler taşır, onun pek çok ögesini alışkanlık haline getirir ve bildiği üzere insan, bir yönüyle de alışkanlıklarından oluşan bir varlıktır. Bireyin, içine doğduğu kültürden kendini bütünüyle soyutlaması mümkün olmaz.

Sözlü ürünlerde işlenen konular, yüzyıllar içerisinde ulusun özel yetenekleri olan kişileri yani sanatçıları tarafından önceki gelişmelerin de dikkate alınması suretiyle çağın insanına hitap edecek biçimde yenilenir, bu ürünlerin önceki tecrübelerle ilişkilendirilmesi, kültürdeki sürekliliği sağladığı gibi yeni kuşakların kimlik ediniminde de başat rol oynar. Bazen büyük sanatçılar hiç işlenmemiş konuları gündeme getirip orijinal sanat eserleri de ortaya koyabilir.

Bunlar, ulusun ortak zevkine hitap edebildiği ölçüde kabul görüp kimliği besleyen ortak değerlerden biri hâline dönüşebilir.

Ulus kimliğinin oluşmasında ve değişmesinde etkili öğelerden biri, dindir. Din hem tek tek bireyleri hem de bütün olarak bireyin çeşitli bağlarla mensubiyet duygusu taşıdığı toplumu çepeçevre kuşatır, bireyin ve toplumun pek çok davranışına yön verdiği gibi yeni davranış biçimlerinin doğmasına da yol açar, kimliğin belirleyici öğelerinden biri olarak dilini ve edebiyatını etkiler. Ulusun geleneğinde var olan ve kimliğini belirleyen birtakım öğeler zaman içerisinde dinin koruyucu kanatları altına sığınır, hatta ‘kutsal’ sınıfına dahil olup dokunulmazlık şemsiyesi altına girdiği de olur, bazen de dinin birtakım uygulamaları gelenek durumuna gelebilir. Bir din içerisinde yaşayan bir toplum, zaman içerisinde o dini, kimliğinin doğal bir parçası durumuna getirir. Dinlerin bireylerin ve toplumların hayatındaki büyük etkisi dolayısıyla bazen bütünüyle bir kimlikten başka bir kimliğe göçüş yani “*asimilasyon*” da yaşanabilir. Bu durumun Türk tarihinde onuncu yüzyıla kadar Türkçe konuşup Hristiyanlaştıktan sonra Slavlaşan Bulgarlar başta olmak üzere pek çok örneğini göstermemiz mümkündür. Bu tür sosyal dönüşümleri elbette tek sebebe bağlamak doğru olmaz ancak dinin belirleyici sebeplerden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kimliğin oluşmasındaki doğal etkenler yanında kişi oğlunun kimlikle ilgili sık karşılaştığı durumlardan biri de birtakım baskıcı yöntemler kullanılarak bir ulusun başka bir kimliğe taşınması, ona istemediği bir kimliğin giydirilmesidir (Azap-2021, s. 46). Bu durumun genellikle toprak işgalleri sonucunda yaşandığı gözlenir. İnsanlığın son birkaç yüzyılında baskıyla kimlik değiştirmenin yoğunlaşmasında, din ya da ümmet (öğür) kimliğinden sıyrılıp ulus kimliğine bürünmenin yani nispeten daha küçük parçalara bölünmenin, bir başka ifadeyle imparatorlukların dağılıp millî devletler çağının başlamasının etkisinden söz edilebilir. Son yüzyıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler de baskıcı yöntemlerin bir aracı olarak kullanıldı. Teknolojik gelişmeler hem emperyalistlerin emellerine ulaşmasını kolaylaştırdı hem de katil kültürlerin işini kolaylaştırdığı için pek çok özgün kültür ve bu kültürlerle temsil edilen pek çok millî kimlik yok oldu ya da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya varlık yokluk mücadelesi veriyor.

II. Türk Kimliği Üzerine Düşünceler

Çalışmamızda Türk kimliğinin yaşadığı dönüm noktalarına değinilecek, büyük değişimlerin yaşandığı çağlarda aydınların tutumları değerlendirilecek, özellikle son yüzyıllarda Türkler üzerinde yoğunlaşan kimlik değiştirmeye yönelik eylemler üzerinde durulacak, bu eylemlerin ne gibi yollar denenerek yapıldığının birkaç örneği gösterilecek, daha sonra ise bu çalışmaların yıkıcı sonuçlarının onarılması için uygulanan politikalardan kısaca söz edilecektir.

Tarihî macera incelendiğinde Türklerin oldukça sık yurt değiştirdiği, oldukça sık din değiştirdiği, oldukça sık yazı değiştirdiği görülür. Bu değişmelerin bir bölümü yerel ve belirli bir coğrafyada kalırken, bir bölümü yaygın biçimde ve geniş bir alanda gerçekleşmiştir. Bu sayılanların her biri kimlik üzerinde ciddi etki ve sonuçları olan değişimlerdir. Ancak yurt değiştirme genellikle çeşitli baskılarla ve başka bazı nedenlerle gerçekleşmekle birlikte din ve yazı değişikliği, bağımsız yaşama imkânına sahip olunduğu sürece isteyerek seçme sonucunda olmuştur. Belirtilen değişikliklerin kimlik üzerindeki etkisinin zaman zaman farklı sonuçlar doğurduğu görüldü. Bu sayılanlardan kaynaklı etkilenmelerin azlığı ya da çokluğu, devlet adamları ile aydınların tavrına bağlı olarak ortaya çıkmış, özellikle millî benlik ve kimlik konusunda hassas olan aydınların çabaları, bu belirtilenlerin etkisini azaltmış, hatta bazı durumlarda bu değişmelerin kimliği besleyen ve geliştiren unsurlar haline dönüşmesinin yolunu açtığı görülmüştür.

Bilindiği üzere günümüz bilgi ve bulgularına göre Türk dilinin yazıyla izlenebilen tarihi, sekizinci yüzyılda ortaya konulan ve kağanlık yazıtları olarak da adlandırılan Orhun anıt-yazıtlarıyla başlar. Bir dilin ilk yazılı metni olamayacağını açık biçimde gösterecek derecede işlenmiş ve gelişmiş bir dille taşlara kazınarak oluşturulmuş olan bu eserlerden sonraki dönem ise bir kâğıt uygarlığı olarak da değerlendirebileceğimiz, değişik alfabelerle yazılmış ve değişik dinlere inanmış yazıcıların elinden çıkan yüzlerce eserin günümüze ulaştığı Uygur dönemidir. Türklük Bilimi alanında çalışan bilim insanları, Karahanlılar çağında yazılan Kutadgu Bilig, Dîvânu Lügâti't-Türk, Kur'an Tercümesi, Atabetü'l-Hakâyık ve Dîvan-ı Hikmet gibi anıt eserleri ise Türk yazı dilinin üçüncü döneminin ürünleri olarak kabul ederler.

Yukarıda değinildiği üzere bir toplumun yeni bir din ve uygarlık çevresine girişi, bazen o toplumun millî kimliğinin değişmesine yol açacak kadar önemli sonuçlar doğurabilir. Hem yeni dini benimseyip hem de millî kimliğin ve varlığın korunması konusunda görev, o toplumun aydınlarına düşer. Türkler tarihleri boyunca pek çok dini benimsemiş, yaşadıkları geniş coğrafya dolayısıyla pek çok uygarlıkla temas kurmuş, dillerini yazıya geçirmede pek çok alfabe kullanmış, çokça yurt değiştirmiş bir ulustur. Bu sayılanların her biri bir toplumu derinden etkileyecek, millî kimliğinde derin izler bırakacak olaylardır.

II.1.Türk Kimliğinin Temel Dayanakları

Hakanlılar (Karahanlılar) çağı, Türklerin büyük kitleler hâlinde yeni bir dine ve yeni bir uygarlık çevresine dâhil olduğu dönem olmak bakımından hem Türk tarihinde hem de dünya tarihinde ortaya çıkacak olan önemli olaylar için başlangıç olarak değerlendirilir. Bu dönemde millî kimliğin ve varlığın korunması, hatta yeni benimsenen dinin verdiği heyecanla daha da güçlenip zenginleşmesi, o zamana kadar bu dini benimsemiş olan Arapların ve Farsların yanına eşit bir ulus olarak Türklerin de konumlanması, dönemin Türk

aydınlarının ortaya koyduğu eserler ile bozkırın zor hayatının Türk ulusuna kazandırdığı güçlü irade sayesinde olmuştur.

Hakanlılar (Karahanlı) döneminde yazılan eserler, Türk kimliğinin ve millî varlığının somut sütunları ve temel dayanakları olarak değerlendirilebilir. Bu eserlerin, Türklerin hayat algı ve anlayışının özünü yansıtan Orhun anıt-yazıtlarıyla başlayan hem Ötüken Uygur Kağanlığı hem de Turfan ve Hoço gibi merkezlerde oluşturulan edebiyatla bugünkü Doğu Türkistan'da iyice mayalanan bir uygarlığın ve geleneğin ürünleri olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Kutadgu Bilig yazarı Balasagunlu Yusuf, bu geleneğin beslediği Türk düşüncesinin özünü somutlaştırıp onu İslam diniyle kaynaştırarak yeni bir bakış açısı sunmuş ve yeni bir anlayış geliştirmiş, Dîvânü Lügâti't-Türk yazarı Kaşgarlı Mahmut, Arapçanın ve Farsçanın yanına Bağdat'ta yani hilafetin merkezinde üçüncü Müslüman ulusun dilini koyup o dili, iki Müslüman ulusun diliyle aynı düzeye çıkarıp somut kanıtlarla bunu ilan etmiş, Divan-ı Hikmet'in yazarı ve Türk irfanının hikmet yönünü yoğuran Hoca Ahmet Yesevi, Türk tasavvufunun hem dilini hem de sınırlarını belirlemiştir. Bu üç sütunun yanındaki dördüncü sütun ve dayanak, pek çok bilginin yetiştiği Karahanlı medreselerinin ürettiği bilimin oluşturduğu sütun ve dayanak, beşincisi ise bozkır koşullarının çelikleştirdiği, örgütlenmeyi, yönetmeyi ve her koşulda varlığını sürdürmeyi sağlayan irade sütunudur. İslam dini ile yeni bir uygarlık çevresine giren Türklerin ulus kimliklerini, bu beş ana sütundan beslenerek ve onlara yaslanarak yaşattığı söylenebilir.

On birinci yüzyıl doğuda Karahanlılar, güneyde Gazneliler, batıda ise Selçukluların egemen olduğu bir çağdır. Üç büyük Türk devleti, bu yüzyılı Türk tarihi için özel kılmış ve tam anlamıyla bir "Türk Yüzyılı" hâline getirmiştir. Bu dönem, aynı zamanda başta Horasan ve Maverâünnehir olmak üzere bütün Türkistan'ın bilim merkezi olduğu bir yüzyıldır. Farabi, İbni Sina, Biruni, Harezmi gibi pek çok büyük bilgin Horasan ve Maverâünnehir'de yetişti. Yukarıda adı sayılan bilgin ve düşünürler de durup dururken ortaya çıkmadı, bütün insanlık tarihinde özel bir yeri olan bir dönemde ve bir ortamda yetişti. Bu bilginler, ortaya koydukları eserlerle de bir ulusun millî varlığını ve kimliğini koruyup geliştirerek yaşamasına katkıda bulundular.

İslam dininin benimsenmesinden sonra Kutadgu Bilig, Divanü Lügâti't-Türk ve Divan-ı Hikmet'in yazarları böyle bir işlev gördüler ve yazdıkları anıt eserler Türk kimliğinin korunmasında âdeta birer zırh oldu. Bu eserler bu işlevlerini yalnız yazıldıkları çağda ortaya koymakla kalmadılar, Türklerin varlık yokluk mücadelesinde moral değerlere çok ihtiyaç duyulan son yüzyıllarda da Türk kimliğinin en değerli beslenme kaynakları oldular, bu işlevleri bugün de sürmektedir. Bu eserlerin yazarları, yeni bir coğrafyada, yeni komşularla, üstelik bir de yeni dine mensup olarak yaşamaya başlayınca millî kimliğin en belirgin göstergesi ve taşıyıcısı olan dile yani Türkçeye sarıldılar.

Kaşgarlı Mahmut, Türklerin yaşadığı hemen bütün yurtları dolaşarak Türk dilinin sözlerini tespit edip Türkçenin anıtı olarak kabul gören eserini yazmak

suretiyle Arapça ve Farsçanın yanına Müslüman olan üçüncü ulusun dilini koydu. Bu eserin yazılma amaçlarından biri de Türk'ün dilinin Arap'ın ve Fars'ın diliyle eşdeğerde bir dil olduğunun gösterilmesiydi. Bu tavrın doğurduğu siyasi sonuç, Arapların ve Farsların yanına siyasi bakımdan onlardan daha güçlü ve üstün olan, yani bütün Fars coğrafyasını egemenliği, İslam'ın halifelik kurumunun taşıyıcısı durumundaki Abbasileri ise koruyucu kanatları altına almış olan Türkleri koymak oldu. Bilgin, bundan duyduğu millî gururu da eserine yansıtılmaktan geri durmadı.

Yusuf Has Hacip, 6645 beyitle bu dilin felsefesini yaparak Türk düşüncesini özet biçimde ortaya koyup bu düşüncenin dil, töre, ahlak, adaletli yönetim gibi temellerini manzum olarak işledi. Bu eser, Orhun anıt-yazıtlarından yaklaşık dört yüz elli yıl sonra onlardan daha geniş biçimde Türk düşüncesinin temel esaslarını derli toplu ele alan ve bugün elimizde olan ilk ve en değerli çalışma oldu.

Hoca Ahmet Yesevi ise yazdığı hikmetlerle Türk tasavvufunun ve tekkesinin dilini tayin etti. Bu tayin o kadar etkili oldu ki Türk tekkesinin dili bütün yurt değişikliklerine ve geçen uzun zamana rağmen Türkçe olmaya devam etti. O yüzden Yesevi'nin yaşadığı yurttan binlerce kilometre uzakta, Anadolu'da yaşayıp eser veren Yunus ve daha başka mutasavvıf ozanlar, Hoca Ahmet Yesevi ile anılır oldu. Mevlevilik gibi Türkçe başlamayan tarikatlar bile birkaç kuşak sonra Türkçeleşti. Yüzyıllar süren medrese tekke çekişmesinin temel nedenlerinden birinin de dil farklılığı olduğu bugüne kadar pek gündeme gelmedi.

Bu üçlünün yanında olmazsa olmaz değerindeki dördüncü sütun, bilim sütunu eksik gibi görünüyor ancak Selçuklu medreselerinde eğitim dilinin Arapça olduğu bilinmekle birlikte Yusuf Has Hacip'in, Kâşgarlı Mahmut'un ve daha pek çok aydın ile büyük din bilgininin yetiştiği bilinen Karahanlı medreseleri, pek çok yönü yanında bu yönüyle de aydınlığa kavuşturulamadı. Türk kültür ve bilim tarihçilerinin önde gelen görevlerinden biri, Türkler için bir millî kimlik konusu olarak değerlendirdiğimiz Maverâünnehir ve Horasan bölgelerindeki bilim hayatını bütün yönleriyle ortaya koymak, bunu yaparken de Hakanlı (Karahanlı) medreselerinin bölgenin ve çağın bilimine katkılarını en ince ayrıntılarıyla açığa çıkarmaktır (Genç-2015). Bu bölgelerdeki gelişmeler pek çok bilim tarihçisinin ilgi alanı olmakla birlikte yapılan çalışmalarda Türk oldukları sabit olan bilginlerin bile Arap ve özellikle Fars olarak etiketlendikleri görülmekte ve sanki Türkleri bu alana sokmamak için özel bir çaba sarf edildiği izlenimi uyanmaktadır. Türk oldukları açıkça bilinen pek çok tarihî kişiliğin ansiklopedilerdeki künyesinin Arap künye düzeniyle verilmesi de bu kişilerin milliyetleri konusunda tereddüt doğuran bir başka durum oldu. Söz konusu Türkler olduğunda Doğulu ya da Batılı bazı bilim insanlarının yanlı bir tavır takındıkları, zaman zaman peşin yargılarla olumsuz sonuçlara ulaştıkları

dikkatlerden kaçırılmamalı ve bu tür insanların çalışmalarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Türklere karşı bu tavrın nedenini anlamak için tarih bilgisine sahip olmak ve hem Batılılar hem de Doğuların Türklerle ilgili düşüncelerinden haberli olmak yeterlidir.

Kâşgarlı, Araplara “*Türk dilini öğreniniz, çünkü onların hakimiyeti uzun sürecektir.*” diyerek hem yaşadığı çağın siyasi durumunu ifade ediyor hem de millî duygularla davranarak Türkçe bilmeyenlerin bu dili öğrenebilmesi için gereken başvuru kaynağını hazır duruma getiriyordu. Balasagunlu Yusuf ise eserine ““*Tanrı'nın adıyla sözü başladım; yaratan, rızık veren, bağışlayan Tanrım*” biçiminde anlamlandırabileceğimiz ve bismelenin Türkçesi diyebileceğimiz;

Bayat atı birle sözüg başladım,

Törütgen, igidgen, keçürgen idim

Beytiyle başlayarak dinini ana diliyle yaşamak için ana dilinde bir din dili oluşturmaya çalışıyor, İslam dininin temel kavramlarını Türkçe sözlerle karşılamak üzere çaba gösteriyor ve bunda başarılı oluyordu. Bu düşünceyle yazılan eser, din yoluyla gelmesi muhtemel olan Arap ve Fars kültür öğelerinin Türk dili ve millî kültürü üzerinde yapacağı tahribata karşı bir set oluşturuyordu. Bu dönem aydınlarının Kur'an-ı Kerim'i de Türkçeye satır arası yöntemle çevirdikleri hatırlanırsa aydınlardaki millî hassasiyet daha iyi anlaşılır. Daha sonraki aydınlar aynı titizliği göstermediği için değişik durumlarla karşılaştı. Yazdığı eser dikkate alındığında Yusuf Has Hacıp, İslam dinine gönülden bağlı, iman sahibi samimi bir Müslüman tipi olarak karşımıza çıkar ancak yine eserinden anlaşıldığı kadarıyla da millî kültürüyle geleneklerine de son derece bağlı, çağın gerektirdiği bilgilerle donanmış, İslam öncesi Türk tarihiyle ilgili bilgileri de olan aydın bir Türk tipidir. Hoca Ahmet Yesevi ise Türk tasavvufunun kurucu babası olarak tekkenin dilini belirliyor, tarih boyunca o yolda ilerleyecek olanların neyi nasıl söyleyeceklerini tayin ediyordu.

Bu üç kurucu, Müslümanlığı benimseyen Türklerin ulus kimliklerini korumalarında belirleyici ve oldukça önemli rol oynadı. Bunların açtıkları yoldan Yunus Emre, Aşık Paşa, Rabguzî, Zemaşerî, Nesimî, Ahi Evran, Hacı Bektaş, Ali Şir Nevâyî, Kaygusuz Abdal, Fuzulî gibi yüzlerce büyük bilgin, sanatçı, bilge yürüdü ve bu sanatçıların ortaya koydukları tavır, yazdıkları eserler ulus kimliğimizi hem korudu hem de besleyip geliştirdiği gibi bunların yazdıkları, millî kültürün halka yansiyarak bir halk irfanı oluşmasına da kaynaklık etti.

Türk kimliğinin tarihiyle ilgili değerlendirmeler yapılırken bazı zaman dilimlerinin kimlik oluşumu ve gelişimiyle ilgili olarak özellik arz ettiği görülür.

Daha eski çağlarla ilgili başka sözler söylenip değişik değerlendirmeler yapılabilir ancak yukarıda üzerinde durulan on birinci yüzyıl bu anlamda genel Türklük açısından oldukça önemlidir. On üçüncü yüzyılda özellikle Beylikler döneminde Anadolu'da yaşananlar ile on beşinci yüzyılda Timurlular çağında Türkistan'da olup bitenler ise bölgeler için, on dokuzuncu yüzyıl sonlarıyla yirminci yüzyıl başlarında yaşananlar ise yine bütün Türklük için son derece önemlidir. Bu dönemlerin bir bütünlük içerisinde, geçmişle ve sonrasıyla ilgilerinin de ortaya konularak ciddi biçimde araştırılması gereği vardır.

III. Kendinden Kaçış ve Mahkûm Davranışı

Ulusların hayatlarında yükseliş dönemleri olduğu gibi çöküş dönemleri de yaşanır. Kimlikle ilgili sıkıntı ve sorunlarla çöküş dönemlerinde daha yoğun biçimde karşılaşılır. Çöküş dönemleri, genellikle başka ulusların egemenliği altına girmekle sonlanır. Bu durum ortaya çıktığında hâkim olan ulus, egemenliğini sorunsuz sürdürmek ve mahkûm ulusun yeniden toparlanıp bir araya gelmesini, örgütlenmesini engellemek düşüncesiyle öncelikle egemenliği altındaki ulusun ortak yönlerini aşındırmaya, mümkünse ortaklıkları yok etmeye çalışır, ayrıca mahkûm ulusun tarihindeki övünç kaynaklarını zayıflatmanın, değersizleştirmenin yollarını arayıp onları unutturmak, belleklerden silmek için çaba gösterir, bütün bunlar için birtakım tedbirler geliştirir. Bu çabalar mahkûm ulusa mensup bireyler üzerinde iki yönlü sonuç verir. Bir kısım insanlar, özellikle millî duyguları ile ulus bağılıkları zayıf ve mücadele gücünden yoksun olanlar bunlardan etkilenip millî kimliğinden uzaklaşmaya, ondan utanç duymaya, ondan kaçmaya, onu gizlemeye, onu, kendisini yoran bir yük olarak görmeye ve ondan kurtulmaya çalışır ve *“bizden bir şey olmaz”* düşüncesine kapılmak suretiyle başka ulusların, özellikle de hâkim ulusun kimliğine sığınmaya, kendisini o kimlik içerisinde var etmeye çaba gösterir. Bu durum bazı kişilerde, elindeki imkân ve imtiyazları yitirme, mevcut konumundan uzaklaşma ve rahatının bozulacağı gibi bütünüyle bireysel endişelerin sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Bu zorunlu mahkûm olma durumu bazı kişilerde ise tam aksi bir etki yaparak onların millî kimliklerine daha sıkı sarılmalarına ve onları, düşülen aşağılayıcı, kişiliği yok edici durumdan hem kendilerini hem de uluslarını kurtarmanın yollarını aramaya sevk eder. Bu sayılanların Batı Türklüğünün tarihindeki en somut ve yakın örneği olarak Millî Mücadele dönemi gösterilebilir.

Kimlikle ilgili sıkıntıların oluşmasının tek nedeni, başka bir ulusun mahkûmu olmak, başka bir bayrağın altında yaşamak zorunda kalmak değildir. Benim dediğiniz devletin zayıflığı ve varlığını kendi gücüyle değil de başka devletlerin yardımlarıyla ya da dünya dengeleri izin verdiği ölçüde sürdürmesi, devletler arasındaki etkinlik ve güç yarışında geride kalması, zamanın gerektirdiği teknik

konularda başkalarıyla boy ölçüşemeyip onlara muhtaç olması, kişilerde, devletin adalet ve imkân dağıtımında âdil davranmadığı düşüncesinin yerleşmesi, bireylerin yoksul bir hayat sürmek durumunda kalması, genç kuşaklara millî bir ülkü aşıl原因amaması, aile ve okul eğitiminin yeterince ve gerektiği ölçüde ulus bilinci aşılıyıp bireyleri sorumlu yurttaşlar düzeyine çıkaramaması, onları amaçsız bırakması da benzer sonuçlar doğurabilir. Bu durumun doğal sonucu olan kimlik bunalımı eğitim kurumları aracılığıyla giderilemezse, kendine güvenmeyen, ülkesinden emin olmayan, ortak değerler karşısında hissiz ve kayıtsız, gözü dışarıda, bir yerlere sığınmak için çabalayan, ülkesi ve ulusuyla bağlarını koparmaya hazır yurttaşlar ortaya çıkar. Bu yurttaşlarda sık görülen bir durum da tarihten kaçmak, onu görmezden gelmek, benimsememek hatta tarihi, kurtulunması gereken bir yük olarak görmektir. Bu tip kişiler, ülke ve ulus üzerine hesapları olan dış odakların doğal müttefiki olmaya da can atarlar, karşılık beklemeksizin gönüllü casusluk yapmaya bile hazırdırlar...

Geçmişte büyük devletler kurmuş, kendine has uygarlıklar geliştirmiş, insanlığa büyük yararları dokunmuş uluslar; sıkıntıya düştüklerinde bu durumların ayırıcında olan yönetici ve aydınlar aracılığıyla tarihlerine yönelip ondan aldıkları güçle yeni atılımlar yaparlar. Zor zamanların uzamasının bir sonucu, bazı bireylerin büyük tarihin yüklediği yükün altında ezilmesi ve o tarihten uzaklaşmaya, onu görmezden gelmeye çabalamasıdır. Bütün bu ifade edilenlerin pek çok örneğini kendi tarihimizden ve günümüzden de gösterebiliriz.

IV. Türklük Bilimi Çalışmaları ve Bir Başkaldırı: Cedit Hareketi

Türk tarihinde ve dünyasında kimlik sorununun yoğun yaşandığı dönemlerden biri olarak yukarıda belirtildiği üzere 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarını gösterebiliriz. Bu dönem, Türk yurtlarının hemen her yerinde bir durgunluğun, geriye gidişin ve çöküşün yaşandığı ancak oldukça önemli bir aydın kuşağın da yetiştiği ciddi bir mücadele dönemi oldu. Bu yıllarda Avrupa'daki bilimlik ve sosyal gelişmeler, Avrupa ile ilişkilerin yoğunlaşması sonucunda geç de olsa Türk aydınlarının da ilgisini çekmeye ve onları etkilemeye başladı. Avrupa'nın önde gelen üniversitelerinde kurulan Türkoloji bölümlerinde yapılan çalışmalar, kısa sürede Türkler arasında da yankı buldu. Türklük Bilimi alanında çalışan yabancı bilginlerden pek çoğu, devletlerinin emperyalist amaçlarından bağımsız olarak ömürlerini harcaayıp Türklük ile ilgili pek çok anıt eser ortaya koydu. Bunlar, uçsuz bucaksız bozkırlarda, çöllerde yıllarını harcadı ve pek çok tehlikeyi göze alarak Türklüğün tarihî mirasını gün yüzüne çıkardı. Hangi amaçla başlanmış olursa olsun yaptıkları çalışmaların doğurduğu sonuçlardan dolayı bu bilginlere bütün Türklerin çok şey borçlu olduğunu belirtmemiz ve onlara büyük minnet duymamız gerekir. Radloff, Thomsen, Bang, Gabain, Clauson, Ramstedt, Grönbech, Peliot, Zayaczkowsky (Bu bilgin, diğerlerinden farklı olarak bir Karay Türk'üdür), Nemeth, Rasonyi, Barthold gibi öncü ve

büyük Türkologların hatıralarını yaşatmak elbette Türkler için bir borç olmak gerekir.

Hem birtakım siyasi olayların insanları arayışlara itmesi hem Avrupa'dan etkilenme hem de Türklük Bilimi araştırmalarının ortaya koyduğu eserlerin verdiği heyecan ile Türklük, Türk aydınları tarafından keşfedilmeye başlandı. Bir yandan da hem Osmanlı ülkesinin hemen her yanına dağılmış yabancı okullar ve yoğun biçimde sürdürülen misyonerlik faaliyetleri hem Rusya ve Çin egemenliği altında yaşayan İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Sibiryaya ve Türkistan Türklüğü üzerindeki Türk kimliğini etkisizleştirmeye yönelik çalışmalar az ya da çok etkili oluyor, bir kısım insanlar devşiriliyordu. Rus Çarlığı, Türk ülkelerinde yayılmaya ve egemen olmaya başladığı on altıncı yüzyıldan başlayarak Türkleri asimile etmeyi bir devlet politikası olarak benimseyip bu amacına ulaşmak üzere yüzyıllarca çeşitli çalışmalar yaptı (Arık, 2012-s221). Bu konunun 19. yüzyıldaki sembol ismi, Türkolog ve misyoner İlminskiy idi. İlminskiy'in konuyla ilgili düşünce ve faaliyetleri bir sistem içerdiği için bu uygulamalar "*İlminskiy Metodu*" olarak adlandırıldı (Nusretoğlu, 2017, s.88). İlminskiy'in konuyla ilgili devletine sunmuş olduğu raporları ve çalışmaları Sovyet döneminde de göz ardı edilmedi. Bu yüzden Rusya Federasyonu sınırları içerisinde bugün de hatırı sayılır bir Hristiyan Türk nüfustan ve Ruslaşmış Türk'ten söz edilir, konuyla ilgili yayımlanan eserler Ruslaşan pek çok büyük Türk ailenin şeceresini ortaya koymuş ve bu durumu anlatmak üzere "*Hangi Rus'u kazısanız altından Tatar çıkar.*" sözü ünlü olmuştur. Bu cümledeki "Tatar" sözü, Batılılar ve Ruslar tarafından uzun yıllar Türk sözünün yerine kullanılmıştır. Benzer durumların yüzyıllar boyu Çin'de de yaşandığı bilinmektedir.

Emperyalist güçler öncelikle mahkûm ulusların moral değerlerini gözden düşürmeye, onları değersizleştirmeye çalışır ve bunun için dile, kültüre, tarihe saldırır. Mahkûm durumdaki insanların hem kültür değerleri hem de kişilik değerleri baskı altına alınır, o insanların işe yaramaz varlıklar oldukları, varlıklarını sürdürmenin tek yolunun hâkimlerin onlara sağladığı imkânlar olduğu, hâkimlerin onları medenileştireceği, kendi başarılarına bunu ve onurlu bir hayat için gerekli başka işe yarar şeyleri becermelerinin mümkün olmadığı sürekli hissettirilir. Hem devletin bizzat kendisi hem de devlete hâkim olan ulusun mensupları, egemenlikleri altında yaşayan başka ulusların mensuplarını potansiyel tehdit olarak algıladıkları için onların ayağa kalkıp karşılarına bir güç olarak çıkmalarını engellemeye çalışır. Bunu sağlamak için de onları aşağılar, güç ve cesaret alacakları en değerli kaynak olan millî kimliklerine saldırırlar. Hiçbir zaman onları eşit vatandaş olarak görmezler ve bu duyguyu, yani hâkimlerin üstün insan, kendilerinin ise hâkimlerin lütuflarıyla yaşayan düşük seviyeli varlıklar oldukları duygusunu onlara da benimsetmek için her yolu denerler. Bu saldırılardan coğrafyanın da nasibini aldığı sıkça görülen bir durumdur. 1803 yılında Rus işgal kuvvetleri Gence'yi ele geçirdiğinde şehrin

adını Çariçe Yelizavet'e saygı ifadesi olarak Yelizavetpolski yapmış, şehrin eski adını kullananlara da para cezası verilmiştir (Nusretoğlu-2017, s.185). Bu tarihî Türk kentinin adı Sovyet döneminde de Kirov olarak değiştirilmiştir. Bişkek adının Frunze'ye dönüştürülmesi de konuyla ilgili çok belirgin bir göstergedir. Bilindiği üzere Frunze bölgeyi işgal eden Rus ordularının komutanıdır. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in adının bölgenin işgalcisinin adıyla değiştirilmesi, nükleer denemelerin özellikle Türklerin yaşadığı bölgelerde (Kazakistan'da) yapılması, ırmakların sulu tarım dolayısıyla besledikleri göllere gerektiği kadar su taşıyamayıp göllerin çekilmesi ve çevre felaketlerinin yaşanması (yeryüzünün büyük göllerinden biri olan Aral'ın kurutulması), hâkim mahkûm ilişkisini ortaya koyan birkaç örnektir. Sembollere saldırmak ya da onları yok etmek de bir başka işgalci tavrı olarak karşımıza çıkar. Bunlara benzer uygulamaların Batılılar tarafından Amerika yerlilerine yapıldığı ve o insanların bugün yalnızca bir turizm objesi olacak biçimde yaşamalarına izin verildiği bütün insanlığın hafızasındaki yerini koruyor. Hoca Ahmet Yesevi türbesi yüzyıllardır bütün Türkler için kutsal bir mekândır. Türkistan'ın değişik bölgelerinde vefat eden, özellikle varlıklı ve halk arasında adı sanı bilinen kişiler o türbenin çevresine gömülmeyi vasiyet etmiş ve gömülmüşlerdir, dolayısıyla orada zaman içerisinde büyük bir mezarlık oluşmuştur. Bu mezarlık, Sovyet yönetimini rahatsız etmiş ve iş makinalarıyla yok edilmiştir. Bu mezarlıktan bazı mezar taşları bugün türbenin içerisinde korunmaktadır. Bu da hâkim-mahkûm ilişkisine gösterilecek bir başka örnektir. Hâkim olan sizi mezarınızda bile rahat bırakmama hakkına sahiptir, çünkü o güçlüdür, gücü temsil eder ve kuralları da o koyar, hak da hep güçlüye ait bir üstünlüktür. Siz, bir mahkûm olarak ona boyun eğmek, koyduğu kurallara uymak, onun yaptığı yasalarla yargılanmayı kabul etmek zorundasınız. Bunlara benzer pek çok örnek sayılabilir. Bütün bu örnekler, insan hakları kavramının da doğrudan güç ile ilgili olduğunu gösterir, yani her ne kadar ahlaki olmasa da gerçekte geçerli olan ve insanlığın yaşadıklarının gösterdiği, ne kadar güçlüyseniz o kadar haklı olursunuz.

V. Düşülen Tuzak ve Çırpınışlar

Belirtildiği üzere Rusya'da Sovyet döneminde de Çarlık dönemindeki Türk kimliğine yönelik politikalarda fazlaca bir değişme olmadı, hatta bu politikalar daha da sistemli, kaba ve acımasız biçimde uygulandı. İtiraz eden, itiraz etme ihtimali olan, geçmişte itiraz etmiş ancak pişman olduğunu ifade edenler de dahil olmak üzere yüz binlerce insan öldürüldü, sürgün edildi, yok edildi. Uluslarına ya da toplumlarına önderlik yapabilecek iyi yetişmiş, dünyada olup bitenleri değerlendirme yetkinliğinde olan bu aydın insanların Komünist Parti'ye üye olmaları da onları kurtaramadı. Kolhozlaştırma döneminde sistemin gereği olduğu iddiasıyla bütün bir halk, ellerinde ne var ne yoksa alınarak açlığa mahkûm edildi ve milyonlarcası açlıktan öldü (İbrahim, Türk-2016). Sovyet dönemi, özellikle 1930 ile 1952 yılları arası, insanlığın gördüğü en acımasız zulümlerin yapıldığı bir dönem olarak tarihteki yerini aldı ancak bu baskıların ve

zulümlerin sonuçları henüz ne tam olarak araştırılıp ortaya konuldu ne de tam anlamıyla ortadan kalktı. O şiddetin korkusunu ve etkisini o dönemi yaşayan insanların hâl ve hareketlerinde, otuz yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına karşın, bugün bile görmek mümkündür.

Sovyet, güya kendine özgü “*homo sovyeticus*” olarak nitelenen bir insan tipi yaratmayı amaçlamıştı ancak bunu yapmaya çalışırken Rusluk değerleri, asıl beslenme kaynağı hareket noktası olarak seçilmiş, bir başka deyişle Çarlık politikaları daha düzenli ve etkin biçimde uygulamaya konulmuştu. Bu amaca ulaşmanın en etkili yolu eğitim, aracı ise eğitim kurumlarıydı ve Sovyet yönetimi bu kurumları kendi açısından son derece verimli biçimde kullandı. Herkesi işçi olarak kabul eden düzen, doğal olarak kadın erkek bütün vatandaşların çalışması üzerine kurgulanmıştı ve bunun için de özellikle kadınları çalışmaktan alıkoyacak küçük çocuklarla ilgili tedbirler alması gerekiyordu. Bunu çocuk yuvalarıyla (Bala Bahçalarıyla) çözme yoluna gitti. Özellikle büyük şehirlerde oldukça yaygın olan çocuk yuvaları, “*homo sovyeticus*” elde etmenin, bir başka deyişle “mankurtlaştırmanın” başlangıç noktası haline getirildi. Uzaktan bakıldığında devletin, yurttaşların eğitimi için oldukça yerinde ve gerekli kurumlar oluşturduğu düşünülebilir ancak bu kurumlar aracılığıyla toplumun kimliğinin değiştirildiği, amaçlanan insan tipinin bu yolla elde edilmeye çalışıldığı bilinen bir durumdur. *Homo sovyeticus*; Sovyet içerisindeki halklardan hangisine mensup olursa olsun öncelikli mensubiyeti Sovyetler Birliği vatandaşlığı olacak, devlette iş sahibi olabilmesi için mutlaka Rusça bilecek, kendi diliyle eğitim yapabilir ancak Rusçayı her dilin üstünde ve bir uygarlık dili olarak görececek, etnik mensubiyetini gösterebilir ancak on beş kardeşin ağabeyi (On beş cumhuriyetin büyüğü) olarak Rus’u kabul edecek vb. Bunları sağlamak için Kazakistan’ın Sovyet dönemindeki başkenti olan Almatı’da bütün çocuk bahçelerinde eğitimin Rusça olduğunu hatırlatalım. Bu kurumlarda sürdürülen eğitim yüzünden 1991 yılındaki dağılma sırasında Almatı’da otuz kırk yaş altındaki pek çok Kazak’ın ana dilini bilmediğini, evinde ailesiyle Rusça anlaştığını, Kazakistan’ın bağımsızlığını kazandığı yıllarda bu insanlara ana dillerinin öğretilmesi amacıyla televizyonlarda programlar yayınlandığını belirtmek yeterli olur.

VI. Türkçe, Rus’un Elinde Türk’e Dönmüş Bir Silaha Dönüştürülür

Tarihte Türk kimliği üzerindeki en sistemli ve büyük operasyon Sovyetler Birliği’nde yapıldı. Çünkü bu ülke yüzlerce yıllık Çarlık Rusya’sının deneyimi üzerine kurulmuştu ve konuyla ilgili büyük bir birikim devralmıştı. Sovyet içinde yaşamak zorunda kalan Türk halkları ilk büyük darbeyi 1937-38 yıllarında yedi. Bu yıllarda topluma yön gösterme yeteneği olan, toplumda sözü geçen hemen bütün aydınlar, âdeta bir aydın soykırımı uygulanırcasına halk düşmanı, casus, iş birlikçi gibi suçlamalarla yok edildi ve toplumların hafızaları silinmeye, tarihleri kirli ve karanlık gösterilmek suretiyle geçmişleriyle bağları koparılmaya

çalışıldı. Geçmişine ve ulusuna olan bağı zayıflatılan topluma yeni mensubiyetler sunulması yoluna gidildi. Bunun için de henüz kişiliği ve kimliği tam oluşmamış, zaten yasak olan din kimliği verilememiş, istenilen her biçime sokulmaya, verilen her bilgiyi sorgusuz sualsiz almaya açık körpe dimağlar hedef kitle olarak belirlendi. Eğitim kurumlarının bir işlevi çocukları bilgilendirmek iken daha önemli işlevi ise onları ulus kimliklerinden koparmak oldu. Zaten komünizme göre ulus, olmaması gereken tehlikeli bir kavramdı ancak Rus ulusu vardı ve herkesin ona hayran olması eğitimin amaçlarındandı ve bu, yurttaşlar için bir görevdi.

İlk öğretim çağındaki çocuklar için hazırlanmış olan ana dili öğretimi kitaplarından aşağıda verilen örnekler okunduğunda söylenilmek istenen daha açık anlaşılacak ve nasıl bir kimlik mühendisliği yapıldığı görülecektir.

İlk örneklerimiz Kazakistan'da ilkokulların birinci sınıfında okutulan Kazak Tili¹ adlı kitaptan. Elimizdeki nüsha kitabın 16. baskısı olup 1986 yılında Almatı'da yayımlanmış.

“Asan men Yerjan dos. Olar Almatı kalasında turadı. Bıyl mektepke baradı. Mektebi Lenin köşesinde. Olar sabaktı jaksı okıydı.” (s. 10) (Hasan ile Ercan arkadaşdır. Onlar, Almatı kentinde yaşar. Bu yıl okula gidiyorlar. Onların okulu Lenin caddesindedir).

İlkokul birinci sınıf öğrencisinin tanıştığı ilk kişi rejimin kurucu babası Lenin olmalı, bu durum, hemen her sistem için olağandır. Birinci sınıf öğrencisinin seviyesine göre hazırlanan birkaç cümlelik metinlerden sonra yine seviyeye uygun sorular yer almaktadır. Bu metnin altında Lenin ile ilgili bir sorunun bulunmadığı görülüyor. Muhtemelen çocukların yaşı ve seviyesi dolayısıyla böyle bir soruya gerek görülmedi.

Kitabın 32. sayfasından *“Sovyet Odağı, Otanımız. Moskva astanamız. Biz Almatıda turamız. Atam Moskvada okıydı. Men ogan hat jazdım.”* (Sovyetler Birliği vatanımız, Moskova başkentimiz, biz Almatı'da yaşarız. Babam Moskova'da okur. Ben ona mektup yazdım). Bu cümlelerde de ülkenin Sovyetler Birliği, başkent Moskova olduğu zihinlere işlenir. Burada dikkat çeken nokta, *“Moskova'da okuma”* konusudur. Moskova'da okumak iyi bir eğitim almak isteyen hemen bütün Sovyet insanının başta gelen amacıdır, çünkü Moskova'da eğitim yüksek seviyededir ve Moskova'da eğitim gören kişi değerlidir. Bu durumu bugün bile gerek Türk cumhuriyetlerinin aydınlarında gerekse diğerlerinde duymamız mümkündür. Metinle ilgili soruların ilki Sovyetler Birliği ile, ikincisi ise Moskova ile ilgilidir. Yüksek eğitimi Moskova'da almak kadar

¹ Emirov, R., Bekirova A., Kazak Tili, 1. klaska arnalğan okuvlık, Almatı Mektep, 1986.

önemli ve övünç kaynağı bir başka konu ise Rusçayı bir Rus kadar, hatta ondan daha güzel konuşmaktır.

74. sayfada yer alan “*Bügin, Sovyet Armiyasının küni. Sovyet Armiyası elimizdi javdan korgaydı. Sovyet Armiyası jasasın.*” (Bugün, Sovyet ordusunun günü. Sovyet ordusu, ülkemizi düşmanlardan korumaktadır, yaşasın Sovyet ordusu). İlkokul birinci sınıf öğrencisinin seviyesine uygun olup olmadığı tartışılabilecek olan bu cümlelerle çocuklarda Sovyet ordusuyla ilgili sevgi oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılıyor.

Kitapta sık sık rejimin önemli kurumları olan kolhozlardan ve sovhozlardan söz edildiği, Kazakistan ya da Kazak sözlerinin pek kullanılmadığı, yalnızca Almatı ve başka bazı kent adlarının anıldığı dikkat çeken hususlar arasında.

93. sayfadaki bir metinde de Kiyev ve Taşkent’ten çocuklara gelen mektuplardan söz ediliyor. Bu parçadan çocuklardaki Sovyetler Birliği’ne bağlılık duygusunun geliştirilmesinin amaçlandığı anlaşılıyor. Taşkent ve Bakü ya da Aşkabat’ın değil, Taşkent ile Kiyev’in seçilmesi de herhalde tesadüf olmamalı.

95. sayfada dikkörtgen içine alınmış ve siyahlaştırılmış bir yazıyla “*22 aprel-V.İ. Leninnin tuvgan küni*” (22 Nisan, V. İ. Lenin’in doğum günü) yazısı dikkat çekiyor. *Bu yazının altında ise “Vladimir İlyiç 22 aprelde tuvgan. V. İ. Lenin, barlık halıktardın dosı. Bükil sovyet halkı V. İ. Leninnin tuvgan künin merekeleydi.”* (Vladimir İlyiç 22 Nisan’da doğdu, V. İ. Lenin, bütün halkların dostu. Bütün Sovyet halkı, V. İ. Lenin’in doğum gününü kutlamaktadır) cümleleri yer alıyor. Bu cümlelerde Sovyet’in kurucu babasının doğum gününün kutlanmasıyla çocuk zihinlere onun büyüklüğünün işlenmesi ve sevimli gösterilmesinin amaçlandığı anlaşılıyor. “Lenin, bütün halkların dostu” cümlesi, sosyalistlerin bütün yeryüzünde uyguladığı ve insanların zihnine yerleştirmeye çalıştığı “sosyalist, barış yanlısı olur” algısına yönelik propagandadan Sovyet’teki insanların da kurtulamadığını gösteriyor.

Oktyabr nurımen,

Avropa ünimen,

Oyandı ölkemiz,

Kün külip köginen. (s. 96)

Bu dörtlükle de ülkenin uyanmasını, halkın her gün gülmesini sağlayan Ekim Devrimi ile gelen Avrupa sesinden söz edilmektedir. Burada çocuk zihinlere geçmişe yönelik karanlık bir tablo çizilmesi ve devrimin o karanlık tabloyu aydınlattığının yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Avrupa’nın öne çıkarılması da

dikkat çeken bir durumdur. Burada Avrupa değerlerinin üstün olduğunun çocuk beyinlere işlenmesinin amaçlandığı anlaşılıyor.

Kitabın 146. sayfasında “*Jenis Küni*” başlıklı şiirde II. Dünya Savaşı’nda Sovyet ordusunun Almanları mağlup ettiği 9 Mayıs günüyle ilgili bir şiir yer almaktadır. Bu şiirde de birlik duygusunun işlendiği görülür.

1985 yılında basılmış 6. sınıflar için Türkmen Dili² adlı kitaptan da bazı noktalara işaret edilerek yukarıda sözü edilen “*homo sovyeticus*” amacına nasıl ulaşılmaya çalışıldığını anlamaya çalışalım:

Adı geçen kitabın 11 sayfasında şöyle bir şiir yer alır:

Düşman barı yenildi,

Bizin halkımız güldi,

Menin agam uruşdan,

Ordenli gaydıp geldi,

Yavuz günler yat boldı,

Gamlı günler şat boldı.

(Düşman, bütünüyle yenildi, bizim halkımız güldü. Benim ağabeyim savaştan madalya alarak döndü. Kötü günler uzaklaştı, gamlı günler, mutluluğa dönüştü).

Şiirde sözü edilen savaş, 2. Dünya Savaşıdır, bu savaşta Sovyet ordusunun galibiyeti Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan bütün halklar için övünme kaynağına dönüştürülmeye ve böylece ortak kimlik oluşmasına katkıda bulunulmaya çalışılmaktadır. Sovyet vatandaşı olan bütün halklar için bu savaş “Ulu Vatan Savaşı”dır.

Beşinci sınıflar için hazırlanmış olan Türkmen Dili³ kitabının birinci bölümü; Dil ve Onun Hizmeti başlığı ile başlatılmış ve konuyla ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Burada konumuzla ilgili şu cümleler dikkat çeker: “*V. İ. Lenin: ‘Dil, adamzat gatnaşygının ören möhüm serişdesidir.’ diyip bellepdi.*” “*V. İ. Leninin bu sözleri dilin bitiryen hizmetinin dine bir adamların gepleşmekleri, pikir alışmakları bilen çeklenmeyendigini, eysem, onun cemgiyetin, durmuşın ösmegi üçin hem ören möhüm serişdedigini anladýar.*” (V. İ. Lenin; dil, kişi oğlunun en

² Gurbanov, A. A., Kürreyev, N., Miradov, A., Pirliyev, G.; Türkmen Dili, 6-nıncı klas üçin okuv kitabı, Aşgabat “Magarif”, 1995.

³ Berdiyev, R., Kürenov, S., Hamzayev, M.; 5-inci klas üçin okuv kitabı, Aşgabat “Magarif”, 1989.

önde gelen iletişim aracıdır demiştir. Lenin'in bu sözleri, dilin verdiği hizmetin yalnızca insanların karşılıklı konuşmalarıyla sınırlı olmadığını, onun toplum hayatının gelişmesi için de oldukça önemli bir araç olduğunu belirtir).

Kitabın dördüncü sayfasında hem Lenin hem de partinin anıldığını görüyoruz:

Berekella kerine,

Sungat söyen bagtıyar.

Senin halın yüzünde

Lenin- *dünyen bagtı bar.*

Sen vatanın mıdarı,

Vatan senin mıdarın.

Sada insan arzuvı

Senin yagıtı didarın.

Partiyadır *dogandan*

Has ilerrek hossarın.

Yedinci sayfadaki “Çaga” başlıklı şiirde söz yine bir biçimde partiye getirilip şöyle denmiş:

*Sen arkanda **partiyam** bar,*

Ol bagtını berk gorayar.

Sekizinci sayfadan bir başka dörtlük:

Sovetlerde *gül bitdi,*

Lal dillerde dil bitdi,

*Yaşasın **Kompartiya!***

Medeniyet ösdi gitdi.

On üçüncü sayfadaki bir parçanın başlığı; “**Lenin Çagalarinkıda**”. Bu parçada Lenin'in çocuklarla buluşması, buluşmadan dolayı çocukların mutluluğu, bu

sırada Lenin'in bir köpekle konuşup onun adını sormasından söz edilip çocuklar için son derece sevimli bir Lenin portresinin çizildiği görülür.

On dördüncü sayfadaki bir şiirin başlığı "**Bizin İlyiçimiz**". Anlaşılacağı üzere bu şiir de Lenin ile ilgilidir.

Yirminci sayfada yer alan bir parçanın başlığı "**Gagarin Kosmosda**". Bu parçada uzaya giden Sovyet kozmonot Yuri Gagarin anlatılmakta ve bu başarı öyküsüyle Türkmen gençlerinin de gururlanması, Sovyet vatandaşı olmanın değerini bilmeleri amaçlanmaktadır.

Otuz dördüncü sayfadaki bir okuma parçasının başlığı "**V. İ. Lenin Bilen Avda**". Bu parça ile yine Lenin sevimli bir kişi olarak gösterilir ve o, tam karşısına gelen tilkiye kurşun atmaya kıyamayan merhametli bir avcıdır.

Otuz beşinci sayfada okulda hazırlanan bir **Lenin odasından** söz edildiği görülüyor.

Kitabın yetmiş beşinci sayfasında bulunan "**Rus Dili**" başlıklı şiir, aslında üzerinde durduğumuz konuları oldukça açık biçimde ortaya koymuş görünüyor:

Rus Dili

Atam diydi:-Ey, oğlum,

Sana bar bir sovalım.

Yenip yollar geçende,

Dilden dürler seçende,

Haysı dilde sözledin

Niçik manı çözledin?

Diydim:-Atam, bir dil bar.

Ol dil bize hovandar.

Karpat dagın geçemde,

Berlinde ok seçemde,

Ol dil mana yar boldı,

Azaşsam, yola saldı.

*Bu dil **Leninin dili**,*

*Bu **komünizm dili**.*

Cümle cahanda yanlan,

Yeniş yolların onlan,

Beyik Rus dilidir,

Dil bağının gülüdür.

Değerli olan yalnız Rus dili değil, Rus halkıdır da...

Gahırman Rus Halkına

*Sana şöhrat bolsun, **beyik rus halkı!***

***Senin kömegin** bizi bağtıyar etdi.*

Doganlık okaşdın el berip ilki,

Senin mehrin halkı dostı yar etdi.

On beş doganımın ulusu sensin,

Yol başladın önde yenişe sarı.

Gulak salıp Gündogardan eşidensin,

Senin vaspın edyer türkmen dutarı.

*Ey, **beyik rus**, ey talantlar çeşmesi,*

Köp beyik geniler yetiren sensin.

*Goy, bağtılı yanlansın **beyik rus** sesi,*

***Lenin** hem dünya getiren sensin!*

Guvanç bilen belent tutup başını,

Gadam goy in güzel dövre yetmege.

On dört dogan orap derge daşını,

Tayyar senin bilen yeniş etmege. (s. 145)

Türkmen Dili'nin öğretilmesi için hazırlanmış olan bir ders kitabının hemen her sayfasında devletin kurucusu da olsa bir kişiden söz edilmesi, öğrencilerin şartlandırılmasının amaçlandığının göstergesidir. Yukarıda söz edilen “*homo sovyeticus*” tipi; Lenin sevgisi konusunda hiçbir tereddüt taşımayacak ve onu baba bilecek (***Lenin baba doguldu, Yazda-Aprel ayında*** (s.112), komünist partisine sorgusuz sualsiz bağlı olacak, devlete sadakatle hizmet edecek, Rus ağabeyliğinin gözetiminde on dört kardeş olduklarına dair kuşku duymayacak, Rus dilini kendi dilinden üstün görecektir vs. Bütün bunlar, millî kimliklerin yok edilip yeni bir kimlik kazandırma çabalarını ortaya koymakta ve bunun en kestirme yolunun da çocuk yuvasından başlamak suretiyle eğitimden geçtiğinin düşünülüğünü göstermektedir.

Sovyet sistemi bir yanda “*homo sovyeticus*” amacına ulaşmanın önünde engel olarak gördüğü millî kimlikleri yok etmeye çalışırken diğer yandan da özellikle Türklere yönelik olarak boy kimliklerini millî kimlik haline getirmek ve Türk halklarından değişik uluslar ortaya çıkarmak için olağanüstü bir çaba gösterdi ve bunda büyük ölçüde başarılı oldu. Modern çağlarda Türklük Biliminin kurucusu olarak kabul edilen Wilhelm Radloff, Rus Çarlığı sınırları içerisinde yaşayan bütün Türk topluluklarından derlediği dil malzemesiyle yirminci yüzyıl başlarında büyük bir sözlük yayımlamış ve sözlüğüne Türk Diyalektleri yani “***Türk Lehçeleri Sözlüğü***” adını vermişti. Yirminci yüzyılın başında Rusya’da kullanılan “*Türk Lehçeleri*” terimi, sonraki yıllarda yerini “*Türk Dilleri*” terimine bıraktı. Bu elbette basit bir işlem değil, bir politikanın sürekliliğini gösteren bir dönüşümdü. Türk lehçelerinden söz edildiğinde bir ulusun küçük farklılıklarla konuşan, birbirleriyle anlaşma sorunu olmayan boylarından söz ediliyordu ancak Türk dilleri denildiğinde köken olarak aynı olmakla birlikte artık birbiriyle anlaşamayan farklı topluluklardan, ayrı ulus olma yoluna girmiş halklardan söz edilir oldu. Sovyetler Birliği devlet olarak Türk lehçeleri değil, Türk dilleri teriminin kullanılmasına karar verdi ve alan uzmanları derhal bu buyruğu yerine getirdiler. Bugün o sistemde yetişmiş hiçbir bilgin, hangi ulusa mensup olursa olsun Türk lehçeleri terimini kullanmaz ve kullananlara da hayret etmekten kendini alamaz. Bazı kişilerin iki sözün değişmesi olarak gördüğü ve hafife aldığı bu durum, Türklerdeki Ceditçi aydınların oluşturmaya çalıştığı ve bir ölçüde de başardıkları birlik duygusunu ortadan kaldırmaya yönelik oldukça önemli bir politik tavır idi ve bu tavır başarılı oldu, Türkiye’de de kendisine pek çok yandaş buldu. Yani Türklük Bilimi olarak adlandırdığımız millî bilim

alanımız Sovyet elinde Türkleri ayırıştırarak bir araca dönüştürüldü. Türklük Bilgisine Giriş adıyla Türkiye Türkçesine aktardığımız Kazakistan'da yayımlanmış bir eserin Sovyet dönemindeki adının “Türkologiyaga Kirispe” (Türkolojiye Giriş), bağımsızlıktan sonraki adının ise “Türkü Tanuvga Kirispe” (Türk'ü Tanımaya Giriş) olduğunu belirtirsek, Kazak bilginlerinin konuyla ilgili bir hassasiyet örneğini göstermiş oluruz.

On dokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında Rus Çarlığı sınırları içerisinde yaşayan Türkler, Müslüman yani ümmet kimliği etrafında bir araya gelip aralarında birlik sağlamak için büyük çaba sarf ettiler ve ciddi bedeller ödediler. Bu konuda öncülük yapan Cedit aydınları ulusun uyanışında tarihi bir rol oynadı ve açtıkları okullarla, yazdıkları eserlerle, çıkardıkları gazete ve dergilerle, ülke ülke gezerek ortak bir yazı dili oluşturmaya, mensup oldukları ulusun bağımsız ve insanca bir hayat yaşamasını sağlamaya çalıştılar. Sovyet ihtilali sırasında bu insanların pek çoğu, “*Her halk kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olacaktır*” sloganına inandığı için Komünistlerin yanında yer aldı ve Bolşevikler ile Menşevikler mücadele ederken Başkurdistan'da, Sibiry'a'da, Kazakistan'da, Türkistan'da, Kırım'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da devletlerini ilan ettiler, ancak bu aydın insanların hemen hepsinin sonu korkunç ölümler oldu. Millî kimliği temsil eden çok iyi yetişmiş birkaç aydın kuşağın yok edilmesi, Sovyet devletinin önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmaya yönelikti ve komünizm görünümünü altında olsa da Rusluk adına yapılan bu işlemde başarılı oldular.

VII. Sonuç Yerine: Örselenen Kimlikler ve Kimliği Onarma Çabaları

1991 yılında Sovyetler Birliği dağılıp bağılı cumhuriyetler bağımsız devletler olarak ilan edilince bu devletleri yöneten komünist sistemin yetiştirdiği kişilerin, sistemin bütün çabasına rağmen köklere ait bilgileri unutmadıkları ancak neyi nasıl yapacaklarına dair de fazlaca bilgilerinin olmadığı görüldü. Bu kişilerin zihinlerinde ciddi bir mensubiyet bilinci vardı ancak bu mensubiyet, bütün olarak Türk kimliğine değil, Rus emperyalizminin bu genel kimlik yerine inşa ettiği, Sovyet'in geliştirdiği yerel kimliklere idi. Türkiyeli aydınların büyük bölümü için bu durum bir sorun oluşturmadı ancak özellikle Türkçü aydınlar ilk şaşkınlığı bu noktada yaşadı ve onların durumunu anlamakta güçlük çektiler, bu şaşkınlık durumu yer yer halen görülmektedir.

Bağımsız devletlerin yöneticileri ve toplumlarının öncüsü olan aydınlar, bu bilgi açıklarını yirminci yüzyıl başında yetişmiş ve halkları için canlarını vermiş olan Ceditçi aydınları hatırlayarak kapatmaya, onları kendileri için kılavuz edinmek suretiyle bu duruma çözüm bulmaya, Sovyet sisteminin örselediği millî kimliklerini bu yolla onarmaya çalıştılar. Ancak bu yıllarda Ceditçi aydınların ulaştığı ortak Türk kimliğinin pek dillendirilmediği, bunun yerine Sovyet sisteminin dayattığı ve son derece sistemli biçimde yerleştirmeye çalıştığı yerel

kimliklerin üst kimlik olarak benimsendiği, kök birliğine zaman zaman işaret edilmekle birlikte, bu birliğin çok da belirleyici olmadığı görüldü. Türkiye ile nispeten daha yoğun ilişkiye giren aydınların konuyla ilgili bakışının biraz daha farklılaşmaya başladığına, konuya daha geniş bir çerçevede bakmaya alıştıklarına tanık olundu.

Uluslarına, ölümlerinden sonra da yol göstermeyi sürdüren Ceditçi aydınların itibarları iade edildi, eserleri yeniden yayımlandı, haklarında pek çok araştırmalar yapıldı ve adları çeşitli kurumlara verildi. Bu aydınlar, eserleriyle, yapıp ettikleriyle âdeta uğruna canlarından geçtikleri vatanlarına ve halklarına yeniden döndüler, uluslarına yeniden yol göstermeye başladılar. Yeni bağımsız olan bu devletler, yeni bir kimlik oluşturmadılar, ancak örselenen ve dış müdahaleyle farklı bir yöne yönlendirilen siyasi kimliklerini yerel değerlerini hatırlamak ve eski anılarını güncel duruma getirmek suretiyle onarmaya çalıştılar (Karpas-2011). Bu çabaları, günümüzde de yoğun biçimde sürmektedir.

Bu ülkelerin yöneticilerinin ve aydınlarının millî kimliği onarma yolunda baş vurdukları ikinci ve önemli kaynak da tarihî kişiler ve olaylar oldu. Bu konuda da ortak kişiliklerden çok belirli bir bölgeye hitap eden kişilerin öne çıkarıldığı görüldü. Bu ülkelerin her biri kendi Ceditçi aydınlarının yanında Özbekistan'da Emir Timur, Uluğ Bey, Babür, Ali Şir Nevâyî vb. öne çıkarılırken (Dilmaç-2019), Kazakistan'da Ebulhayr Han, Abay, Kırgızistan'da Manas, Türkmenistan'da Mahtum Kuli, Azerbaycan'da Nizami Gencevi, Nesimi vb. üzerinde yoğunlaşıldı, bu kişilerin adları çeşitli kurumlara verildi, insanların millî bilinçleri bu kişilerin eserleriyle beslenmeye, yeni kuşaklara bu kişiler örnek gösterilmeye çalışıldı. Bu konuya yaklaşımda da Türkiye'ye göre bir farklılık olduğu görülüyor. Ancak zaman geçtikçe ortaklıklar yavaş yavaş da olsa işlenmeye başlandı, Özbekistan'da Nizami ile, Azerbaycan'da, Kazakistan'da, Kırgızistan'da Ali Şir Nevâyî ile ilgili çalışmalar yapılır oldu. Kimlik oluşturma ve örselenmiş olan kimliği sağlığına kavuşturma konusunda Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türkiye'nin de benzer tecrübeler yaşadığı bilinmektedir (Karpas-2011). Kimlik konusunda yaşanmakta olan zihin karışıklığına çözüm bulmak elbette aydınların ve siyasetçilerin görevidir. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında başlayan ve yirminci yüzyıl başlarında meyvelerini veren çalışmaların güncellenmesi, bunların günün teknik imkanlarıyla yeniden insanlara sunulması, kimlikle ilgili pek çok sorunu çözecektir. Bunun için de yeni buluşlar yapmaya gerek yoktur, her ulus ve devlet eğitimini millî düşüncelerle düzenlerse sorunun büyük ölçüde çözüldüğü görülecektir.

KAYNAKÇA

Arık, Durmuş (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler ÇUVAŞLAR*, Berikan Yayınevi, Ankara.

- Azap, Samet (2021). *Giydirilmiş Kimlik ve Türk Dünyasında Giydirilmeye Çalışılan Rus Kimliği*, Türk Dünyasında İsyân ve Başkaldırı (Ed. Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yay., İstanbul.
- Dilmaç, Turhan (2019). *Özbekistan'da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, (Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Genç, Reşat (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara.
- İbrahim, Damira, Vahit Türk (2016). *Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929-1933)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Karpat, Kemal (2011). *Yeni Devletlerde İdeoloji: Son mu, Başlangıç mı?*, Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karpat, Kemal (2011). *Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış*, Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Nusretoğlu, Telman (2017). *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

ÇUBUK YÖRESİ MASALLARINDA DEMONİK BİR VARLIK “DEV”

İsmet ÇETİN*

Ayşegül DİRİCAN**

Öz: Latince “daimones” bilgelik vasıflarına sahip olağanüstü varlıklar olan demonlar, başlangıçta olumlu ve olumsuz, hatta tanrılaştırılmış varlıkları/kahramanları ifade ederken Hıristiyanlıkta Şeytan/İblis’i ifade etmiştir. Mitik alandan inanç alanına taşınan olumsuz varlıklar farklı adlarla bütün kültürlerde yaşamaya devam etmişlerdir. Türk kültür alanında da varlığını devam ettiren olumsuz varlıklar, kara iyeler anlatıldığı/ yazıldığı dönemin anlayışına göre yeniden şekillenip varlığını devam ettirmişlerdir. Halk arasında olumsuz, kötü varlıklar olarak kabul edilen demonik varlıklar, Türk masal ve efsanelerinde yer bulmuştur. Masallarda ‘kötü’, ‘korkutucu’ vasıfları ve görüntüsüyle ‘olumsuz’u temsil eden dev, bir demon olma özelliğine sahiptir. Makalede, Ankara ili Çubuk yöresinde derlenen masalarda dev, devin fonksiyonu, kültür kaynağı işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, demonoloji, demon, dev.

A Demonic Being "Giant" in the Tales of Çubuk Region

Abstract: Demons, Latin for "daimones", extraordinary beings with wisdom qualities, originally referred to positive and negative, even deified beings/heroes, whereas in Christianity they came to refer to Satan/Devil. Negative beings that have moved from the mythic realm to the realm of belief have continued to live in all cultures under different names. Negative beings that continue to exist in the Turkish cultural sphere, black iyeler, have been reshaped according to the understanding of the period in which they were told / written and continued their existence. Demonic beings, which are accepted as negative, evil beings among the people, have found a place in Turkish tales and legends. In fairy tales, the giant, who represents the 'negative' with his 'bad', 'frightening' qualities and appearance, has the characteristic of being a demon. In the article, the giant, the function of the giant, the cultural source of the giant in the tales collected in the Çubuk region of Ankara province will be discussed.

Key words: Turkish mythology, demonology, demon, giant.

* Prof. Dr., G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi; ıctin@gazi.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0144-2703.

** Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi; cntzayss@gmail.com ORCID: 0009-0009-7646-5115.

Varlığın ve insanın kâinat içerisindeki yerinin sorgulanmasıyla başlayan insan duygularına ilişkin tespitler içerisinde korku önemli bir yere sahiptir. İnsanların zihninde bir şekilde anlamlandırılmayan olaylar ve varlıklar olağanüstülük kazanıp insana korku vermiştir. Halk arasında ağızdan ağza dolaşan korkutucu varlıklar, anlam verilemeyen olaylar masal, efsane vs. gibi anlatılarda can bulup halk kültüründeki yerini almıştır. Bu anlam verilemeyen korku ve anlama çabası ise “demonoloji” olarak ortaya çıkmıştır. “Demonoloji, Yunanca kökenli iki kelime; belirsiz bir ilahi güç anlamına gelen “demon” ve anlayış, kavram, bilgi anlamlarına gelen “logos” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir kelime olup mitolojinin bir alt dalı olarak düşünülmektedir” (Bayat 2007:277’den Sarpkaya 2018: 23). “Demonolojinin temeli, doğanın, çevredeki bütün unsurların, insanın ruhsal hallerinin, kazaların, uğurun, bedbahtlığın ve buna benzer şeylerin, maddesel kavrayışına dayanır” (Beydili 2005: 161). “Halk demonolojisi, genel olarak barışçı yaklaşımı sayesinde mitolojinin en az değişen, sabitliğini en çok koruyan bölümüdür” (Beydili 2005: 160). Halk arasında, ruhlar ve demonolojik varlıklar hakkındaki rivayetler masallara yansımış, bu yansıma güncelliğini koruyarak devam etmiştir. “İlkel mitolojinin ürünü olan demonik varlıklar, bugün dahi halk arasında batıl inanç olarak bilinmektedir.” (Bayat 2007: 277). Masal türünde demonik varlıkların hemen hemen hepsine yer verilmiştir. Bu bağlamda masallar, kültürü taşımada önemli bir yere sahip olmuştur.

Masal, “masalcı” veya “masal anası” adı verilen bir anlatıcı tarafından çoğunlukla geceleri, küçük ve büyüklerin de içinde olduğu dinleyici kitlesi önünde, geleneksel masal motifleri ve üslubuyla, olağanüstü olayların ve varlıkların nakledilmesi esasına dayalı olarak öncelikle dinleyicileri eğlendirmek, sonrasında hisse vermek için büyük oranda mensur halde anlatılan bir halk edebiyatı türüdür (Şahin ve Yılmaz 2020: 53).

Masalların en önemli özelliklerinden birisi demonik varlıklara ve hayal gücüne yer vermesidir. Masallar herhangi bir şeyi anlatırken sembol dili kullanırlar. Masallar bazen korkuyu yenme bazen de korkuları ortaya çıkarma fonksiyonuna sahiptirler. Masalarda demonik varlıkların birçoğu yer alır. Canavarlar, cinler, şeytanlar, ejderhalar, devler bunlardan bazılarıdır. Bu demonik varlıklar arasında önemli bir yere sahip olan varlıklardan birisi devdir.

“Hint- İnan kökenli olan dev sözcüğü, Türk aktarımlarında iki farklı doğaüstü yaratığa eş değer kullanılan terimdir: (1) Fransız masallarında insan yiyen devi “Ogre”ye, (2) Fransız aktarımlarındaki “Cigan”a (Almancadaki “Riese”ye). Türk sihir masallarında daha çok “Ogre”ye benzer ve dişi olarak tasvir edilir. Dev- Anası, “İnsan Yiyen Ana”, kendi başına veya oğulları ile birlikte neredeyse her zaman insan yiyen özellikler taşır; insani kahraman ona karşı çıkar ve sonunda bir hileyle onu yener” (Boratav 2016: 62).

Özbek destan ve efsanelerindeki tasviri şöyledir: Öküze benzer, el ve ayakları maymunun el ve ayakları gibidir. Bazı anlatmalarda çok başlı olarak geçer.

Yüzü insan şeklinde olup öküzünki kadar boynuzları vardır. Şom ağızlı, fesat ve gevezedir. Kılık değiştirme, sihir yapma ve uçma yeteneğine sahiptir. Onların hareketlerine göre tabiat hadiseleri gerçekleşir; rüzgâr eser, hava kararır, yağmur yağar vs. (Dilek 2021).

Masallarda devin subaşını tutması, dağda ve ormanda olması, onun doğa ruhları ve doğadaki mekânların iyeleriyle ilişkili olmasıdır.

Dev, Kam inancını benimseyen Türk grupları arasında, daha çok Erlik ismi ile karşımıza çıkmaktadır. Devlin fonksiyonu gereği dev ile erlik zaman zaman benzer özellikler göstermiştir.¹ Masallarda yer alan dev ile mitlerde yer alan Erlik, fiziki yapı itibarıyla korkunç görünüşlü ve tabiatüstü varlıklardır.

Altaylıların izahına göre Erlik - kuvvetli, güçlü demektir. Bazı Türkologlar bu kelimeyi "erklig" kelimesinin bozulmuş şekli sayarlar. Onlara göre eski Uygur Buda metinlerinde yer altındaki karanlık dünyanın hâkimi ve ölüm ruhu olan Yama'ya Erklig Yama denilmektedir. Yama'nın bu sıfatı moğolcaya "erlik" ve "yerlik" şekillerinde kullanılmıştır. Bu kelime ise Şamanistlere “erlik” olarak geçmiştir (İnan 1976: 28).

“Türklerde beş kutsal unsur vardır. Bunlar ateş, demir, toprak, su ve ağaçtır. Karahan'ın oğlu Ulgen ateşin yaratıcısıdır. Her unsur kendi halinde kutsaldır. Tanrı Karahan'ın diğer oğlu merhumlar dünyasının sahibi olan Erlikhan'dan yer altı ruhları, devler, yılanlar meydana gelmiştir” (İşankul 2021). “Erlik ile devin benzer fiziki özelliklere sahip olması dev ile erlik arasında bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Erlik zalim, açgözlü, iri yarı yaratıktır ve bazen boynuzlu şekilde tasvir edilir” (İşankul 2021). Dev de Erlik gibi zalimlik, kötülük vasıflarıyla ortaya çıksa da Erlik'ten farklı olarak bazı masallarda “kahramanın yardımcısı” vasfıyla da karşımıza çıkmaktadır. Çubuk yöresinden derlenen “Destan Dev” masalında bu durumun örneğini görmekteyiz:

“...Dev kükreyerek ayağa kalkmış:

-Şimdi görelim bakalım sizi nasıl memleketinizden kovuyorlarmış. Size nasıl zulmediyorlarmış, demiş.

İki arkadaşı:

-Sakin ol amacımız onlara zarar vermek değil yoksa onlardan bir farkımız kalmaz, demiş.

Halkın bunu görmesi öğrenmesi lazım diyerekten bir plan kurmuşlar. Dev de bu plana uymuş. Küçük köyün küçük çocuğuyla yaverin oğlu kralın karşısına geçmişler...” (HÇ)

¹ Geniş bilgi için bkz. Yücel, Ayşe (1999). Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri. *Milli Folklor Dergisi*. 10 (39), <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=39&Sayfa=37> (27/05/2023).

Erlık kötü ruhların başkanıdır. Şaman dualarında Erlık müthiş bir canavar olarak şöyle tavsif edilmektedir: *"Bindiği (at) kara küheylân, döşegi kara kunduz derisinden. Beline kuşak yetişmez, boynuna kucak yetişmez. (Göz) kapağı bir karış, kara bıyıklı, kara sakallı, kana çalmış yüzlü (çehreli), parlak saçlı Bay Erlık! Kuvası kişi göğsünden, kadehi kurumuş kafatasından, kılıcı yeşil demirden, kürek kemikleri yassı demirden, kapkara yüzlü... bindiği(at) kara küheylân, dizgini kara ipekten, kamçısı karayılan, tam önüme gülererek gel!"* (İnan 1976: 28).

"Erlık'in karanlık dünyasına mensup kötü ruhlara "nemeler" dendiği gibi "yekler" de denmektedir. Yek, Uygurca dini metinlerde "şeytan" demektir" (İnan 1976: 29).

Şamanist Altaylıların tasavvurlarına göre ruhlar üç dairede yaşarlar: yer altında, yer üzerinde ve gökte. Yeraltı ruhları ekseriya Körmöz, Gök ruhlarını Kuday, yer ruhlarını Yersu yahut Altay tesmiye ederler. Altaylılar bütün ruhları iki zümreye ayırırlar: 1) Töz (harfiyen: esas, menşe, mebde demektir), yani ilk ruhlar, ezelden beri mevcut olanlar. 2) Yayaanneme (harfiyen: yaratılmış nesne, mahlûk demektir), yahut kısaca neme (nesne) yani sonradan vücut bulan ruhlar. Bundan sonra gene ruhlar aru (pâk, temiz) veya kara (habis) zümrelerine ayrılırlar. Buna göre ruhlar, 1) arutöz, 2) karatöz, 3) aruneme, 4) karaneme tesmiye olunurlar. Bu son iki zümre -yâni aruneme ve karaneme- lere umumî bir ad olarak körmöz denir. Bu körmöz'ler hakikatte geçmiş zamanlarda ölmüş şamanların canlarıdır. Bunlar da iki zümreye ayrılırlar: 1) Uzugi tayadalar ki anne tarafından büyük babalar (dayıatalar) demektir. 2) Kanadalar ki baba tarafından olan babalar demektir. Bununla beraber körmöz kelimesiyle ebedî olan karatöz'ler tesmiye olunur (İnan 1976: 52).

1)Töz denen ruhlar: Erlık bu zümreye aittir. 1) Erlık, 2) (Yek karatöz, menfur karameb-de): Altaylılar en ağır ve elemli felâketleri (Katu yobol, açkıyal), meselâ: salgın hastalıkları (kızamık, kızıl, tifo:yadış ve tavar öletleri gibi felâketleri) Erlık'in faaliyetleriyle alâkadar bilirler. Onların akidelerine göre Erlık kurban vermeye mecbur etmek için insanlara hastalık ve başka felâketler gönderir; eğer insan bununla da Erlık'in istediğini vermezse öldürür (İnan 1976: 53).

İnsanlar, tıpkı Erlık'te olduğu gibi devlerden istediklerini alabilmek için devlere kurban verir. Bakırcı tarafından derlenen Niğde Masallarında, "Deli Memed" masalında *devler bir yerde su kıtlığı yaratır. İnsanlara su vermezler. Devlere bir kız kurban verilir, devler bu kızı yiyene kadar insanlar su alır* (Bakırcı 2000:434-435). Erlık ile devin benzer özellikleri yadsınamayacak kadar fazladır.

Devlerin kızları ve oğulları olduğu gibi Erlık'in de vardır. "Şamanlar'ın tasavvurlarına göre, Erlık'in oğulları Kara tös'lerdir. Her kabile Erlık oğullarından birini kendine tös tutarak hürmet eder; başka kabilelerin tös'üne karşı kayıtsızdır. Bu tösler şerefine yapılan kurban âyin ve merasimleri esas

İtibariyle Erlik'e yapılan âyinlerden farksızdır, ancak bazı motifleriyle ayrılır” (İnan 1979: 74).

Erlik'in kızlarının ise muayyen bir vazifeleri yoktur; vakitlerini eğlence ve oynamakla geçirirler. Âyin esnasında şamanın yolu bazen bunların bulunduğu yere uğrar. O zaman bu kızlar şamanı yatak odalarına çağırır ve bütün kurbanların ve tös'-lerin kendi hakları olduğuna şamanı kandırmaya çalışırlar. Eğer şaman bunların cilvelerine aldanıp sözlerine kanarsa Erlik veya diğer bir tös tarafından öldürülür (İnan 1976: 75).

“Devin, diğer Türk lehçelerindeki karşılıklarına baktığımızda bazı söyleyiş farklarıyla; Azerbaycan Türkleri “div”, Başkurt Türkleri “İblis, ğifrit”, Kazak Türkleri “däv”, Kırgız Türkleri “dö”, Tatar Türkleri “diyü, İblis, ğifrit”, Türkmen Türkleri “döv” şeklinde ifade edilmektedir” (Ercilasun vd. 1991:168). Bu bilgiden yola çıkarak devin, Tatar Türklerinde “şeytan, İblis” olarak karşılık bulunduğu görülmektedir. Yabancı kaynaklara göre demonoloji, şeytan bilimi olarak da anılmaktadır. Bu bağlamdan hareketle erlik, şeytan ve dev arasında etimolojik ve mitolojik benzerlik söz konusudur.

Dünyanın en eski vahiy dini olan Zerdüştlük'ün kutsal metinlerini bir araya getiren Avesta'da da karşımıza dev karakteri çıkar.

Avesta'da devler kötülük sembolleri, yani İblisler şeklinde betimlenir. Zerdüşçülük devi ilah, mabut veyahut tanrı olarak değil zalim kuvvet olarak nitelendirilir. Avesta'nın Vendidat kısmında dev tasvirine birkaç kez rastlanılır. Devler, Ahraman'ın insanı yolundan şaşırması için gönderdiği kötü ruhlar olup Ahuramazda ve onun işlerine karışır. Avesta'daki dev karakteri masal ve destanlarımızdaki dev karakterine benzer ve aynı zamanda farklıdır (İşankul 2021).

“Avesta'da dev; cadaloz ve periler gibi kötülük taşıyıcı olarak karşımıza çıkmakla birlikte ilah olarak da tasvir edilir: İndra dev böyle ilahlardan biridir, daha doğrusu, kötü niyetli ilahtır” (İşankul 2021). “Eski dönemlerde yaşanan Türk inançlarındaki Erlik veya benzeri varlıklar, daha sonraki dönemlerde, özellikle İslami inanç içinde dev veya benzeri masal varlığı olarak yerini almıştır” (Yücel 1999).

Genellikle kozmogoni mitlerinde önemli rol oynayan devler, dünyanın yaratılışı konusunda malzeme olarak kullanılmıştır. “Yunan mitleri, İran mitleri, Mezopotamya mitleri, İskandinav mitleri, Hint mitleri ve Çin mitleri kozmogonide deve fazlasıyla yer vermiştir” (McCall 2011: 79). Mitik tasavvurda yer alan devin çeşitli fakat benzer tanımları yapılmıştır. Ögel, “Türk mitolojisinde devlerle ilgili bazı tasavvurların Türk boylarında ortak bir şekilde bulunduğunu ve eski çağlardan beri geldikleri” ifade eder (Ögel 2010). “Türkistan bölgesinde olduğu gibi, Anadolu topraklarında da kaydedilen metinlerde, bazen cin anlamında da kullanılan devler, zaman zaman “Tepegöz

Dev” olarak da adlandırılırlar” (Beydili 2005:168). “Dev, dünyada bulunan canlıların boyutlarının çok daha üstünde boyutlara sahip çeşitli ruhlardır” (Ögel 2010:711). “Dev, bütün dünya inanışlarında farklı varyantlarıyla yaşayan ve insan benzeri bir varlıktır” (Polat 2020: 85). “Türk masallarında Devler; Delbegen, Yilbegen veya Celbegen isimleriyle bilinirler. Altay Türklerinde devlere Yelbegen denir. Türkolog Radloff’a göre “yelbegen”, insan biçiminde, insan yiyen, çok büyük; üç, yedi ve on iki başlı siyah ve sarı renklidir” (Ögel 2010). “Sanskritçe’de “tanrı” anlamına gelen “dev” sözcüğünün, örtülü bir şekilde devlerin ilahi gücünü işaret ettiğini Türk dünyası masallarında açık bir şekilde görmek mümkündür” (Bahadur 2019). “Demon” kelimesinin ilahi güç anlamına gelmesi ise bu bilgiyi destekler niteliktedir.

Kuzey Türk destanlarında devlere “*Celbegen, Yel Moos, Kara Moss*” da denmektedir. Bu destanlardaki Yel begen ve diğerleri anormal büyüklükte, insan devlerdir. Bunlarda dış tesirler çok görülür. Ancak dev şeklinde görülen bir “yer ruhu”, şöyledir: “*Yer Kara-Alp’in aşçısı vardır. Yiğit Yestey Mönge, onu sarhoş eder, baldızını alır, atımı keser. Bundan sonra yiğitle Yer Kara Alp birer atmaca olur, gökte gök gürlütleri çıkararak vuruşurlar. Yer Kara Alp’in baldızı kocasının yanını tutar...*” Bu, Türk mitolojisinin dev şeklinde görülen bir ruhudur (Ögel 2010: 712).

Dev, insanlar üzerinde korku baskısı yaratan ve korkuyu devreye sokan bir varlıktır. Masallarda da verdiği korkuyla insanlar üzerinde hâkimiyet kurar. Dev, masallarda bazı zaman iyi bazı zaman da kötüdür. Ancak devin halk arasındaki ve masallardaki tasviri onun iyi olma özelliğini gölgelemiştir. Fiziki özelliklerinden en belirgin olanı büyüklüğü “minare kadar” olarak tasvir edilmesidir ancak bu tasvir devin büyüklüğü için yeterli değildir.

Boratav’ın verdiği bilgiye göre biri Kütahya civarında devlerden oluşan bir halkı, diğeri de Bergama’da hüküm süren Nemrud’u anlatan iki efsanede, bu yaratıkların büyüklüğü şöyle anlatılır: susadıklarında evlerinden kilometrelerce uzaklıkta bulunan -nehre doğru sadece eğilerek- su içebiliyorlardı. Kütahya Kalesi devlerin inşaat alanı ile Yoncalı yakınlarındaki Nemrud Dağı arasında bir sıra oluşturarak elden ele verdikleri ev büyüklüğündeki kayalarla inşa edilir (Boratav 2016: 63).

Derleme yapılan yörede dev, kambur, tek parmağı eksik, vücudu kıllarla kaplı bazen tek gözlü bazen de iki gözü olan, büyük ayak ve ellere sahip bir yaratıktır.

Devlerle ilgili olarak *Motif Index of Folk Literature*’de müstakil bir başlık bulunur. G. Devler maddesi birçok diğer motifi barındırmakla birlikte aslen devlerle ilgili bir maddedir. Dev in insan yemesi, fiziki görünümü ve çeşitli eylemleri bu başlıktaki maddelerle karşılanır. Bunun yanında F. Olağanüstülükler başlığında yer alan “F531.Devler. Olağanüstü boyutlardaki insan.” başlığı da masaldaki devi karşılayabilecek ortak motiflere sahiptir. G. Devler maddesindeki “Ogre”, Bahaddin Ögel’in de bahsettiği gibi masaldaki

devi karşılar fakat “F531. Devler. Olağanüstü boyutlardaki insan.” Maddesindeki özellikler de bazı durumlarda geçerlidir. (Thompson:1991'den Sarpkaya 2018).

Burada Türkiye sahası masallarında devin her iki motifini de içeren ortak bir tasavvura ulaşıldığı söylenebilir.²

Destanların kahramanları çoğunlukla abartılı savaşçı güçleri ile anılır. Bu epik kahramanların bazılarının devler kategorisinde ele alınabileceğini de gösteren birkaç örnek vardır. Dede Korkut kitabının iki karakteri burada ele alınabilir: Salur Kazan ve onun koyun çobanı Karacuk Çoban. Aynı epik metinde Kazan'ın dayısı ve Basat'ın babası olan diğer bir kahraman Alp Arız (veya Alp Aruz, Alp Uruz), Dede Korkut kitabında ve epik aktarım metinlerinde bir devin özellikleriyle anlatılır: “Onun altı (veya dokuz)keçi derisinden yapılmış başlığı kulaklarını bile örtmez. Altmış (veya doksan) keçi derisinden yapılmış paltosu topuklarına bile inmez.” Kısmen parçalanmış epik bir metne göre, Dede Korkut'un kendisi de bir devin kızı tarafından dünyaya getirilir (Boratav 2016: 63-64).

Dev, kültür içerisinde masal ve efsanelerde günümüze kadar yerini korumuştur. Masalların bir özelliği olan hayal gücü, her insan için özeldir. Bu nedenle dev tasavvuru herkeste farklıdır ancak verdiği korku herkeste aynıdır. Masalarda demonik varlıkların birçoğu yer alır. Canavarlar, cinler, şeytanlar, ejderhalar, devler bunlardan bazılarıdır. Bu demonik varlıklar arasında önemli bir yere sahip olanlar varlıklardan birisi devdir. “İnsanlara, kahramana ve kurulu düzene karşı tehlike yaratan ve korku veren çeşitli eylemlerde bulunan dev, yaptıkları ve varlığıyla tehlikenin sembolüdür” (Sarpkaya 2018: 71). Ankara ilinin Çubuk yöresinde derlenen “Destan Dev” masalında devin korkunun temsilcisi olduğu görülmektedir:

“...Bunun üzerine küçük çocukla yaverin çocuğu iki arkadaş el birliğiyle uzak diyarlara göçmüşler. Uzun bir müddet orda yaşamışlar. Ve o gittikleri yerde bir devle karşılaşmışlar. Bu devden herkes korkar yanına kimse yaklaşamazmış. Çünkü dev kocamanmış. Ama olacak ya bu iki arkadaşı bu dev çok sevmiş. O kadar samimi olmuşlar ki deve artık bir isim takmışlar. Ona

² G. Devler G0.Dev G10.Yamyamlık G11.2.Yamyam dev G83.1 Dev tutsağını yemek için dişlerini biler G100. Büyük dev G121. Büyük ve kör dev G121.1. Tek gözlü büyük, kör dev G123. Memelerini omuzlarına atmış dev karısı G125. Ateş püsküren dev G332.1. Dev karısı masum kızın parmağını emer ve bütün kanını içer G.361.1.5. On başlı dev G422. Dev masumları hapseder G501. Aptal dev G511. Dev kör edilir G512. Dev öldürülür G512.1.1. Dev, büyülmüş bir bıçakla öldürülür. G512.3. Dev yakılarak öldürülür G512.3.3. Devleri yakmak için çimenler kullanılır G512.9. Hayvan, devi öldürür G530.3. Devin annesinden gelen yardım G532. Kahraman saklanır ve dev, insan kokusu aldığı söylendiğinde karısı veya kızı tarafından kandırılır G551.1. Kız kardeşin, erkek kardeşleri tarafından devden kurtarılması G572. Dev hileyle alt edilir G610. Bir görev olarak devden bir şey çalmak F531. Dev. Çok büyük boyutlardaki insan F531.0.4. Dev kadın F531.1.1.0.2. Çirkin dev F531.1.1. Devin gözleri F531.1.2.2. Çok başlı dev F531.1.1. Alnında tek göz bulunan dev F531.1.1.3. Kör dev F531.1.2.2. Çok başlı dev F531.1.2.2.3. Beş başlı dev F531.1.1.4. Devlin dudakları F531.1.1.4.1. Üst dudağı göğe alt dudağı, yere değen dev F531.2. Devlin boyutları.

“Destan” demişler ve olacak ya dev de bu iki arkadaşı çok sevmiş. Normalde herkes bu devden korkar kaçarmış. Ama bu iki arkadaş hiç korkmamışlar. Bu iki arkadaş bir gün deve olan biteni anlatmış ve dev kükremiş:

-Ben onları paramparça ederim, kellerini gövdelerinden ayırırım, onlar nasıl böyle bir şey yaparlar, demiş.

Dev kükreyerek ayağa kalkmış;

-Şimdi görelim bakalım sizi nasıl memleketinizden kovuyorlarmış. Size nasıl zulmediyorlarmış, demiş...”(HÇ)

“Devler fonksiyonu ne olursa olsun, görünüşleri itibariyle olağanüstü ve korkunç, davranışları yönünden insan fitratına ters özellikler gösterirler” (Yücel 1999). Masalda dev, kahramana iyilik yapmak istese de kükremesi, bastığı yeri inletmesi devin demonik özellikler gösterdiğinin kanıtıdır. Devler, gücün göstergesidir.

Devler, bazı zaman özel isimlerle anılmıştır. “Destan Dev” masalında deve bir isim verilmiştir. Türk masallarında İnci Salkım, Bükrüç Dev, Dümbülkile gibi özel adlara da rastlanmıştır.³

Seçkin Sarpkaya’ya göre “devin sahip olduğu form bozukluğu, aşırı büyüklük ve insan yeme gibi yamyamlık özellikleri onun demonolojik varlık vasıflarının genel hatlarıdır” (Sarpkaya 2018). Devler insan etiyle beslenirler. “Yedi Oğlan Bir Kız Kardeş” masalında devlerin insan kokusunu alabilme ve yamyamlık vasfı görülmektedir:

“...Kız ağzına üzüm denesini atıveriyor, köpek gidip ocağı söndürüyor. Kız yemek yapacak, ateş yok. Ne yapayım derken şu tepenin arkasında bir ev var, gidiyim onlardan isteyim de geliyim, diyor. Varyyor oraya kapıyı takırdatıyor, bir açsalar içerde bir dev. Devin kızları varmış yedi tane. Dev çarşıya gitmiş anaları da yok. Dev kızlar ateşi veriyor.

-Çabuk git, dev annem seni görürse yir, diyor.

Kız hemen ateşi alıp kapının önüne çıkıyor. Ayağının baş parmana bi daş dolaşiyor. Baş parma kanyor. Parma kanaya kanaya kız evine geliyor. Dev de evine geliyor. Koklayıp kızım bu eve kim geldi diye soruyor, kız kimse gelmedi diyor. Dev, buraya biri gelmiş insan eti kokuyor, diyor. Dev oraya buraya bakarken kanı görüyor. Kanı takip iderek geliyor. Kızın kapısına gelip kapısını takırdatıyor. Kız açmayınca, dev aç kızım kapıyı diyor. Kız;

-Abilerim bana kapıyı açma diye tembih etti, diyor.

Dev;

³ “İnci Salkım” için bk. Ümmü Gülsüm Bozlak. agt. S.181. “Bükrüç Dev” için bk. Ali Berat Alptekin. Hayvan Masalları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 1991. s.90. “Dümbülkile” için bk. Hüseyin Doğramacıoğlu. age. s.146.

-Kapıyı açmıyorsan parmanı anahtar deliğinden uzat sana yüssük takacam, diyor.

Kız parmanı anahtar deliğinden uzatınca dev karısı parmanı bi ıstırıyor, kopartıyor...” (FY).

“Devlerin insan eti yeme, insan kokusu alabilme motifi Anadolu masalarında çok yaygındır” (Ögel 2010: 717). Tıpkı insanlar gibi devlerin de aileleri, kızları ve oğulları vardır.

Türkiye sahası anlatılarda devlerin, dev ve dev anası olmak üzere cinsiyetlerine göre ikiye ayrıldıkları; “dev analarının devlere nazaran daha iyi özelliklere sahip olduğu fakat yine de beslenmek için insan yedikleri, insan yemek için dişlerini biledikleri, kimi anlatılarda da kızlarıyla oğullarıyla yaşadıkları görülür” (Polat 2020: 87). Fuzuli Bayat, “dev anası” veya “dev karısı”nı Mitolojik Ana olarak ifade ettiği doğum ve üremenin simgesiyle ilişkilendirir. Bayat’a göre “iri memelerinin birini bir omzuna birini diğer omzuna atan Dev Karısı, Mitolojik Ana’nın demonik karakterde transformasyon edilmiş halidir” (Bayat 2007:27).

Türk aktarımlarındaki bazı sihir masallarında tarla işçisi olarak yer alan tipik dev, destansı tarla işçilerinin hatıralarını korur, halk dilinde tarlada çalışmanın “Devin Zanaatı” deyimini ile tanımlanması gibi. Buna örnek olarak ünlü bir pehlivanın kendine uygun bir rakip ararken, bir çiftçinin gücüne tanık olmasıyla nasıl korktuğunu anlatan efsane verilebilir; çiftçi, tüm çifti ile birlikte sabanını havaya kaldırarak pehlivana köyün yolunu gösterir (Boratav 2016: 63).

Devin tarlanın koruyucusu, işçisi olma vasfı “Ahmak, Çakmak, Fındık” masalında da karşımıza çıkmaktadır:

“Bir varmış bir yoğmuş Allah’ın kulu çoğmuş. Üçkardeş varmış. Biri ahmak biri çakmak biri fındık. Bunlar öksüz kalmışlar. Öksüz kalınca bunların hiçbir şeyi kalmamış. Ana baba yok. Öyle olunca bunlar “gel gardaşım gurbete kera gidelim” demişler. Üçü yola düşmüş, geliyorlar geliyorlar baksa ki deee boyu kadar ekin yetişmiş. O yana bakıyorlar bu yana bakıyorlar ekinin sabını bulamıyorlar. Ondan sonra Ahmak:

-Gel gardaşım, burayı biçelim. Nasılsa sahibısı gelir, bize para verir, diyor.

Çakmak:

-Biçmeyelim, diyor.

Fındık:

-Biçelim, diyor.

Neyse bunlar iki kardeş girmiş öteki dinelmiş orada. Biraz sonra durmuş durmuş o da girişmiş. Tarlayı hep biçmişler. Ortada ekin kalmamış. O sırada dev gelmiş. Devın tarlasıymış. Homurdayarak gelmiş...” (EK).

Devın evi, uzak bir diyardadır ya da Kaf Dağı’ndadır. Bacası tüter, ışığı yanar. Ateş yanan tek yer devın evidir. Ateşi hiç sönmez. Subaşını tutar. “Devlerle ilgili özelliklerden biri de onların hem yeraltında hem de yeryüzünde yaşamaları ve genellikle su kaynaklarını tahakkümleri altına alma isteğidir. Bunun sebebi ise insanların suya ihtiyaç duymaları ve devlerin bu kaynakları kontrol altına alarak aslında insanları kontrol altına alma çabalarıdır” (Polat 2020: 88). “Devın mekânı genelde “dönüşü yok yurt”tur. Özbek folklorunda dönüşü yok yurda kuşun kanadını, insanın ayağını yakan epik sahraları geçerek varılır. Bu yurt genelde dağ ve mağaralarla ilgili olup çoğu zaman ya yerin altındadır ya güneşin battığı tarafta (Batıda) dır”(İşankul 2021). Türkler için dağ kutsaldır. Dev de bu kutsal mekânda yaşamaktadır. Devlerin evine dağların içindeki kuyulardan inilerek ulaşılır. Bu kuyu diplerinde yani yeraltında devlerin aileleri, hizmetçiler yaşamaktadır. Devın hiç sönmeyen bir ateşi vardır. Evi, masalarda geçen duman tüten yerededir. Devın evini yeraltıyla bağdaştıracak diğer bir mekân ise mağaralardır. Mağaralarda da bir kuyu vardır ve oradan aşağı inerek devın evine ulaşılır. Türk inanç sisteminde yeryüzü iyilik, yeraltı kötülüktür. Erlikhan’dan ise bu yeraltı dünyasının sahipleri yılanlar, ruhlar, devler meydana gelmiştir.

Mitolojinin önemli bir kolu olan demonoloji, insanın “korku” anlayışını temsil etmektedir. Bu demonolojik sistemde yer alan dev, oldukça önemlidir. Dev, bütün dünya inanışlarında farklı bir yere sahiptir fakat her ne kadar farklı inançlara farklı varyantlara sahip olsa da devın varlığı insanın hayal gücü ile sınırlı kalmıştır. Kültürün aktarıcısı olan masal ve efsaneler dilden dile aktarılırken her insanın hayal gücünden bir parça olarak bugünkü haline ulaşmıştır. Devler de bu masal ve efsanelerin korkutucu karakteri haline gelmiştir. İncelediğimiz masallar devın fonksiyonlarını desteklemiştir ve devı Erlik vb. varlıklar ile karşılaştırmamıza olanak sağlamıştır. Türk inanç sistemindeki kötülük temsili varlıklar zamanla yerini masal ve efsanelerdeki devlere bırakmışlardır. İnsana, yaratılışına anlam verilemeyen her varlık korku vermiştir. İnsan bu varlıklara her zaman saygı duymuştur. Devler, bu varlıklardan biridir ve bu duygular devler hakkında inançlar ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKLAR

- ALPTEKİN, Ali Berat (1991). *Hayvan Masalları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BAHADUR, Yeliz (2019). Türk Masallarında İyi Huylu Devler ve Fonksiyonları. **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2019/14:121-134. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/900737> (03/01/2023)

- BAKIRCI, Nedim (2000). *Niğde Masalları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı.
- BAYAT, Fuzuli. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- BEYDİLİ, Celal (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayınevi.
- BORATAV, Pertev Naili (2016). *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenisten Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- BOZLAK, Ümmü Gülsüm (2007). *Erdemli Masalları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı.
- ŞAHİN, Halil İbrahim-YILMAZ, Adile (2020). Anonim Halk Edebiyatı. *Türk Halk Edebiyatı Genel Bilgiler*. (Ed.:İsmet CETİN). Ankara: Nobel Yayınevi.
- DİLEK, İbrahim (2021). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayını.
- DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin (2002). *Kilis Masalları: Derleme ve İnceleme*. Gaziantep: Kilis Kültür Derneği Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖKSU, Cebail (2010). Gölbaşı Halk Kültüründe Halk İnanışlarının Eski Türk İnançları Bağlamında Değerlendirilmesi, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:187. http://isamveri.org/pdfdrq/D00130/2010_187/2010_187_GOKSUC.pdf (26/05/2023).
- İNAN, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: MEB Yayını.
- İŞANKUL, Cabbar (2021). *Özbekistan Folklorunda Dev Karakterinin Mitolojik Kökeni*. Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- McCALL, Henrietta. (2011). *Mezopotamya Mitleri*. (B. Baykara, Çev.). Ankara: Phoenix Yayını.
- ÖGEL, Bahaddin (2010). *Türk Mitolojisi 2*. İstanbul: Gazi Kitabevi.
- POLAT, İrfan (2020). *Türk Masal ve Efsanelerinde Olağanüstü Güçler ve Varlıklar*. İstanbul: Selenge.
- RADLOFF, Wilhelm (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. St. Pbg.
- SAPKAYA, Seçkin (2018). *Türklerin Şeytani Masalları Türk Masal ve Efsanelerinde Demonik Varlıklar*. Ankara: Karakum Yayınları.
- THOMPSON, Stith (1991). *Motif-Index of Folk-Literature*.
- YÜCEL, Ayşe (1999). Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri.

<https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=39&Sayfa=37>
(27/05/2023).

Kaynak Kişiler:

Emine Kalkan, 1952 Çubuk doğumlu, okur-yazar, ev hanımı.

Fazilet Yıldız, 1960 Çubuk doğumlu, okur-yazar, ev hanımı.

Hasan Çetin, 1977 Çubuk doğumlu, okur-yazar, şoför.

MENAKIPNAMELERDE FORMELLERİN KULLANIMI: “MENÂKIB-I ŞA’BÂN-I VELÎ” ÖRNEĞİ¹

Gülten KÜÇÜKBASMACI*

Öz: Menakıpnameler, sözlü gelenekteki menkıbelerin yazıya geçirilmesiyle oluşmuş eserlerdir. Bir anlatıda, anlatıya başlarken; olaydan olaya, zamandan zamana, mekândan mekâna geçişi sağlarken; benzer durumları ifade ederken ve anlatıyı tamamlarken formel/kalıp söz kullanılmaktadır. Masal, destan, hikâye gibi anlatı türlerinde formellerin kullanımı, çeşitleri ve işlevleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Sözlü icranın üslup özelliklerinden olan formeller menakıpnamelerde de görülür. Bu makalede, “Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî”den hareketle menakıpnamelerde hangi formellerin kullanıldığı, kullanılan formellerin çeşitleri ve işlevlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. İncelenen menakıpnamede, hem sözlü geleneğin kalıplarının kullanıldığı hem de yazılı icranın gerektirdiği yeni kalıp ifadelerin şekillendiği görülmüştür. Menakıpnamelerin dinleyici karşısında okunmak üzere yazılmasının da formellerin kullanımında belirleyici olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: menkıbe, kalıp söz, sözlü icra, yazılı icra.

The Use of Formal Expressions in Menakıpname: The Example of “Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî”

Abstract: Menakıpnames are works that are created by putting the legends that were told in the oral tradition into writing. In a narrative, when starting the narrative; while making a transition from event to event, from time to time, from place to place; while expressing similar situations; and while completing the narrative, formal formulaic expressions are used. Studies have been carried out on the use, types and functions of formal expressions in narrative genres such as tales, epics and stories. Formal expressions, which are a stylistic feature of oral performance, are also seen in menakıpname. In this article, it is aimed to examine which formals are used in the menakıpnames, the types and functions of the formals used, based on “Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî”. It has been seen that both the patterns of the oral tradition are used and the new patterns required by the written performance are shaped in the examined menakıpname. It can be said that the writing of the menakıpnames in order to be read in front of the audience is also a determining factor in the use of formals.

¹ “I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu”nda “Menakıpnamelerde Formellerin Kullanımı” başlığıyla bildiri olarak sunulan bu çalışmayla ilgili Prof. Dr. Saim Sakaoğlu’nun değerlendirmeleri yol gösterici olmuştur. Katkıları için kendilerine teşekkür ederim.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE, e-posta: gkucukbasmaci@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1715-7843.

Keywords: *legend, formulaic expression, oral performance, written performance.*

Giriş

Ortaya ıkmasında ‘‘Homer Meselesi’’nin etkili olduğu, temelini Milman Parry’nin (1902-1935) atıp ğrencisi Albert B. Lord (1912-1991) tarafından geliştirilen ‘‘Sözlü Formül Kuramı’’ (Oğuz 2010: 5-12) veya ‘‘Sözlü Kompozisyon Teorisi’’nden (obanoğlu 2021: 266-291) itibaren halk edebiyatı metinleri üzerinde formlistik/kalıplaşmış ifadelerle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bu teoriyle birlikte sözlü aktarım süreçlerinde kalıplaşmanın önemi ortaya koyulmuştur. Bu erevede Albert B. Lord; Parry’nin tanımlarını aynen alarak ‘‘sözlü kalıp/formül’’, ‘‘anlatılmak istenen bir ana fıkri anlatmak için aynı vezin şartları altında düzenli olarak kullanılan bir grup sözcük’’ (obanoğlu 2021: 271) olarak tanımlar. Sözlü şiir üzerine geliştirilen bu kuramın temelini oluşturan ‘‘sözlü kalıp/formül’’ ve ‘‘kalıplaşmış ifadeler’’ mensur türlerde de anlatımın bir unsuru olarak incelenmiştir. Sözlü gelenekte, manzum ürünlerde olduğu gibi mensur ürünlerde de düşünce kalıplarla yaşamakta ve söz kalıpları anlatıdan anlatıya/icradan icraya aktarılmaktadır.

Sözlü ve yazılı ortamlarla/ürünlerle ilgili çalışmalar sözlü icranın etkilerinin yazı üzerinde devam ettiğini göstermiştir (Ong 1999, Sanders 1999, Goody 2017). Sözlü kültürde kalıplaşmış ifadeler düşünme ve anlatım biçimlerine hkim olduğundan yazının kullanılmaya başlanmasıyla hemen terkedilememiştir (Ong 1999: 40). El yazmalarındaki kalıpların tekrarını bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Ali Duymaz halkbiliminin temel niteliklerinden biri olan kalıplaşmayı ‘‘sözlerin ritelleşmesi’’ olarak görür (2016: 22). ‘‘[S]zl veya sözlü kültür ortamından kaynaklanmış olabileceği düşünülen yazılı metinlerin tahlil edilmesinde ve birbirinden farklı metinlerin mukayeseli olarak çalışılabilmesini sağlayan’’ (obanoğlu 2021: 290) sözlü kompozisyon teorisinin ortaya koyduğu söz kalıpları, kalıplaşmış ifadeler halk anlatılarının tahlilinde ve metinlere nüfuz edebilmede faydalanılan bir yaklaşımdır. Bu çerçevede makalenin konusu menakıpnamelerde kullanılan formellerdir.

Formel kelimesi Türkçede ‘‘formel’’² (Alangu 2020: 93-287), ‘‘tekerleme’’ (Boratav 2007), ‘‘hazırkalıp’’ (Boratav 2013), ‘‘kalıp söz’’ (Sakaoğlu 1999)³, ‘‘ifade kalıbı’’ (Yıldız 2003), ‘‘kalıp ifade’’ (Alptekin 2002), ‘‘söz kalıbı’’ (obanoğlu 2000), ‘‘formel ifade’’ (Yayın 2010) gibi kelimelerle karşılanmıştır. Bu farklı kullanımlar sebebiyle çalışmada ‘‘formel’’ terimi tercih edilmiştir.

² Tahir Alangu’nun 1943 yılında tamamladığı *Masal Araştırmaları Sahasına Toplu Bir Bakış ve Türk Halk Masallarının İç Yapısı ile Kahramanları zerine Bir Deneme* adlı bitirme tezinde kullanılmıştır (2020).

³ Saim Sakaoğlu 1971’de tamamladığı *Gümüşhane Masalları* adlı doktora tezinde ve bu tezin kitaplaştırılmış 1973’teki ilk baskısında ‘‘formel’’ terimini kullanmışken daha sonra ‘‘kalıp söz’’ terimini de kullanmaya başlamış ve ‘‘Türk Dünyası Masallarının Başlangıç Kalıp Sözlerinden ‘Bir Varmış Bir Yokmuş’ zerine Karşılaştırmalı Bir Deneme’’ adlı bildirisinde de bu duruma dikkat çekmiştir (2018: 201).

Formelin tanımlanmasında Sakaoğlu'nun “Masalın bünyesinde muayyen vazifelere ve muayyen bir şekle sahip olan kalıplaşmış ifadelere formel denir.” (2002: 250) şeklindeki tanımına kullanıldığı ilk andan itibaren başvurulmuştur. Belirli görevlere sahip ve bir ihtiyaçtan doğdukları için gelişigüzel kullanılmayan (Sakaoğlu 2002: 250) formeller; “üslubun bir parçası” (Yıldız 2003: 309) olan, kompozisyonda geçişleri ve bütünlüğü sağlayan⁴ (Yıldız 1995: 62, Çobanoğlu 2003: 92), anlatımın dinleyici üzerindeki tesirini canlı tutan (Alangu 2020: 249, Sakaoğlu 2002: 252), anlatıcının dinleyici ile bağ kurmasını sağlayan ve anlatımın edebî değerini yükselten (E. Karagöz 2020: 64), anlatıcının kabiliyetini gösteren (Özkaynak 2013: 31) önemli bir unsur olarak görülür. Sakaoğlu'nun (1999: 58-68), kendinden önce yapılan sınıflandırmaları da dikkate alarak geliştirdiği masal formellerinin tasnifi, bazen ufak tefek değişikliklerle, ilgili çalışmalarda kullanılmıştır.⁵

Menakıpnamelerde sözlü kültür özelliklerinin incelendiği çalışmalarda kalıp sözlere de temas edilmekle birlikte menakıpnamelerdeki formeller üzerine müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kemal Üçüncü (2004: 24) *Otman Baba Vilâyetnâmesi*'nde söz kalıpları kullanıldığını, menkıbenin başı ve sonunun giriş ve bitiş formeli mahiyetinde olduğunu söyleyerek Otman Baba etrafında kullanılan “Pes ol kân-ı velâyet”, “Oradan gaib oldu” olmak üzere iki kalıp sözü örnek olarak göstermiştir. Salih Gülerer, *Hacı Bektaş-ı Veli'nin Manzûm Vilâyetnâmesi*'nde ve *Hacım Sultan Menâkıbnâmesi*'nde en çok “kahraman adları, olay örgüsündeki ana hareketler, zaman ve mekânla ilgili formüller”in kullanıldığını tespit etmiş ve *Hacım Sultan Menâkıbnâmesi*'nde yerle ilgili kullanılan formüllere örnek vermiştir (2013: 250, 2020: 3). Bu makaleler dışında Nimet Karagöz, *Vilâyetnâme*'deki kalıp sözleri (2021), Zuhâl Şahin, *Menakıbu'l-Cevahir*'deki kalıp sözleri (2022) yaptıkları yüksek lisans tezlerinde Sakaoğlu'nun tasnifini kullanarak incelemişlerdir.

Bu makalede, Ömer Fuadi tarafından 1604'te kaleme alınan ve bilinen on dokuz nüshası bulunan (Abdülkadiroğlu 1991, Atlı 2012, Tatçı 2018) *Menâkıb-ı Şa'bân-ı Velî* formelleri açısından incelenecektir. *Menâkıb-ı Şa'bân-ı Velî*'nin 1674'te istinsah edilen Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi, No: 36796;

⁴ Naciye Yıldız, kompozisyonda geçişleri ve bütünlüğü sağlayan bu kalıp sözlerin Manas destanında; yer ifade ederken, sabah vaktini anlatırken, tek çocuğu anlatırken, hareket ifade etmek için, kız isteme için, gelen yabancı kişinin maksadını anlamak için, geçiş kısımlarında, savaşları anlatmak için, tehdide cevap olarak, güreşecek yiğit bulmak için, uzun yolculukları anlatmak için, yaradana teslimiyet ifadesi olarak, kahramanın çocukluk çağını anlatmak için, dostluk ifadesi olarak, savaşlar, karşılaşılan kişiye nereden gelip nereye gittiğini, kim olduğunu sormak için, töreye veya çoraya sevgi ifadesi olarak, hanın düzenlediği toy hazırlıklarını anlatmak için, kılıça çarpışmaları ifade etmek, zor durumdaki kahramanın hâlini anlatmak, kahramanın meydan okuyuşunu anlatmak, görülen rüyaları anlatmak için kullanıldığını tespit etmiştir (1995: 56-62).

⁵ Masal formellerinin sınıflandırması üzerine son çalışmalar E. Karagöz (2020, 2021) tarafından yapılmıştır. E. Karagöz bu sınıflandırmaları Stith Thompson'un (1966: 540) *Motif Index of Folk Literature* adlı eserindeki sınıflandırmasıyla Sakaoğlu'nun (1999: 58-68) sınıflandırmasını harmanlayarak geliştirmiştir.

⁶ Bu nüsha bundan sonra K kısaltması ile gösterilmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Blm⁷, No: 2332⁸ ve 1701’de istinsah edilen Süleymaniye Kütüphanesi Uaki Tekkesi Bölümü, No: 35⁹ olmak üzere üç nüshası örnek alınmıştır. Diğer anlatı türlerinde kullanılan formellerle de karılatırılarak, örnek menakıpname doğrultusunda menakıpnamelerde hangi formellerin kullanıldığı, kullanılan formellerin eitleri ve işlevlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Sakaoğlu’nun söz konusu tasnifinden hareketle tespit edilen formelleri sınıflandırma denemesi yapılmıştır.

Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî’de Kullanılan Formelleri Sınıflandırma Denemesi

Menakıpnameler sözlü gelenekte oluşan menkıbelerin yazıya geçirilmesiyle olumu eserlerdir.¹⁰ Menakıpnamelerin kaleme alındığı tekkeler sözlü ve yazılı ortam imkânlarından faydalanılarak bedi ve edebî yaratıcılığın geliştiği kurumlardır (Yıldırım 2000: 343-344). Bu eserler hem bireysel okumaya hem de topluluk karşısında yüksek sesle okumaya hizmet etmektedir. Hem okumak hem dinlemek için kaleme alınan bu metinlerde Ong’un da işaret ettiği gibi sözlü icranın üslup özellikleri görülmektedir. Bu slup özellikleri arasında da “Sözlü kültürün ayırt edici özelliği” olan kalıplar (Ong 1999: 51) nemli bir yer tutmaktadır. Daha çok masallar üzerine yapılan çalışmalardan itibaren “formel” olarak adlandırılan yapılar menakıpnamelerde de görülür. Yazılı kültür ortamında üretilmiş olan menakıpnamelerin sözlü ortamda üretilmiş menkıbelere dayanması bu metinler üzerinde “formel”leri sorgulamamıza imkân vermektedir. Dursun Yıldırım yazılı ortamı, sözel ortamın deneyim ve birikiminin ortaya çıkardığını, bu yeni ortamın önce mevcut yapıları kullandığını, sonra kendine has yapılar geliştirdiğini, dinleyici/okuyucu kesimleri oluşturduğunu söyler. Sözlü ortamda üretilen ürünler uzun süre yazılı ortam ürünlerine öncülük etmiştir. Aynı zamanda her iki ortam sürekli etkileşim içindedir (2000b: 36, 2001: 83, 2003 134). Bu sebeple sözlü icra bağlamının kalıpları yazılı icrada devam ederken diğer taraftan da yeni bağlamın yeni kalıpları Őekillenir.

Menakıpnameler, sözlü ortamdan derlenen menkıbeleri yeni bir bağlama, yazılı ortama aktarması itibariyle “geçiş metinleri” olarak tanımlanabilecek bir yerde durmaktadır. Yıldırım’ın “sözel/yazılı yaratıcılık ortamı” olarak tanımladığı ve “nc yaratıcılık ortamı”nda (2003: 136) retildiğini söylediği bu tür metinler için “yarı-sözel”, “liminal/eiksel”, “arakesit”, “araf” gibi ifadeler kullanıldığı görülür.¹¹ Bu tür metinler “sözlü kültürden yazılı kültür türlerine geii sağlayan

⁷ İstinsah tarihi belli değildir.

⁸ Bu nüsha bundan sonra SH kısaltması ile gösterilmiştir.

⁹ Bu nüsha bundan sonra SU kısaltması ile gösterilmiştir.

¹⁰ Tarihi süreç içinde menakıpname edebiyatının seyri için Ahmet Yaşar Ocak’ın *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler* (2010) adlı eserine bakılabilir.

¹¹ Duymaz, cnkleri ve Dede Korkut Kitabı’nı “yarı-sözel” metinler olarak kabul eder (2016: 17). “Liminal/eiksel”, “sözlü kültür ürünlerini kaydedip kurgulayıp yeniden üreterek bu ürünlerin yazılı kültür alanına geçişini sağ[lar], hem de ...kendisi sözlü ve yazılı kültür alanları arasında bir yerde bulu[nur] ya da

bir köprü” (Utley 1976’dan; Çobanoğlu 1999: 81) olarak da değerlendirilmektedir. Söz konusu tespit ve tanımlamalar menakıpnameler için de geçerlidir. Bu çalışmanın konusu olan *Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî* bu metinlerden biridir. Sözlü gelenekte teşekkül eden Şeyh Şaban-ı Veli menkıbeleri yazıya geçirilerek *Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî* adlı metin şekillenmiştir.¹² *MŞV*¹³ benzeri diğer el yazmalarında da görüldüğü gibi bireysel okumanın yanında topluluk karşısında yüksek sesle okuma/dinleme işlevini görmek için kaleme alınmıştır. Aşağıdaki alıntılar *MŞV*’nin “okumak ve dinlemek” için kaleme alındığının göstergeleridir.

gayri vilâyetlerde erbâb-ı kerâmetden nice ‘azîzlerin menâkıbnâmeleri âsîtânelerinde ve gayr-ı meclislerde kırâ’at olunup istimâ’ itdügimizce (K/3b)¹⁴
ve bu zikir olunan ahvâlden gayrı kemâllerine delâlet iden menkıbeleri katı çokdur her biri tafsîl olunur ise söz uzayup okunması ve dinlemesi melâl virür ve kıyl ü kâl çoğalur ammâ alan bir kıyldan alur (SH/106a)

Menakıpnamenin dinleyici topluluğu karşısında okunduğuna bir örnek olarak okuma esnasında dinleyiciye hitap edildiğini gösteren şu alıntılar verilebilir:

ey tâlib-i tarîkat ü takvâ vey râgıb-ı ma’rifet-i hudâ karındaşlarım (K/35a)
benim ‘azîz karındaşlarım (K/39a)

Sakaoğlu’nun sınıflamasından hareketle, *MŞV*’nin üç nüshasından yapılan tespitlerle formeller aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır. Sınıflandırmada E. Karagöz’ün (2020, 2021) kullandığı numara sistemi de göz önünde bulundurulmuştur. Yıldırım (1998: 69) folklor ürünlerinin özellikleri arasında saydığı “kalıplaşma”nın folklor ürününün çatısını meydana getiren kalıplar, anlatım veya kompozisyon öğeleri olduğunu söyler; herhangi bir folklor ürünü kendine has kalıpları koruduğu sürece tanınır, diğerlerinden ayrılır. Buradan hareketle, diğer örneklerle genişletilerek, menakıpnamelere has kalıpların belirlenmesi anlatı geleneğimizin bir cephesini daha ortaya koyması açısından önemlidir.

bünyesinde bu iki alanı birden barındırır]” (Aksoy Sheridan 2012: 150). Örneğin *Evlîya Çelebi Seyahatname*’si “liminal/eşiksel”, “arakesit”i işaretlemektedir. Çünkü *Seyahatname* sözlü kültür ürünlerini kaydedip kurgulayarak yeniden üretilen yazılı kültür alanına geçişi sağlar hem de bünyesinde sözlü kültür ve yazılı kültür alanlarının ikisini de barındırır (Aksoy Sheridan 2011: 46). Tuğçe Erdal ise cömk ve mecmuaların “sözlü ve yazılı kültür arasında kalarak ‘araf’ sayılabilecek bir konumda” oldukları yorumunu yapar (2016: 62). Nebi Özdemir, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* için “çok türlü metin” tabirini kullanarak sözlü ve yazılı kültür aralığında, her iki kültür bağlamının keşitdiği, bütünleştiği bir metindir (2012: 131-132) der. Jack Goody ise sözlü toplumlarda yazının kullanılmasıyla birlikte sözlü geleneğin dönüşüme uğraması ve yazının etkisiyle sözlü biçimlerin dönüşmesini ifade etmek için bu sürecin yaşandığı toplulukları “lecto-oral” olarak nitelendirmektedir (2017: 54).

¹² Şeyh Şaban-ı Veli menkıbelerinin anlatı ortamları için bkz. Küçükbasmacı (2017: 70-83).

¹³ *MŞV: Menâkıb-ı Şa’bân-ı Velî*

¹⁴ Parantez içindeki sayılar ilgili nüshanın varak numarasıdır.

1. Başlayış formelleri

1.1. Menakıpnamenin Başında Kullanılan Başlayış Formelleri

1.2. Bölümlerin Başında Kullanılan Başlayış Formelleri

1.3. Menkıbelerin Başında Kullanılan Başlayış Formelleri

1.3.1. Sade Başlayış Formelleri

1.3.1.1. “ve”li başlayış formelleri

1.3.1.2. “rivâyet”li başlayış formelleri

1.3.1.3. “ve”li ve “rivâyet”li yapıların birlikte kullanıldığı başlayış formelleri

1.3.1.4. Diğer başlayış formelleri

2. Geçiş-Bağlayış Formelleri

2.1. Bir Konudan veya Durumdan Başka Birine Geçiş Formelleri

2.2. Nesirden Nazma, Nazımdan Nesre Geçiş Formelleri

2.2.1. Nesirden Nazma Geçiş Formelleri

2.2.2. Nazımdan Nesre Geçiş Formelleri

2.3. Hadis veya Ayetlerden önce ve Sonra Kullanılan Geçiş Formelleri

2.3.1. Hadisten önce ve Sonra Kullanılan Geçiş Formelleri

2.3.2. Ayetten önce ve Sonra Kullanılan Geçiş Formelleri

2.4. Olayın Geçtiği Yeri veya Kahramanı Değiştirmek İçin Kullanılan Geçiş Formelleri

3. Benzer Durumlarda Kullanılan Formeller

3.1. Konuşmalarda Kullanılan Formeller

3.2. Kerametlerin Sunumunda Kullanılan Formeller

3.3. Sözü Tamamlamak/Kısa Kesmek İçin Kullanılan Formeller

3.4. Diğer Formeller

4. Bitiş Formelleri

4.1. Menakıpnamenin Sonunda Kullanılan Bitiş Formelleri

4.2. Bölümlerin Sonunda Kullanılan Bitiş Formelleri

4.3. Menkıbelerin Sonunda Kullanılan Bitiş Formelleri

4.3.1. Doğrudan Bitiş

4.3.2. Dua ile Bitiş

4.3.3. Diğer Şekillerde Bitiş

5. Çeşitli Formeller

5.1. Sayılar

5.2. Renkler

Menakıpnamelerde; mensur, manzum veya mensur-manzum karışık olsun sözlü gelenekte oluşmuş kalıpların yanında yazılı icraya bağlı olarak yeni ifadeler de kullanılmıştır. Yıldız, destanlar üzerine incelemesinde “destancıların kalıp sözlerde hem gelenekten faydalandıklarını hem de kendi ustalıklarını ortaya koyduklarını” (2015: 546) söyler. Sözlü kültürde ozan/anlatıcı kalıpları kullanma açısından kısıtlanmadığı, anlatıların bağlamına göre kalıpların değişebildiği tespit edilmiştir (Aksoy Sheridan 2008). Sözlü gelenekten derlenen menkıbeler bir kurguya, kronolojiye bağlı olarak yazıya geçirilirken yazıcının niteliğine bağlı bir üslupla yazılır. Bu üslupla birlikte bağlam değişikliği de formel kullanımını etkileyen bir unsur olmuştur.¹⁵

1. Başlayış Formelleri

Sözlü gelenekte birbirinden bağımsız olarak anlatılan menkıbeler yazıya geçirilirken bir üst metin bağlamında her biri müstakil bir anlatı olarak kurgulanmıştır. Böylece sözlü gelenekte birbirinden bağımsız olarak anlatılan menkıbeler, hem bir menakıpname çerçevesinde bir araya getirilmiş bir bütün hem de bu çerçeve içinde her biri ayrı bir metin olarak karşımıza çıkar. Bu kurgu, kısa olanlar dışında, bir menakıpnamenin bir gecede okunamayacak olmasıyla ilgilidir. El yazması geleneğimizde metinlerin bölümlere ayrılmasını Yıldırım, sözel yaratıcılık ortamının yazılı ortam yaratıcılığına etkisi (2000a: 344-345) olarak değerlendirir. Dolayısıyla bir üst metin olan menakıpnameye bir başlangıç yapılmakta, bunun yanında her bir menkıbe kendi içinde ayrı bir metin oluşturmaktadır. Yazılı ortamın ürünü olarak ortaya çıkmış metinlerin okuyucuya/dinleyiciye sunumunda asıl hikâyeye veya konuya geçmeden önce yazarın kendisinden, eseri kaleme alma sebebinden vb. bahsettiği başlangıç bölümleri bulunmaktadır. Menakıpnamelerin girişindeki bu başlangıç ifadeleri sözlü ortam ürünlerinin yeni bir bağlama, yazılı ortama taşınmasıyla şekillenmiştir. İncelenen *MŞV*; bâb, fasıl ve menkıbe başlıklarıyla bölümlendirilmiştir. Başlayış formelleri de bu bölümlendirmeye göre kullanılmıştır.

1.1. Menakıpnamenin Başında Kullanılan Başlayış Formelleri

¹⁵ Sözlü gelenekte halk hikâyelerinde hikâyeye başlarken, hikâyeyi bitirirken ve nesir kısımlarından deyiş/türkülere geçerken kullanılan “tütün kendine has kalıpları” (Görkem 2000:140) yazmalarda farklılık gösterebilir (Alptekin 1997: 12; Başgöz 2012: 107; Yıldız 2015: 547-549). Boratav (1988: 44-45, 171-172), yazmaların ve ilk dönem basma hikâyelerin şekil ve üslup olarak birbirinden farklı olmadığını söyler, bunun sebebinin de yazma ve basmaların sözlü gelenekteki hikâyelerin yazıya geçirilmesine ve sözlü geleneğin de yazılı kültürden etkilenmesine bağlar. Klişelerin (formel) ise yazmalarda fakirleştiğini, taşbasmalarda azaldığını, matbaa harfleriyle basılanlarda çeşni mahiyetinde olduğunu ve son zamanlarda ise kaybolduğunu ekler. Halk hikâyelerinin sözlü gelenekte dinleyici karşısında giderek daha az anlatılışı ve hikâyelerin okunmak için yazılıp basılmaya başlanmasıyla kalıpların kullanılmadığını söyleyebiliriz. Bu konuda Uğur Başaran’ın (2013) halk hikâyelerinin değişim ve dönüşümünü incelediği yazısına bakılabilir. Harf inkılabı ile birlikte basılma kararı alınan ve basılan halk kitapları (Boratav 1988: 161-170, Güloğul 1937) ve bunların halk hikâyelerinin şekil ve üslubu üzerindeki etkisinin formel kullanımıyla ilgisi üzerinde ayrıca durulabilir.

MŞV'nin incelenen nüshalarının başlayışları şöyledir:

K Nüshası

şeyh-i âlî-şân ve kutb-ı aktâb-ı cihân Kastamonu'da türbe-i pür-envârlarında medfûn Şabân Efendi kaddesallâhu sırrahu'l-âli ve ravvahallâhu rûhahu'l-muteâlî hazretlerinin muhtasar menâkıbnâmeleridir bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm (1b)

SH Nüshası

şeyh-i âlî-şân ve kutb-ı aktâb-ı zamân eş-Şeyh Şa'bân Efendi el-Kastamoniyye kaddesallâhu sırrahu'l-âli ve ravvahallâhu rûhahu'l-muteâlî hazretlerinin menâkıbnâmeleridir bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm (37b)

SU Nüshası

şeyh-i 'âlî-şân ve kutbü'l-aktâb-ı cihân eş-Şeyh Şa'bân Efendi el-Kastamonî kaddesallâhu sırrahu'l-metîn ve ravvahallâhu rûhahu'l-emîn hazretlerinin menâkıbnâmeleridir bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm (24b)

Menakıpnameye başlangıçta menakıpnameye konu olan şahsiyet ve eser tanıtılmaktadır. Bu başlangıç kalıbı menkıbelerin yazılı bağlama aktarılması neticesinde yazılı icra bağlamına ait bir kullanımdır.¹⁶ Sözlü gelenekte menkıbeler birbirinden bağımsız anlatıldığı için böyle bir kalıp ifadeye ihtiyaç yoktur. Bu başlangıçta menakıpnameye konu olan Şaban-ı Veli ile ilgili epitetler dikkat çekmektedir.

1.2. Bölümlerin Başında Kullanılan Başlayış Formelleri

Örnek alınan *MŞV* dört bölümden oluşan bir menakıpnamedir. Metnin bölümlere ayrılmış olması yazılı icranın başka bir özelliğidir. Dolayısıyla söz konusu menakıpnamede bölümlere başlanırken de yazılı bağlamın gerektirdiği kalıp ifadeler kullanılmış, bölümün konusu ortaya koyulmuştur.

dördüncü bâb

kutbu'l-aktâb ve şeyh-i 'âli-cenâb ve mürşid-i ins ü cân hazret-i eş-Şeyh Şa'bân Efendi kaddesallahu sırrahu el-'azîz hazretlerinin menâkıb-ı seniyye ve kerâmât-ı şerîfeleri beyânındadır (K/25b)

dördüncü bâb

kutbu'l-aktâb ve şeyh-i 'âlî cenâb ve mürşid-i ins ü cân hazret-i eş-Şeyh Şa'bân Efendi kaddesallâhu sırrahu el-'azîz hazretlerinin menâkıb-ı seniyyeleri ve kerâmât-ı şerîfeleri beyânındadır (SH/53b)

¹⁶ Örnek olmak üzere *Otman Baba Velayetnamesi*'nin başlangıcı şöyledir: "Hâzâ Kitâb-ı Risâle-i Velâyetnâme-i Sultân Otman Baba Kâdessa'l-lâhü Sırrahü'l-'azîz. Bismi'l-lâhi'r-rahmâni'r-rahîm ve bihi nest'in." (Kılıç, Arslan ve Bülbül 2007: 1).

dördüncü bâb

kutbu’l-aktâb ve şeyh-i ‘âli-cenâb ve müşşid-i ins ü cân eş-Şeyh Şa’bân Efendi kaddesallahu sırrahu el-‘azîz hazretlerinin menâkib-ı şerîfe ve kerâmât-ı latîfeleri beyânındadır (SU/51a)

1.3. Menkıbelerin Başında Kullanılan Başlayış Formelleri

Menkıbeler toplamı olan menakıpnamede her bir menkıbe kendi başına bir bütün olarak kaleme alınmıştır. Sözlü gelenekteki menkıbelerin yazıya aktarılması her bir menkıbeye başlık koyulmasını gerekli kılmıştır. Bunun bir sebebi *MŞV*’nin bir sohbet sürecince tamamının okunamayacak uzunlukta olmasıdır. El yazması geleneğinde metinlere, bölümlere başlık verilmesi yazılı icranın bir neticesidir. İncelenen nüshalarda “menkıbe” başlığından sonra “sade” olarak nitelendirilebilecek benzer ifadelerle anlatıya başlanmıştır. Bu formeller arasında “ve”li yapılar ve “rivâyet”li yapılar dikkat çekmekte, bazen iki yapı bir arada kullanılmaktadır. “ve”li yapıların kullanımı sözlü anlatı geleneğinin “yancümle yerine ekleme” (Ong 1999: 53) özelliğiyle ilgilidir. Sözlü gelenekteki menkıbeler bir bütünlük içinde yazıya aktarılırken birbirine “ve”li yapılarla bağlanmış, birbirinden ayırmak için de “menkıbe” başlığı kullanılmıştır. Bu kullanım menkıbeleri arka arkaya okuma imkânı verdiği gibi gerektiğinde okumaya ara vermeye de imkân tanır. Menkıbe başlangıçlarındaki “rivâyet”li yapılar menkıbenin sözlü kaynağına işaret etmektedir. Bu husus halk hikâyelerinin başlangıcında görülen formellerde de dikkat çeker. Halk hikâyelerinin başında kullanılan kalıp ifadelerde hikâyenin rivayet edildiğine dair yapılar bulunmaktadır. Kalıpların kullanımı menakıpnamelerin dinleyici topluluğu karşısında okunmak üzere yazıldığına da bir göstergesidir. Aşağıda başlayış formellerine incelenen metinlerden alınan örnekler verilmiştir.¹⁷

1.3.1. Sade Başlayış Formelleri

1.3.1.1. “ve”li başlayış formelleri

ve ‘azîz (SH/59a; SU/52B)

ve ‘azîz’ün (K/30b; SH/57a; SU/56b)

ve ‘azîzin cümle menkıbelerinden biri budur ki (SH/69b)

ve bu diyârda (K/34a; SH/60a; SU/49b)

ve bu dört sultânların (SU/42b)

ve bu hakîr (SU/43a)

¹⁷ Üç nüshada tespit edilen formellerin her geçtiği yer gösterilmemiş, yazının hacmini aşacağından örnek vermekle yetinilmiştir.

ve dahi (SH/62a, 63a, 64a)

ve dahi Muharrem Efendi buyurdılar ki (SH/89a)

ve dahi Şa‘bân Efendi Hazretlerinün (K/27a)

ve hakir (SU/43b)

ve hazret-i sultân (K/26a)

ve hazret-i sultânın bir kemâlleri dahi bu idi ki (SH/64a)

ve hazret (SU/51b)

ve ol ‘azîzler (SU/55b)

ve ol sultânın cümle menâkıbından biri dahi budur ki (SH/66a)

ve dahi ol sultân-ı velâyetin cümle menâkıbından biri dahi budur ki (K/42b)

ve yine ‘azîzün (SH/57b, 60a; SU/55b)

ve.....(SH/57b, 62b, 65a, 71a; SU/56a)

1.3.1.2. “rivâyet”li başlangıç formelleri

En çok kullanılan kalıp “rivâyet olunur ki” (K/19a, SH/71a) kalıbıdır. Bu kalıplar bazı durumlarda menkıbenin sözlü kaynağına işaret etmektedir:

Atabekü’l-Gâzî hatîbi Muhyiddîn Efendi rivâyet ederler ki bir gün (SH/66a)

1.3.1.3. “ve”li ve “rivâyet”li yapıların birlikte kullanıldığı başlangıç formelleri

ve rivâyet olunur ki (K/27b; SH/60a, 60b, 71a; SU/53a)

ve ehl-i keşf ihvân-ı safâdân **rivâyet olunur ki** (SH/91b)

ve hark-ı ‘âde kerâmetlerinden biri dahi budur ki ‘azîzin kendü mahallesinden ve sulehâdan olan Esendiloğlı bennâ ustâ Muhammed **rivâyet iderler ki** (SH/73b)

ve dahi mazhar-ı rahmet-i Hudâ ve mefhar-ı hayli’ş-şühedâ silsilemiz ‘azîzlerinden zâhir ve bâtınları ma‘mûr Sâ‘atçi Efendi **rivâyet iderler ki** (SH/75b)

1.3.1.4. Diğer Başlangıç Formelleri:

ahbârda gelmiştir ki (SH/60b)

ammâ dervîşlikleri zamânında (SU/54b)

bir menkıbe dahi bu idi ki (K/71b, SH/90a)

cümle kerâmet ve velâyetlerinden biri budur ki (SU/46a)

cümleden biri budur ki (K/74b)

çünkü ol ‘azîze (K/27a; SH/54b; SU/52b)

işbu zikr olunan (SH/61a)

Menkıbelere herhangi bir kalıp kullanmadan doğrudan başlandığı da görülür.

hazret-i sultân hakikatde (SH/65b)

hazret-i sultân Şa‘bân Efendi’nin ziyâde sıdk u mücâhedeleri olup (SH/61a)

2. Geçiş-Bağlayış Formelleri

Geçiş formelleriyle olaydan olaya geçiş (Sakaoğlu 2002: 252) sağlanmaktadır. İncelenen nüshalarda kullanılan geçiş formellerinin bir konudan veya durumdan başka birine geçerken, nesirden nazma ve nazımdan nesre geçerken, hadis veya ayetlerden önce ve sonra, olayın geçtiği yeri veya kahramanı değiştirmek için kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.1. Bir Konudan veya Durumdan Başka Birine Geçiş Formelleri

Bu formeller arasında “imdi”li, “ve”li ve “rivâyet”li yapıların daha çok olduğu görülür.

imdi (SH/64a)

imdi bu husûsda (SH/68a)

ve ‘azîz irşâdında (K/60a)

ve dahi (SH/64a)

ve dahi rivâyet olunur ki (SH/72a)

ve Ebû Mûsâ hazretleri **rivâyet idüp** eydürler (SH/89b)

...ki yine...(K/31b)

rivâyet olunur ki (SH/62a, 69a)

hâsılû’l-kelâm (K/73a)

muhassalû’l-kelâm (K/89a)

2.2. Nesirden Nazma, Nazımdan Nesre Geçiş Formelleri

Menkıbelerin sözlü gelenekte manzum icrasına dair veri yoktur. Ancak yazıya geçirilirken manzum olarak kaleme alınan menakıpnameler olduğu gibi manzum parçalar eklenmiş menakıpnameler de vardır. Mensur kısımlara eklenen bu manzumelerin yerleştirilmesinin bir sebebinin Yıldırım’ın dediği üzere, bir meclislik oturumlarda “dinleyicinin sabrı, dikkati ve tecessüsünün

kaybolmaması” için (2000a: 344-345) olduğunu söyleyebiliriz. Manzum kısımların diğer işlevleri ise menkıbede anlatılanların kavranmasına yardımcı olmak, ana fikri vurgulamak, bazen de kıssadan hisse çıkarmaktır.

Şekil özelliği olarak mensur-manzum karışık menakıpnamelerde geçiş formellerinden biri mensur kısımdan manzum kısma, manzum kısımdan mensur kısma geçerken kullanılan kalıp ifadelerdir. Menakıpnamelerde kullanılan bu formeller halk hikâyelerinin formellerini hatırlatır. Halk hikâyelerinde nesirden nazma geçilirken kalıplaşmış ifadeler kullanılır (Alptekin 1997: 11-12). Halk hikâyelerinde kullanılan bu ifadeler sözün kime geçtiğini gösterme işlevine de sahiptir. Menakıpnamelerde ise nazma geçildiğini haber vermenin yanında niçin nazma yer verildiğine, nazmın sahibine veya kaynağına da işaret eder. Bu geçişlerde bazen kalıp ifadenin ardından doğrudan nazma geçilirken bazen de “beyt”, “nazm”, “medhname” gibi başlıklar verilmiştir. Başlıkların kullanılması yazılı bağlamla ilgilidir. Manzum kısımdan mensur kısma geçerken kullanılan formeller okuyucuya veya dinleyiciye nesre geçildiğini hissettirme işlevi görür. Ayrıca manzumede işaret edilen konuya dikkat çekmek, üzerinde durulan konuyu toparlamak için kullanılmıştır.

2.2.1. Nesirden Nazma Geçiş Formelleri

li-muharriri’r-risâle (K/27b)

....buyururlar (K/5a)

nitekim ‘âriflerden biri buyurdı **beyt** (K/12a, SU/36a)

nitekim ‘âriflerden biri buyurmuştur **beyt** (SH/93b)

nitekim Hâce Hâfız-ı Şîrâzî buyururlar (SU/54a)

nitekim Hazret-i Mevlânâ buyururlar **beyt** (SH/93b, SU/54a)

nitekim yine sultânun kendü mürîd-i mürebbîlerinden Mahvî Efendi bir nazm-ı medh-nâme ile **kemâllerine işâret itmişlerdir medh-nâme** (SU/53b)

...**diyüp** ve bu kıt‘â-i ‘aşk-ı âlûdî hâlet-i feyziyye ve kuvvet-i ‘âşkîyye ile **nazm idüp li-muharriri’r-risâle dervîş-i ‘Ömerü’l-Fu’âdî** (SU/46b)

2.2.2. Nazımdan Nesre Geçiş Formelleri

....diyüp (K/8b)

....denilmişdür (K/8b)

ve bu ecludendir ki (K/12b)

buyurdıkları mazmûn-ı şerîfden...(K/19a)

...diyü nazm olunan kelâmdan (K/21a)

...diyüp (SU/46b)

bes imdi (SH/68a)

hâsılı’l-keâm (SU/26b)

mefhûm-ı şerifince (K/19a, SU/44a)

mefhûmınca (K/54b)

buyurdıkları mazmûn-ı şerîfden fehm olunan (SU/44a)

ebÿat-ı şerîfeleri mucibince (K/57a, SU/44a)

denilen kelâm-ı şerîf mucibince (K/63a)

2.3. Hadis veya Ayetlerden Önce ve Sonra Kullanılan Geçiş Formelleri

Menkıbelerde, menkıbede anlatılan vakaya, fikre bağlı olarak delil getirmek için ayet ve hadislere yer verilmektedir. Ayet ve hadis kullanımı, menakıpname yazarının eğitimi ile doğrudan ilgilidir. *MŞV*’nin yazarı Ömer Fuadi medrese tahsili olan, fıkıh, hadis ve tefsir dersleri veren bir şahsiyettir (Yazar 2001). Onun bu özelliği menakıpnamede ayet ve hadis kullanımını etkilemiştir. Bu geçiş formelleri de hadis ve ayete geçildiğini bildirmek, hadis ve ayette ifade edilen konuya dikkat çekmek, üzerinde durulan konuyu toparlamak için kullanılmıştır.

2.3.1. Hadisten Önce ve Sonra Kullanılan Geçiş Formelleri

mefhûm-ı şerifince (SU/35a)

mefhûmınca (K/27b, SU/45a, 51b)

hadîs-i şerîfi mefhûmınca (K/35a)

2.3.2. Ayetten Önce ve Sonra Kullanılan Geçiş Formelleri

bu ma’nâ ma’lûm olsun ki (SU/48a)

fehvâ-yı şerîfince (K/35a, SU/48a)

muktezasınca (K/35a)

mûcibince (K/35a)

2.4. Olayın Geçtiği Yeri veya Kahramanı Değiştirmek İçin Kullanılan Geçiş Formelleri

Olayın geçtiği yeri veya kahramanı değiştirmek için “ve bu cânibde”, “ve...gelince”, “gelince” gibi geçiş formellerinin kullanıldığı görülmüştür.

‘aziz İstanbul’da hayret ve niyâzda iken Hak Te‘âlâ mrid-i hâdîlerine sevk idüp sılâya gider iken buluup ‘arz-ı hâl itmek kasdıyla sefer ihtiyâr itdiler **ve bu cnibde** Hayreddin Efendi (K/27b)

menâkıb-ı seniyyeleri sadedinde olduğumuz Őeyhimz ve sultânımız sultân-ı ‘âlem ve kutb-ı âdem hazretlerine **gelince** (K/19b, SU/44b)

ve Seyyid Yahyâ sultâna **gelince** (K/19b, SU/45b)

3. Benzer Durumlarda Kullanılan Formeller

Bu formeller anlatıda benzer Şekilde meydana gelen olayları, benzer Őekildeki konuşmaları, tasvirleri ifade etmede kullanılır (Sakaoğlu 1999: 126). İncelenen metinlerde bunlardan başka kerametlerin sunumunda, sözü tamamlamak/kısa kesmek için de kalıp ifadeler kullanılmıştır.

3.1. KonuŐmalarda Kullanılan Formeller

Metinlerde olağanüstü bir durumda yardım istemek için Şaban-ı Veli’ye hitap etmek gerektiğinde benzer ifadeler kullanılmıştır.

gerçeğim Şa‘bn Dede gerçek er isen yetiŐ (SH/69b)

gerçek Şa‘bn Dede gerçek er isen bize yetiŐ (SH/72a)

gerçeğim Şa‘bn Dede (SH/73b)

gerçeğim kutb-ı cihn hazretleri (SH/80a)

Şa‘bn Dede gerçek er isen yetiŐ (K/51a)

Kastamonı’de gerçek er Şa‘bn Dede, gerçek er isen bi-‘avnilh bize yetiŐ (K/51a)

MŞV’de sözlü icranın bir özelliği olan karşılıklı konuşma ile de karşılaşılır. Bu usul Boratav’a göre (1988: 44-45) sözlü hikye geleneğinden kitaba geçmiştir. Sözlü kültür ortamında yaygın olan soru cevap yöntemi (obanoğlu 1999: 72) metinde kalıp ifadelerle gösterilmiştir. rnek olarak Şu kullanım verilebilir:

.....su’l eyledikde..... haber virdiklerinde (K/33a)

3.2. Kerametlerin Sunumunda Kullanılan Formeller

Menkıbelerde bir kerametten bahsedilmek istendiğinde benzer ifadelere yer verilmiştir. Bu sebeple tekrar eden bu ifadeler formel olarak değerlendirilmiştir.

ve hark-ı âde kermetlerinden biri budur ki (SH/72b)

cümle kermet ve velyetlerinden biri budur ki (SU/46a)

cümleden biri (SH/81b)

cümleden biri budur ki (SH/92b)

3.3. Sözü Tamamlamak/Kısa Kesmek İçin Kullanılan Formeller

Dede Korkut Kitabı’nda gördüğümüz gibi ozanın zamanın geçişini ifade etmek, zamanı ileriye atlatmak için kullandığı “at ayağı külük, ozan dili çevük olur” kalıbını akla getiren¹⁸ formeller menakıpnamelerde de kullanılmıştır. Menakıpname yazarı da daha fazla ayrıntıya gerek olmadığını, sözün kısasının makbul olduğunu ifade etmek için bağlama göre çeşitlenen formeller kullanmıştır.¹⁹ Masallarda “neyse uzatmayalım”, “uzun lafin kısası”, “uzatmayalım kameti, koparırsız kıyameti” gibi formellerle “masalın diğer bir safhasına geçmek zamanının geldiği” (Alangu 2020: 250) bildirilmektedir. İncelediğimiz metinlerde ise bu kalıp ifadelerin bir menkıbenin sonuna doğru kullanıldığı görülmüştür. Anlatıcı ayrıntı vermek istemediği, sözü tamamlamanın gerektiğini ifade etmek istediği zaman bu formeli kullanmıştır. Her ne kadar bir menkıbenin bitip diğer menkıbenin başlayacağını haberini vermek gibi bir işlevi ortaya çıkmış olsa da menakıpnamelerde menkıbeler ayrı anlatılar şeklinde kaleme alındığından bu formeller sınıflandırmada “benzer durumlarda kullanılan formeller” başlığında verilmiştir.

Kalıp sözler, fikirlerin okuyucuda/dinleyicide belli fikirlerin yerleşmesine hizmet etmektedir. Bu başlıkta tespit ettiğimiz kalıp sözler aynı zamanda “sözün kısası makbuldür”, “sözün uzununu bıkkınlık verir”, “ârif olan az sözden de anlar”, “sözden ziyade hâl önemlidir” fikirlerini de sürekli tekrarlayarak yerleştirmektedir. Yıldırım’a göre “Sözün uzununun kısa edilmesi, kısanın uzuna tercih edilmesi Türkler arasında yaygın bir alışkanlıktır” (2002: 161). İncelenen menakıpname örneğinde formeller arasında en dikkat çekenidir.

ehline ma’lûmdur (K/8a)

ve bu husûsda kâl u kıyl ve ziyâde tafsîl lâzım değıldür **alan bir kıylden alur** (K/14a)

her birinün menâkıb ve kerâmâtı zıkr olunursa **tatvîl-i kelâm ve ta’tîl-i merâm olur** (K/19b)

kemâlât u kerâmâtlarına **nihâyet yokdur** eğer cümlesinin menâkıbları tafsîl olursa **başka bir risâle olur** (K/22b)

her biri beyân olunur ise **tatvîl-i kitâb lâzım olur** (K/29a)

¹⁸ *Dede Korkud Kitabı*’nda kullanılan formeller için Ali Berat Alptekin’in (2002) çalışmasına bakılabilir.

¹⁹ Bu çalışmada “benzer durumlarda kullanılan formeller” başlığıyla verilen bu ifadelerin masal formelleri sınıflandırılırken geçiş formelleri içinde değerlendirildiği görülmektedir.

Hak Te‘âlâ’nun ‘azîz ü kâmil kullarına bunun gibi mu‘âmesi çok olur **ehl-i basîret iz‘ân iderler** (K/31b)

bundan ziyâde tafsîl ile yazılırsa **söz uzar ihtisâr-ı matlûbdur** (SH/45a)

ve dahi cefâyâ tahammülün dervîşe ve sâir sulehâyâ nef‘i ve fevâ’idi beyân olursa **başka bir risâle olur** (SH/67b-68a)

tafzîle her biri ma‘lm olur (SH/69b)

ve zikr olunan menâkıb u kerâmât hazret-i sultânın hayâtları zamânında olan hâllerindendir ve hemân bunlar değildir **katı çokdur** ve kimi dahi tahrîr-i risâleden sonra ma‘lmum olmuştur her biri tafsîl olunur ise ziyâde mufassal olup **söz çoğalup okunması mcib-i melâl olur** ana binâen **ihtisâr olundu** (SH/84a)

ve bu zikr olunan ahvâlden gayrı kemâllerine delâlet iden menkıbeleri **katı çokdur** her biri tafsîl olunur ise **söz uzayup okunması ve dinlemesi melâl virür ve kıyl ü kâl çoğalur ammâ alan bir kıyldan alur** (SH/106a)

...ma‘nâsını lafz-ı terkî ve ‘azlı ile tafsîl ü beyân ve fehm ü iz‘ân kâbil değildir **ehl-i hâle ma‘lmdur işâret kifâyet ider** (SU/37b)

ve bu hussda kâl u kıyl ve ziyâde **tafsîl lâzım değildir** el‘ân **bu kıylden olur** (SU/38b)

ve bu zikr olunan mazmn-ı kelâm-ı ta‘rîfin ma‘nâ-yı mutâbıkıyyesidir eğer **ziyâde tafsîl ü beyân olunur ise tl-ı kelâm olur** (SU/30a)

ve ma‘rifetullâhda makbl olmayup mezmm olan da‘vâdan dahi kurtulmaz **bu ma‘nâ ehl-i zevke ve hâle ma‘lmdur** (SU/39b)

bundan ziyâde beyân u tafsilde keşf-i sırr-ı rubbiyyet vardır mâverâsı bu kaleme gelmez ammâ kalem ezel-i emr-i Hudâ-yı lem-yezel ile levh-i mahfza yazmıştır murâd idenler andan okusunlar hemân **murâd ‘ârif-i kâmile remzdr** (SU/43b)

anlar dahi nefis-i Bolı’da seccâdeleri olup ve hâlâ Bolı kurbında Dtaş nâm yaylakda medfn nrânî-yi fi’d-dîn hazreti’ş-Şeyh Hayreddîn-i Tokâdî hazretlerine telkîn irşâd itmişlerdür kemâlât u kerâmâtlarına **nihâyet yokdur** eğer her birinün menâkıbı tafsîl olunursa **başka bir risâle olur** (SU/48a)

Şa‘bân Efendi hazretlerinin tahsîl-i kemâline isti‘dâdları gâlib olmağla mürşid-i kâmilleri hazret-i şeyh ile ve âsitânelerinde olan tâlibleriyle çok menâkıbları vâki’ olmuştur **her biri beyân olunur ise risâle mutavvel olur** (SU/54b)

ve bu dört sultânların nice bunlar gibi menâkıb ve kerâmâtları zâhir olmuştur **okıyanlara tafsîl-i kelâmıla melâl olsun dey bu mikdârıyla iktifâ ve ihtisâr olundu** (SU/42a-42b)

...velâyet ve kerâmet yeter **ehl-i hâl ü ‘ârif olana bu işâret kifâyet ider** (SU/41b)

3.4. Diğer Formeller

İncelenen nüshalarda dikkat çeken bir başka husus da bahsedilen kerametlerin gerçekliğine şahit gösterilirken kullanılan ifadelerin benzerliği olmuştur.

bu husûsı herkesin ‘ayânen müşâhede idüp malûmları olmuştur (SH/63b)

tafsîl-i hâle şuhûd-ı tâmla vâsıl-ı Hak olan ehlullâha ma‘lûmdur (SH/65b)

ve bu husûs tâlib içün de çok tecrübe olunmuştur (SH/76a)

4. Bitiş Formelleri

İncelenen menakıpnamede başlayış formellerinde olduğu gibi üç tip bitiş formeli²⁰ ile karşılaşılmıştır: Menkıbelerin bir araya getirildiği bir üst kurgu olarak menakıpnamenin bitişi, bölümlerin bitişi, menakıpnameyi oluşturan her bir menkıbenin ayrı ayrı bitişi. Halk hikâyelerinde bitiş formellerinin dua şeklinde olduğu görülmektedir (Alptekin 1997: 12-13). *MŞV*’de de bölümlerin ve menakıpnamenin sonunda kullanılan duaların kalıp ifadeler içerdiği görülür. Menkıbelerin sonunda da dua ifadeleri yer almaktadır.

4.1. Menakıpnamenin Sonunda Kullanılan Bitiş Formelleri

MŞV uzun bir dua ile bitmektedir. Bu uzun dua ifadesinde yer alan “Hak Te‘âlâ ... nasîb ide âmîn” yapısı formel olarak değerlendirilmiştir. Bu yapı bölümlerin ve menkıbelerin bitişinde de karşımıza çıkan bir yapıdır.

Hak Te‘âlâ ... dünyâda ve ‘ukbâda ehl-i hâl ve ehl-i kemâl sultânlar ile haşır olmak nasîb ide âmîn (K/100a-b)

4.2. Bölümlerin Sonunda Kullanılan Bitiş Formelleri

Bölümlerin doğrudan bitirildiği de olmakta birlikte dua ile biten bölümler de bulunmaktadır. Burada örnek olarak üçüncü bâbın sonu verilebilir.

²⁰ Yıldız, *Türk Dünyası Destanlık Geleneği ve Destanlar* (2015: 621-647) adlı kitabında, daha önce “Türk Destanlarında Bitiş Kalıpları” (2003) adlı yazısında bitiş kalıbı olarak değerlendirdiği ifadelerin her destanda farklı düzenlenmesi sebebiyle bitiş kalıbı olarak değerlendirilemeyeceği kanaatine ulaştığını söylemiştir. Goody’nin “sözlü dizilerin en standartlaşmış kesimleri bile, yazıyı kullanan insanın ürünleri kadar standart ve formüsel olamaz.” (2001: 135-136) tespiti gözden uzak tutulmadan; menakıpname örnekleri artırılarak yapılacak çalışmaların burada denenmiş olan sınıflandırmayı geliştireceğini, buradaki tespitlerin değişebileceğini belirtmek isteriz.

Hak Te‘âlâ ... dünyâda ve ‘ukbâda zâhir u bâtın anlar zümresinde haşr olunmak nasîb ide amîn (K/25b)

4.3. Menkıbelerin Sonunda Kullanılan Bitiş Formelleri

4.3.1. Doğrudan Bitiş

Menkıbelerin büyük çoğunluğunun doğrudan bitiş diyebileceğimiz yapılarla bitirildiği görülmüştür.

‘arif ü ‘âkil ve ehl-i teslim olanlar bilürler (K/40a)

beyne’n-nâs söylenürdi (K/67a)

buyurdılar (K/48b, SH/70b)

diyü beyân itdi (K/63b)

diyü buyurdular (SH/71a)

diyü haberleri meşhurdur (K/25a)

diyü keşf-i sır etdiler (SH/81b)

diyü rivâyet itdiler (K/21b, SH/74b)

diyü söyledi (SH/83b)

el’ân dahi söylenürdi (K/60a)

ki zikr ü beyân olunur (SH/87a)

meşhurdur (SH/86a)

meşhûr-ı ‘âlem olmuş idi (K/60b)

rivâyet etdiler (SH/65b)

rivâyet olunmuşdur (SH/91b)

ve hâlâ dahi söylenür (SH/78b)

4.3.2. Dua ile Bitiş

Dua ile bitiş menkıbemenin ve bölümlerin tamamlandığını göstermek için kullanıldığı gibi menkıbelerin bitişini göstermek için de kullanılmıştır. Menkıbelerin bitişini göstermek için kullanılan dualar, menkıbemenin bitişinde kullanılan dualardan daha kısa olup kalıp ifade olarak değerlendirdiğimiz yapı çeşitlilik göstermektedir. “Hak Te‘âlâ ... nasîb ide âmîn”, “Hak Te‘âlâ ... müyesser ide âmîn”, “Hak Te‘âlâ ... pâk ide âmîn”, “Hak Te‘âlâ ... takdîs ide âmîn” dua ile tamamlanan menkıbelerde tespit edilen yapılarıdır.

Hak Te‘âlâ cümle ümmet-i Muhammed ile cümlemize hidâyet idüp behremend ve ber-murâd olmak **nasîb ide** (K/36b)

hemân **Hak Te‘âlâ** cümle tâliblere sıdk u safâ **müyesser ide âmîn** (K/45b)

Hak Te‘âlâ cümlemize ‘ulemâ ve sulehâ ve evliyâ vü asfiyâ muhabbetin ve musâhabetin **nasîb ide âmîn** (SH/61a)

Hak Te‘âlâ gerçek erler sırrın saklayup **pâk ide âmîn** (SH/72b)

Hak Te‘âlâ ve celle ve ‘alâ ol sultânın rûh-ı mutahhirelerin ve sırr-ı pâkların **takdîs ide âmîn** (SH/106b)

4.3.3. Diğer Şekillerde Bitiş

Menkıbelerin, benzer durumlarda kullanılan kalıplardan sözü kısa kesmek için kullanılan kalıplarla da bitirildiği olmuştur.

ehlullâha ma‘lûmdur (SH/65b)

tafsîl lâzım değildir ‘ârife işâret kifâyet ider (SH/88b)

eğer her biri tafsîl olunur ise tatvîl-i kelâm olur ‘ârif-i ehl-i hâle işâret kifâyet ider (SH/92b)

ehline dahi ma‘lûmdur (SH/108a)

ehl-i hâl ve ehl-i basîret iz‘ân iderler (SU/55b)

5. Çeşitli Formeller

5.1. Sayılar

Alangu (2020: 251) formel sayıların masallarda önemli bir yeri olduğunu söyler ve özellikle hukukî bazı âdetlerin görüldüğü sayı formellerine ayrıca dikkat çeker. Menkıbelerde tespit ettiğimiz sayı formelleri üç ve yedidir. Bu formeller daha çok tasavvuf kültürü içinde ritüel, kaide, zaman ölçüsü ve sayı olarak kullanılmıştır.

Üç

üç alâmet (K/6b, SH/41b, SU/30a)

üç alâmet ve hâlet (K/7b)

üç alâmet-i evliyâ (K/14b)

üç def‘â (K/48b, SH/70a)

Üç evliyâ alâmeti (SU/39a)

 hâl (K/7a)

 hâl ve alâmet (K/7a)

 haslet (K/64b)

 kerre kelime-i tevhîd (SU/46a)

 kerre lâ ilâhe illallah (K/18a, SH/48b, SU/42b)

 kerre zikr (K/18a, SH/48b, SU/42b)

 nesne (K/64b)

 oul (K/83b)

 snnet (K/13b; SH/45b, 68b; SU/38a)

 yıl (K/96b, SH/108b)

er merâtib (K/11a, SU/35a)

nci oyun (K/85b, SH/100b)

velînin alâmeti dr (K/21a, SH/41b)

Yedi

yedi dâne kurbân (K/51a)

yedi kat gökler kapısı (K/73b)

yedi kimesne (K/30a)

yedi yerden kuşan- (K/28b, SH/55b, SU/54b)

yedi yıl (K/58b)

yedinci kat gök (K/35b, SH/60b, 91b)

yedinci mertebe (K/11a, SH/44a)

yedinci tavr (SH/102b)

5.2. Renkler

İncelenen menakıpname örneğinde al, yeşil, sarı, kıvıl ve siyah renkleri tespit edilmiştir. Bu renkler daha çok eşya ve nesnelerin sıfatlarıdır.

al ve yeşil valalar (K/65a, SH/84b)

siyâh dlbendlerin (K/72a, SH/91a)

yeşil alâmet (SU/49a)

yeşil hırka (K/59a, SH/78a)

yeşil ve kızıl ve sarı mumlar (K/25b)

yeşilce kuşlar (K/62a, SH/82a)

Sonuç

İncelenen *MŞV*'nin üç eş metninde tespit edilen formelleri Sakaoğlu'nun masallar üzerine yaptığı sınıflandırmadan hareketle sınıflandırmak mümkündür. Formellerin sınıflandırılmasında ana başlıklardan ziyade alt başlıklarda farklılıklar görülmektedir. Farklılıklar menakıpname türünün muhtevası, işlevi ve icra bağlamıyla ilgilidir. Sözlü kültür ortamında şekillenen menkıbelerin yazıya geçirilmesiyle bir taraftan sözlü geleneğin kalıpları kullanılırken diğer taraftan da yazılı icranın gerektirdiği yeni kalıp ifadeler şekillenmiştir.

Tespit edilen başlayış formellerini; menakıpnamenin başlangıcı, bölümlerin başlangıcı ve menkıbelerin başlangıcı olmak üzere ayırmak gerekmiştir. Bir üst metin olarak menakıpnamenin başlangıcında oldukça uzun bir başlayış söz konusudur. Menkıbe başlangıçları ise -bazen tek bir kelime kadar- kısa, bazen daha uzun sözlerden oluşmuştur. İncelenen üç eş metinde menakıpnamenin başlangıcında yer alan girişin kelime kelime birbirinin aynısı olmadığı, benzer olduğu görülmüştür. Bu başlangıçta formel olarak değerlendirilen ifadeler menakıpnameye konu olan şahsiyet ve eserle ilgili ifadelerdir. Menakıpnamede hayatı ve kerametleri anlatılan Şeyh Şaban-ı Velî'nin vasıfları (epitet) sıralanmıştır. Bu epitetler velî şahsiyetin üstünlüğünü vurgulama işlevine sahiptir. Menakıpname boyunca menkıbe başlangıçlarında kısa formeller daha fazla tercih edilmiştir. Başlayış formellerinde “ve”li yapıların çok kullanılması sözlü anlatı geleneğindeki “yan cümle yerine ekleme” özelliğine bağlanmıştır. Aynı zamanda bu kullanım dinleyici karşısında gerçekleştirilen okumaya gerektiğinde/vakit dolduğunda ara verme imkânı sağlar. “rivâyet”li yapılar menkıbelerin sözlü kaynaklardan derlendiğinin bir göstergesidir. Bu tip başlayışların bazılarında menkıbenin kaynağının kim olduğu bildirilmektedir. Menkıbelere herhangi bir kalıp kullanmadan doğrudan başlandığı da olmuştur.

Geçiş-bağlayış formellerini; bir konudan veya durumdan başka bir konuya geçiş formelleri, nesirden nazma, nazımdan nesre geçiş formelleri, hadis veya ayetlerden önce ve sonra kullanılan formeller, olayın geçtiği yeri veya kahramanı değiştirmek için kullanılan geçiş formelleri olarak sınıflandırmak mümkündür. İncelenen *MŞV* eş metinleri şekil özelliği olarak mensur-manzum karışık menakıpnamelere örnektir. Mensur kısımdan manzum kısma, manzum kısımdan mensur kısma geçerken kullanılan formellerin nazma geçildiğini bildirmek, niçin nazma yer verildiğini açıklamak, nazımın sahibini veya kaynağını belirtmek, nesre geçildiğine dikkat çekmek gibi işlevleri olduğu tespit edilmiştir.

Hadis veya ayetlerden önce ve sonra kullanılan formeller dikkat çekme, konuyu toparlama işlevi görmektedir.

Benzer durumlarda kullanılan formeller; konuşmalar, kerametlerin sunumu, sözü tamamlama/kısa kesme ve diğer formeller olarak belirlenmiştir. Metinlerde olağanüstü bir durumda yardım istemek için şaban-ı Veli'ye hitap etmek gerektiğinde kullanılan formeller dikkat çekmektedir. Sözlü kültür ortamında yaygın olan soru cevap yöntemi menkıbelerin yazılı icrasında formellerle belirtilmiştir. Benzer durumlarda kullanılan formellerde sözü tamamlamak/kısa kesmek için kullanılan formeller çok kullanılan formellerdir. Bu formeller "sözün kıtası makbuldür" anlayış ve alışkanlığının yazılı icradaki devamının ifadesidir.

Bitiş formelleri de üst kurgu olarak menakıpnamenin bitişi, bölümlerin bitişi ve menakıpnameyi oluşturan her bir menkıbenin ayrı ayrı bitişi olmak üzere incelenmiştir. Menkıbeler daha çok menkıbenin sözlü kaynaktan derlendiğini, yaygın bir şekilde anlatılmakta olduğunu bildiren kalıp sözlerle bitmektedir. Bu kısa bitiş içinde "rivayet"li yapılar çokluktur. Bazı menkıbeler dua sözleriyle bitirilirken bazıları da sözü kısa kesmenin gerekliliğini ifade eden daha uzun yapılarla bitirilmiştir. Çeşitli formellerden ise tasavvuf kültürü bağlamında sayılar ve renklerle ilgili kullanımlara rastlanmıştır.

Menakıpnamelerde kalıpların kullanımı bu metinlerin sözlü gelenekteki menkıbelerin yazıya geçirilmesiyle ilgili olduğu kadar menakıpnamelerin dinleyici topluluğu karşısında okunmak üzere yazıldığının da bir göstergesidir. Yeni icra bağlamına bağlı olarak yeni formeller şekillenmiştir. İncelenen nüshalarda kullanılan formellerin büyük oranda aynı olmakla birlikte değişebildiği de grlmştir. Kalıpların aynılığı metnin aynı nüshadan çoğaltılması; farklılığı ise farklı mstensihlerce, farklı zamanlarda ve farklı bağlamda çoğaltılmasıyla ilgilidir. Tespit edilen formellerin kullanımında dikkat çeken bir husus aynı kalıp ifadelerin farklı yerde ve dolayısıyla işlevlerde kullanılmasıdır. Başlayış formeli olarak kullanılan ifade geçiş formeli, geçiş formeli olarak kullanılan ifade benzer durumlarda kullanılan formel veya bitiş formeli olarak kullanılabilir. Bu durum menakıpnamelerin icra bağlamıyla ilgilidir. Sözden yazıya geçirilirken hem sözlü icranın özelliklerinden olan kalıplaşma devam etmiş hem de yazılı, sözlü/yazılı icra bağlamının gerektirdiği sunuş biçimiyle formeller farklı işlevlerde kullanılmıştır. Örneğin "ve"li, "rivyet"li bir yapı başlayış formeli olarak kullanılabilir gibi geçiş formeli olarak da kullanılmıştır. Bunun sebebi "menkıbe" başlığıyla ayrılan her bir anlatıda aynı zamanda yeni bir konuya geçilmiş olmasıdır.

Bu inceleme menakıpnamelerde kullanılan formellerle ilgili genelleme yapmak için yeterli değildir. Menakıpnamelerde kullanılan formellerin menakıpnamenin yazıldığı tarih, müellifi ve müstensihleri ile ilgisi gibi bağlama ait başka hususlar

da sorgulanmalıdır. İlk menakıpname örneklerinden başlanarak menakıpname geleneğimize ait metinler üzerinde yapılacak etraflıca çalışmalar neticesinde bir kanaate varmak mümkün olacaktır. Sözlü gelenekle bağları dolayısıyla menakıpnameler üzerine yapılmış ve yapılacak çalışmalar anlatı geleneğimizin sözlü ve yazılı icra bağlamlarında nasıl şekillendiğini anlamamız için önemlidir. Menakıpname örnekleri arttırılarak yapılacak çalışmalar burada denenmiş olan sınıflandırmayı geliştirecektir.

Kaynaklar

- ABDÜLKADİROĞLU, Abdülkerim (1991). *Havetülik'in Şa'baniye Kolu, Şeyh Şabân-ı Velî ve Külliyesi*, Ankara: Kastamonu Şeyh Şa'bân-ı Velî Derneği Yayınları.
- ATLI, Sagıp (2012). “Şeyh Şa'bân-ı Velî'nin Türbesi Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar”, *Sufi Araştırmaları-Sufi Studies*, 6: 51-64.
- AKSOY SHERİDAN, R. Aslıhan (2008). “Sözlü Formül Kuramı Işığında Dede Korkut Kitabı'na Bakış”, *Millî Folklor*, XX, 79: 21-32.
- AKSOY SHERİDAN, R. Aslıhan (2011). “Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi”, *Millî Folklor*, XXIII, 92: 41-52.
- AKSOY SHERİDAN, R. Aslıhan (2012). “Sözlü ve Yazılı Kültür Alanları Arasında Eşiksel (Liminal) Bir Metin: Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi”, *Evliyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz.: M. Öcal Oğuz ve Yeliz Özey), Ankara: Unesco Yayını: 149-158.
- ALANGU, Tahir (2020). “Masal Araştırmaları Sahasına Toplu Bir Bakış ve Türk Halk Masallarının İç Yapısı ile Kahramanları Üzerine Bir Deneme”, *Türkiye Folklor El Kitabı*, (Haz.: İsmail Görkem, Ed: Sabri Koz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 93-287.
- ALPTEKİN, Ali Berat (1997). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ALPTEKİN, Ali Berat (2002). “Dede Korkut Hikâyelerinde Kalıp İfadeler”, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, (Haz.: Saim Sakaoglu ve Ali Duymaz). İstanbul: Ötüken Yayınları: 115-124.
- BAŞARAN, Uğur (2012). “Âşık İsmetî ile Kapı Güzeli Hikâyesi Bağlamında Türk Halk Hikâyelerinin Değişim ve Dönüşüm Dinamikleri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VII, 3: 573-581.
- BAŞGÖZ, İlhan (2012). *Türkümlü Âşık Hikâyeleri*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- BORATAV, Pertev Naili (1988). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, İstanbul: Adam Yayınları.
- BORATAV, Pertev Naili (2007). *Zaman Zaman İnce*, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- BORATAV, Pertev Naili (2013). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Ankara: Bilgesu Yayınları.

- ÇOBANOĞLU, zkl (1999), “Sözlü Kültürden Yazılı Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinden Aşıkpaşazade’nin Epik Karakteri zerine Tespitler”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı zel Sayısı: 65-82.
- ÇOBANOĞLU, zkl (2000). *Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, zkl (2003). *Epik Destan Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, zkl (2021). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DUYMAZ, Ali (2016). “Sözün Yazılaşması Yazının Sözleşmesi: Cnkler”, **Mill Folklor**, XXVIII, 111: 14-17.
- ERDAL, Tuğçe (2016). “Cnklerde Sözlü Kültür Etkisi”, **Mill Folklor**, XXVIII, 111: 52-65.
- GOODY, Jack (2001). *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*, (ev.: Koray Değirmenci), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- GOODY, Jack (2017). *Mit, Ritüel ve Söz*, (ev.: Damla Sezgi), İstanbul: Küre Yayınları.
- GÖRKEM, İsmail (2000). *Halk Hikyeleri Araştırmaları Çukurovalı Aşık Mustafa Köse ve Hikye Repertuarı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜLERER, Salih (2013). “Türk Kültüründe Menkbnmeler ve Menkbnme Yazıcılığı”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, VI, 26: 233-262.
- GÜLERER, Salih. (2020). “İkincil Sözlü Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Hacı Bektaş-ı Veli’nin Manzm Vilyetnmesi”, **Researcher: Social Science Studies**. VIII, 2: 1-16.
- GLOUL, Faruk Rıza (1937). *Halk Kitaplarına Dair*, İstanbul: Bozkurt Matbaası.
- KARAGÖZ, Erkan (2020). “Masallarda Başlayış Formelleri: İdil-Ural (Tatar Ve Başkurt) Masalları rneği”, **Mill Folklor**, XVI, 128: 60-75.
- KARAGÖZ, Erkan (2021). “Masallarda Bitiş Formelleri: İdil Ural (Tatar) Masalları rneği”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, XIV, 36: 1207-1226.
- KARAGÖZ, Nimet (2021). *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Geçiş Bağlamında Hacı Bektaş Veli Velyetnmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi.
- KILIÇ, F., ARSLAN, M. ve T. BÜLBÜL (2007). *Otman Baba Velayetnamesi*, Ankara.
- KÜÇÜKBASMACI, Gülten (2017). “şeyh şabn-ı Veli ile İlgili Anlatıların Anlatı Ortamları”, **Trk**, V, 10: 70-83.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2010). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menkbnmeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OĞUZ, M. Öcal (2010). “Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Aşıkların İnanılan Biyografileri”, **Mill Folklor**, XII, 87: 5-12.

- ONG, Walter J. (1999). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözü'nün Teknolojileşmesi*, (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2012). “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları”, *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz.: M. Öcal Oğuz ve Yeliz Özay), Ankara: Unesco Yayını: 131-148.
- ÖZKAYNAK, Eda (2013). *Masal Formellerinin Sembolik Çözümlemesi*, Fırat Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, Elazığ.
- SAKAOĞLU, Saim (1999). *Masal Araştırmaları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masaları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (2018). *Masal Araştırmaları 2*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SANDERS, Barry (1999). *Öküzün A'sı*, (Çev.: Şehnaz Tahir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ŞAHİN, Zuhâl (2022). *Sözlü ve Yazılı İcra Bağlamında Menakıbu'l-Cevahir Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi.
- TATCI, Mustafa (2018). *Hazret-i Pîr Şeyh Şabân-ı Velî Kitabı*, İstanbul: H Yayınları.
- THOMPSON, Stith (1966). *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. 6 vols., Bloomington: Indiana University Press.
- ÜÇÜNCÜ, Kemal (2004). “Sözlü Kültür/Tarih Bağlamında Edebî Bir Metin Olarak Otman Baba Vilâyetnâmesi”, *Bilig*, 28: 1-29.
- YAYIN, Nerin (2010). “Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Formel İfadeler ve Bunların Tip Yapısı”, *Mukaddime*, 2: 131-157.
- YAZAR, İlyas (2001). *Ömer Fuâdî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Bülbülüyye'sinin Metni*, İstanbul: Hazret-i Pir Şeyh Şabân-ı Veli Vakfı Yayınları.
- YILDIRIM, Dursun (1998), “Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri”, *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları: 65-75.
- YILDIRIM, Dursun (2000a), “Tarihî Süreç İçinde İletişim Odakları, Ağları ve İşlevleri (XIII-XX. Yüzyıllar Aralığı Türkiye'si)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10: 327-353.
- YILDIRIM, Dursun (2000b). “Türk Sözel Kültüründe Süreklilik”, *Türkbilig*, 3: 32-45.
- YILDIRIM, Dursun (2001), “Türk Edebiyatının Yüzyılları [Türk Edebiyatına Yeni Bir Yaklaşım Denemesi]”, *KÖK Araştırmalar*, III, 1: 75-122.
- YILDIRIM, Dursun (2002). “‘Kitâb-ı Dedem Qorqud’ Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor? ”, *Türkbilig*, 3: 130-171.
- YILDIRIM, Dursun (2003). “Hikâyeciliğimizde Üçüncü Yaratıcılık Ortamı ve Hikâyeci Eyyübî-i Garîb”, *Türkbilig*, 5: 134-142.

- YILDIZ, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, Naciye (2003). "Türk Destanlarında Bitiş Kalıpları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13: 309-319.
- YILDIZ, Naciye (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Ankara: Akçağ Yayınları.

DİL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN ALTIN ORDU HANLIĞI YARLIK VE BİTİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Esin AĞCA*

Öz: 13-14. yüzyıllarda Harezmi bölgesinde ve Altın Ordu Hanlığı içinde Türk dili ile yazılmış metinler, birçoğu diyalektikal unsur olarak nitelendirilebilecek dil özelliklerindeki çeşitlilik itibarıyla tarihsel Türk dili alanları içinde ayrı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Dil tarihlerinde genellikle, Harezmi - Altın Ordu sahalarında yazılan edebî ve dinî metinlerle birlikte ele alınan Altın Ordu Hanlığı yarlık ve bitiklerinin hangilerinin Harezmi Türkçesi ile yazıldığı konusunda farklı görüşler vardır. Bu makalede, Altın Ordu Hanlığından kaldığı düşünülen yarlık ve bitikler, dil özellikleri bakımından değerlendirilerek hem bu belgeler arasındaki farklılıklar gösterilmeye hem de gerçekten bu hanlık çevresine ait olup olmadığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Buna göre bazı yarlık ve bitiklerin dil özellikleri bakımından Çağatay Türkçesine daha yakın olduğu, bu yarlık ve bitiklerin Harezmi - Altın Ordu Türkçesi ile yazılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, Altın Ordu Hanlığı Yarlık ve Bitikleri, Dil Özellikleri.

An Assessment on the Yarlıqs and Bitiks of Golden Horde Khanate in Terms of Language Features

Abstract: The texts written in the Turkic language in the Khwarezm region and in the Golden Horde Khanate in the 13-14th centuries are considered as a separate period within the historical Turkic language phases due to the diversity of language features most of which can be described as dialectical elements. There are different opinions on which of the yarlıqs and bitiks of the Golden Horde Khanate, which are generally considered together with the literary and religious texts written in the Khwarezm - Golden Horde areas in language histories, were written in Khwarezm Turkic. In this article, the yarlıqs and bitiks, which are thought to have remained from the Golden Horde Khanate, were evaluated in terms of their language features, and it was tried to show the differences between these documents and to explain whether they really did or did not belong to the area of this khanate. According to this, it has been concluded that some yarlıqs and bitiks are closer to Chagatai

* Bu çalışma, 3-5 Ekim 2022 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu’nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, E-posta: esinagca@gmail.com.

Turkic in terms of language characteristics, and that these yarlıqs and bitiks are not written in Khwarezm - Golden Horde Turkic.

Keywords: *Khwarezm - Golden Horde Turkic, Yarlıqs and Bitiks of Golden Horde Khanate, Language Features.*

Giriş

Türk dilinin tarihsel ve modern lehçelerinin sınıflandırılması hakkında bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bugünkü Türk lehçelerinin hangi ölçütler çerçevesinde nasıl tasnif edileceği ve adlandırılacağı meselesi hakkında birbirinden farklı görüşler olduğu gibi, tarihsel Türk lehçelerinin özellikle belirli yüzyıldan sonraki farklı coğrafyalarda yazılmış metnlerinin nasıl tasnif edileceği meselesi hakkında da karışıklık vardır. Özellikle Cengiz Han'ın 1206 yılındaki kurultayından sonra batıya doğru başlattığı fütuhatin sonucu olarak farklı bölgelerde teşekkül eden Türk yazı dillerinin adlandırılması ve tasnifi hakkındaki karışıklık ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Buna göre Harezmi sahasında yazılan Türkçe eserlerin hangi yüzyılları kapsadığı, Altın Ordu sahasına ait eserlerin Harezmi Türkçesi eserleri ile birlikte değerlendirilip değerlendirilmeyeceği, Çağatay Türkçesi ile yazılan eserler ile geçişkenliği ve Memlûk sahasına ait eserlerle ilgisi gibi pek çok konuda belirsizlik ve farklı görüşler vardır.

Diğer taraftan, Harezmi sahasına ait eserler ile Altın Ordu sahasında yazılmış eserler genellikle aynı dönem içinde değerlendirilmekle birlikte, dil tarihlerinde dil özellikleri birbirine yakın olan hangi Türkçe eserlerin bu döneme dahil edileceği, sonraki dönem olarak adlandırılan Çağatay Türkçesinin kimi benzer özellikleri sergileyen eserleriyle olan yakınlığından kaynaklanan karmaşık durum gibi meseleler açık değildir. Hatta dil tarihlerinde verilen bu döneme ait eserlerin dışında, yine benzer özellikler gösteren başka eserlerin olup olmadığı da düşünülme değer bir alandır. Son olarak, Harezmi ve Altın Ordu sahasında yazılmış eserlerin de türüne, içeriğine ve ait olduğu boyun diyalektikal özelliklerine göre farklılık arz ettiğini belirtmek gerekir. Mesela bu çevreye ait Mukedimetü'l-Edeb, yapı ve içerik bakımından diğer eserlerden farklı olduğu için, bünyesinde Harezmi sahasının baskın özelliklerinin yanı sıra diyalektikal malzemeyi de barındırmaktadır. Keza bu çevrenin eserlerinden Hüsrev ü Şirin, dönemin diğer eserlerinde rastlanmayan özelliklere sahip olduğu için farklılık gösterir. Bütün bu özelliklerinden dolayı Harezmi ve Altın Ordu sahaslarında yazılmış Türkçe eserler, Türk dilinin lehçeleşme öncesindeki geçiş dönemi eserleri olarak değerlendirilir.

Altın Ordu Hanlığında yazılmış olan yarlık ve bitikler de Harezmi Türkçesi içinde değerlendirilmektedir. Bununla birlikte yarlık ve bitikler, yapısı, üslubu ve dili bakımından çevrenin sözlük, dinî ve edebî metinlerinden farklıdır. Hatta tabii

olarak yarlıklar ile bitiklerin üslup ve dil özellikleri arasında da farklılıklar göze çarpmaktadır.

Hangi yarlık ve bitiklerin Altın Ordu Hanlığına ait olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikleri “Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi” adlı çalışmasında bir araya getiren, okuyan ve değerlendiren M. Özyetgin (1996), bu çevreye ait iki yarlık ve üç bitiğin olduğunu düşünmüştür. Özyetgin’e göre, Toktamış Han yarlığı (1393), Temir Kutluk Han yarlığı (1397), Ulug Muhammed Han bitiği (1428), Mahmud Han bitiği (1466) ve Ahmed Han bitiği (1477) Altın Ordu Hanlığına aittir. Özyetgin (2005: 37-58) adı geçen çalışmasına ilave etmediği, ayrıca değerlendirdiği Toktamış Han Tarhanlık yarlığının 1381 tarihli olduğunu ve böylece Altın Ordu sahasında yazılmış en erken tarihli yarlık olduğunu ifade etmiştir. Böylece Altın Ordu sahasına ait üç yarlık ve üç bitikten söz edilebilmektedir. Diğer taraftan konuya dair A. B. Ercilasun (2005: 383-384), “Altın Ordu hanlarına ait 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başında yazılmış iki yarlık ve bir bitiği Harezmi Türkçesinin metinleri kabul edebiliriz. Daha sonraki yarlık ve bitikler Çağatay dönemine ait kabul edilmelidir.” ifadesiyle, Özyetgin tarafından verilen Mahmud Han bitiği (1466) ve Ahmed Han bitiğinin (1477) Çağatay dönemine ait olduğunu düşünmektedir. A. Ata (2016: 57-58) ise Toktamış Han ve Temür Kutluk yarlıkları ile Ulug Muhammed Han, Mahmud Han ve Ahmed Han bitiklerini “Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Eserleri” başlığı altında değerlendirmiştir.

Bu makalede, Altın Ordu Hanlığı dönemine ait yarlık ve bitikler yapı, dil ve üslup bakımından değerlendirilecek, yarlık ve bitiklerin Harezmi Türkçesi içindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Buna göre hangi yarlık ve bitiklerin Harezmi-Altın Ordu sahasına, hangilerinin Çağatay sahasına ait oldukları meselesi, metinlerin dil ve üslup özellikleri bağlamında tespit edilmeye çalışılacaktır.

Altın Ordu yarlık ve bitiklerinin söz varlığı, bu yazı dilinin hâkim olduğu coğrafyada yazılan diğer edebî ve dinî esere göre daha farklıdır. Altın Ordu yarlık ve bitiklerinde dikkat çeken unsurlardan biri Moğolca sözcüklerin varlığıdır. Metinlerdeki Moğolca sözcüklerin büyük bir kısmı terimdir. Bu belgelerde geçen *bökevül* “ordu muhafızı, askeri”, *çerge* “sıra, dizi”, orda “şehir, ordu”, *yosun* “nizam, düzen, töre”, *totkavul* “sınır ve yol muhafızı”, *karavul* “nöbetçi”, *alban* “genel vergi”, *kupçır* “hayvan vergisi” gibi sözcükler aslen Moğolcadır (Özyetgin 1996; 2005: 13). Yarlık ve bitiklerde doğrudan Moğolca olmasa da Moğolca bir unsurun eklenmesi ile meydana gelmiş sözcüklerden biri de *soyural* “ihvan”dır. Çince *tsuy* sözcüğünden türemiş Türkçe *tsuyurka-*, ve ardından gelişen *soyurka-* fiilinden Moğolca -l ekiyle türemiş *soyural*

sözcüğü (Ölmez 2010: 167-175; Ağca 2019: 218), Moğolcadan Türkçeye “irsi vergiden muafiyet; ortaçağda feodal dönemde bir askere veya subaya savaşta hizmeti karşılığında verilen ve ona gelir getiren, miras bırakılabilen toprak, tımar” anlamıyla teknik bir terim olarak geçmiştir (Özyetgin 2005a: 26).

Türk dilinde Moğolca sözcüklerin varlığı, 13. yüzyıldan itibaren Budist Uygur metinlerinde görülmeye başlanmış, Harezmi sahası metinlerinde de varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte tarihsel Türk dili alanlarında Moğolca sözcüklerin en yoğun olduğu alan Çağatay Türkçesidir. Esasında Moğolca sözcüklerin 13. yüzyıldan itibaren hem Uygur metinlerinde görülmeye başlanması hem de Harezmi ve Çağatay yazı dillerinde yoğunlaşmış olması, 1206 yılındaki Moğol kurultayından sonra başlayan ve batıya doğru yayılan Moğol hakimiyeti ile ilgilidir. Cengiz Han’ın ölümünden sonra Harezmi-Altın Ordu ve Çağatay sahalarında kurulan Moğol devletlerinin askeri ve kültürel faaliyetlerinin genellikle Türkler tarafından yerine getirilmesi ve aynı zamanda bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturması sonucunda bir taraftan Türk dilli eserler yazılmaya başlanırken diğer taraftan bu eserlerde yoğun olarak Moğolca sözcükler kullanılmıştır. Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitiklerin bir taraftan Moğolca terimleri barındırması diğer taraftan da bir kısmının sadece Uygur alfabesiyle, bir kısmının Uygur ve Arap alfabeleriyle birlikte yazılmış olması, Budist Uygurlara ait yazışma geleneğinin bu sahaya ait belgelerin yazımına kaynaklık ettiğini göstermektedir. Nitekim A. Melek Özyetgin belgelerdeki bu durumu aşağıdaki sözlerle tespit etmiştir:

“Altın Orda Devletinin kurulduğu ilk dönemlerde Türk resmi yazışma geleneği bölgede hâkim unsur olan Moğolların tamamen Türk-Uygur kökenli resmi yazışma geleneğinin tesirinde meydana gelmiştir. Bu tesir özellikle Altın Orda ile ve Moğol diplomatikasında terminolojik alandaki uyumda dikkati çeker. Bu durum resmi yazışma geleneğindeki teknik terimlerin Türk ve Moğol menşeli olma meselesinde kesin olarak karar vermeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte bazı Türk-Uygur kökenli teknik terimlerin Moğollar vasıtasıyla Altın Orda resmi yazışma geleneğine geçmiş olduğunu tespit etmek de mümkündür.” (Özyetgin 2005: 12).

Yarlık ve bitikler arasında yapısal bakımdan farklılıklar söz konusudur. Altın Ordu Hanlığından kalan iki yarlığın başlangıç, olayın örgüsü ve sonuç kısımları Budist Uygurlara ait yazışmalara benzemektedir. Hatta Uygurlardan kalan mektuplar gibi Türk runik harfli kağanlık yazıtları ile Altın Ordu yarlıklarının yapısal benzerliğinden de söz edilebilir. Yarlıklar; yarlık sahibinin ismi zikredildikten sonra “sözüm” ifadesiyle başlamaktadır (Özyetgin 2005: 23). Mesela Toktamış Han yarlığı Lehistan-Litvanya kralı Yagayla’ya yazılmıştır ve şöyle başlamaktadır: *Toktamış sözüm Yagaylaga* “(Ben) Toktamış, sözüm Yagayla’ya.” (1-2). Diğer iki yarlığın giriş kısmı da aynıdır:

Temir Kutluk yarlığı (Özyetgin 1996: 135-136):

*temir kutlug sözüm oñ kol sol kolnuñ oganlarığa tümen edigü başlıg
mıñ yüz on beglerige içki kentleriniñ kâzi müftilerige meşayih
sufilerige divan bitigçilerige tamgaçı tarnakçılarığa yortar işlençi
yolavçılarga bökevül totkavullarga yamçı süsünçiler kuşçı
barsçılarga kemeçi köprükçilerge bazarda turganlarga “(Ben)
Temir Kutluk. Sözüm sağ kol ve sol kolun prenslerine, tümen beyi
Edügü önderliğinde bin, yüz, on beylerine, içteki kentlerin kadı ve
müftülerine, şeyhler ve sofularına, divan katiplerine, gümrükçü ve
kantar memurlarına, hızlı gidip gelen (süvari) (?) temsilci ve
kılavuzlarına, ordu muhafızları ve hudut, yol muhafızlarına, postacı
ve erzakçılara, kuş ve arslan bakıcılarına, gemici ve köprücülere,
pazarda duranlara!” (1-12).*

Toktamış Han Tarhanlık yarlığı (Özyetgin 2005: 41-43):

*Toktamış sözüm kırım tümeniniñ kutlu-buga başlıg daruga
bekleriñe kâzi müftileriñe şeyh meşayihleriñe divan bitkeçileriñe
tamgaçı tarnakçılarına bökevül totkavullarına ni kim hırfet
agalarına barçaga “(Ben) Toktamış. Sözüm Kırım tümeninin
Kutlu Buga önderliğindeki daruga beylerine, kadı (ve) müftülerine,
gümrükçü (ve) kantarcılarına, ordu muhafız askerleri (ve) sınır ve
yol muhafızlarına, her meslek erbabına, herkese!” (2-6).*

Altın Ordu yarlıklarında hitap edilen kısımdan sonra emirler ve emirlere uyulmadığı takdirde verilecek cezaların anlatıldığı kısımdan¹ sonra yer alan tarih ve yer kısmı da Uygur yazışma geleneğiyle benzerlik göstermektedir. Yarlık ve bitiklerde genellikle on iki hayvanlı takvim ve Hicrî takvim birlikte kullanılmıştır. Bu sahaya ait yazışmalarda on iki hayvanlı takvimin kullanılmış olmasını, yine Uygur yazışma geleneğinin Moğollar aracılığı ile bu çevreye taşınmış olmasıyla izah etmek mümkündür:

*takağı yıl tarih yiti yüz toksan beşte recep ayınıñ sekiz yañta ordu
tanta erürte bitidimiz “Tavuk yılı, tarih yedi yüz doksan beşte
Recep ayının sekizinci gününde Ordu Tanda iken yazdık.” (THY
23-25), tarih sekiz yüzde bars yılı şaban ayınıñ altıncı künide özi
suyınıñ kenarıda mücâverânda erürde bitildi “Tarih sekiz yüzde*

¹ Altın Ordu yarlık ve bitiklerinin muhtevası ve kısımları ile ilgili daha ayrıntılı malumat için bkz. Özyetgin (2005a: 11-36).

bars yılı Şaban ayının altıncı gününde Özi suyunun (Dnyeper) kıyısında, Mücaveran'da iken yazıldı.” (TKY 52-55).

Altın Ordu Hanlığına ait yazışmaların bilhassa giriş ve sonuç kısımları, Türk runik harfli Kağanlık yazıtları ve Uygur mektupları ile benzerlik göstermektedir. Mesela Tunyukuk yazıtının ilk satırları olan *Bilge Tunyukuk ben özüm Tabgaç iliçe kılntım* ibaresi ile Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki *teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bo ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum birye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz tatar tokuz oguz begleri bodunı bo sabımın edgüti eşid katıgdı tuñla* ifadeleri, Türk yazışma geleneğinde ilk önce yazı sahibinin adının ve ardından da hitap ettiği kişi ya da topluluklarının adlarının zikredildiğini ve ardından olay örgüsünün başladığını ifade etmemize imkân vermektedir.

Benzer bir durumu Uygur sahasına ait mektuplarda da görmek mümkündür. Toplam sayısı yüz elliye bulan Uygur mektuplarının (Sertkaya 2011: 213) yapısı, Altın Ordu yarlıklarının yapısı ile benzerlik göstermektedir. Uygurlardan kalan mektuplar Sertkaya (2011: 209-228) tarafından söz ve sav metinleri, esengü metinleri, bitig metinleri, selam gönderme metinleri, kutıña / kutlarıña metinleri, yarlıg metinleri ve eksikli metinler şeklinde tasnif edilmiştir. Bu mektuplardan özellikle söz ve sav metinleri, esengü metinleri ve bitig metinlerinin yapısı Altın Ordu sahasındaki yarlıkların giriş kısmı ile benzerlik göstermektedir. Bu mektuplarda da kişi adı + sözüm + kişi adı + datif yapısı söz konusudur: *yegen kara sözümüz toyınımka, karlıg sözümüz turmuş ılımga begke, tölek sözüm bayukaka, kirapka sözüm beg temürke* vb. gibi (Sertkaya 2011: 214).

Altın Ordu yarlıklarındaki sözüm / sözümüz formülüne dikkat çeken Özyetgin (2005a: 23), bunun “Timür ve haleflerinin divanlarından kalma resmi bir yazışma geleneği olarak kabul edildiği”ni, “Cengiz’in halefleri olan diğer Türk devletlerinin hanlarına geçmediği”ni ve geniş bir coğrafyaya yayılarak kullanıldığını dile getirmiştir. Bununla birlikte Türk dilinin farklı coğrafyalarına ait metinlerindeki tanıklar, bu formülün Türk yazışma geleneğinin önemli bir yapısı olduğunu göstermektedir.

Altın Ordu sahasından kalan bitiklerde ise belki de türünden dolayı, farklı bir yapı vardır. Bitiklerin giriş kısmı selamlama ile başlamakta, ardından niyet ve daha çok duygu ve düşünceler ifade edilmekte ve son olarak da nerede ve ne zaman yazıldığı ifade edilmektedir. Diğer taraftan Altın Ordu yarlık ve bitikleri arasında görülen farklılıklardan biri de, bitiklerin dilinin daha ağıdalı oluşudur. Buna göre Mahmud Han bitiği (1466) ile Ahmed Han bitiğinin (1477) daha fazla Arapça ve Farsça kalıp sözleri ihtiva etmesidir. Bu iki bitikte yer alan kalıp sözler, Ulug Muhammed Han bitiğinden (1428) farklıdır.

Son olarak Uygurlardan kalan tarla satışı ya da kiralanması, sağlık, astroloji gibi alanlarda yazılmış hukuk vesikalarının yapısı, yukarıdaki yazışmalardan farklıdır. Neredeyse bütün hukuk belgeleri tarih kaydıyla başlamakta ve sözleşmeye esas olan durum anlatılmakta ve şahitler zikredilmektedir. Mesela, *toñuz yıl arm ay on yañıka maña qytso tutuñka yuñqlıq kümüüş krgek bolup özümte tuğmuş titso atlg oğlumnu çintso şilaka üç yıllık tutgug birtim tutgug kümüüşin inça sözleştimiz* (Yamada P101, 1-4).

Altın Ordu Yarlık ve Bitiklerinin Dil Özellikleri

Altın Ordu sahasına ait olduğu iddia edilen üç yarlık ve üç bitiğin dil özellikleri, bu belgelerin Harezmi Türkçesi içindeki yerini belirlemektedir. Bu anlamda bütün belgelerin aynı özellikleri gösterip göstermediği, farklı özellikler gösteren belgelerin Harezmi-Altın Ordu sahasına ait olup olmadığı bugüne kadar ayrıntılı bir şekilde ele alınmamıştır. Buna göre aşağıda belgelerin hem genel olarak hem de farklılık gösteren belgeler dahilinde dil özellikleri belirlenmiştir.

1. Söz Başı ya da İlk Hece /e/ Ünlüsü:

Altın Ordu yarlık ve bitikleri arasında değişkenlik gösteren fonolojik özelliklerden biri de söz başında ya da ilk hecede bulunan aslı /e/ ünlüsünün durumudur. Aslı /e/ ünlüsünün Harezmi sahasına ait metinlerde zaman zaman /i/ ünlüsüne değiştiği örneklere rastlansa da, asıl Çağatay sahasına ait metinlerde karakteristik olarak değişmiştir. Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikler ise /e/ ünlüsünün durumu bakımından metinden metne değişkenlik göstermektedir. /e/ ünlüsü bazı metinlerde korunmuşken, bazı metinlerde /i/ ile temsil edilmiştir. Metinler arasındaki bu farklılık, metinlerin ait olduğu Türk yazı dilini tespit etmek açısından önemli bir kriterdir. Aşağıda Altın Ordu sahasına ait olduğu düşünülen yarlık ve bitiklerdeki ilk hece /e/ ünlüsüne dair örnekler yer almaktadır:

Toktamış Han Tarhanlık yarlığı: *bekler* (3), *tidürgeç erse* (12), *ortuda erürde* (14).

Toktamış Han yarlığı: *neçe* (7), *kelti erti* (9), *begler* (15).

Temir Kutluk yarlığı: *kayuma törlüg erse* (40), *müçaveranda erürde* (55).

Uluğ Muhammed Han bitiği: *kelip* (11), *esen tükel* (13).

Mahmud Han bitiği: *isenlig tükellig* (10), *kilişip* (12), *boldı irse* (13).

Ahmed Han bitiği: *kildi* (11), *iksük* (15).

Yukarıdaki yarlık ve bitiklerden ilk dördünün ilk hece /e/ ünlüsünü koruduğunu, diğerlerinin ise /i/ ünlüsüne değiştirdiğini göstermektedir. Bu haliyle en erken tarihli olan Toktamış Han Tarhanlık, Toktamış Han ve Temir Kutluk yarlıkları ile Uluğ Muhammed Han bitiğinin Harezmi Türkçesi özelliği, Mahmud Han ve

Ahmed Han bitiklerinin ise daha çok Çağatay Türkçesi özelliği gösterdiğini söylemek mümkündür.

2. Söz sonu /-g/ Ünsüzü

Yarlık ve bitiklerde söz sonu /-g/ ünsüzünün durumu istikrarlı değildir. Birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /-g/ genellikle korunmuşken, +IXg ekinin sonundaki /-g/ düzensizdir. En erken tarihli yarlık olan 1381 tarihli Toktamış Han Tarhanlık yarlığında +IXg ekinin sonundaki ünsüz bütün örneklerde korunmuştur: *başlıg* (3), *tamgalig yarlıg* (14). Yine 1393 tarihli Toktamış Han yarlığında *başlı* (4) sözcüğünde düşmüşken, *düşmanlıg* (14) ve *nişanlıg* (22) sözcüklerinde korunmuştur. 1397 tarihli Temir Kutluk yarlığında ise söz sonu /-g/ ünsüzü bütün örneklerde korunmuştur: *başlıg* (4), *tarhanlıg tabanlıg* (41), *tuñlıg* (47), *tamgalig* (51). Bitiklerde, 1428 tarihli Uluğ Muhammed Han bitliğinde *çerig* (10), *ulug* (6,8) ve *tükellig* (13,17); 1466 tarihli Mahmud Han bitliğinde *ulug* (11), *başlıg* (19), *isenlig* (10,13,18) ve *tükellig* (10,13) ve 1477 tarihli Ahmed Han bitliğinde *atlıg* (17) örneklerinin tümünde hem söz sonu /-g/ hem de +IXg ekindeki /-g/ ünsüzü korunmuştur.

Buradan hareketle, yalnızca 1393 tarihli Toktamış Han yarlığında dört kez tanıklanan *başlı* sözcüğündeki söz sonu /-g/ ünsüzünün düşmüş, diğer yarlık ve bitiklerdeki -g ünsüzü korunmuştur. Toktamış Han yarlığındaki *başlı* örneği ise daha çok Oğuzca tesir ile izah edilebilir.

3. Zamir /n/'si

Üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra hâl ekleri geldiğinde beliren zamir /n/'si, Türk dili alanlarından daha çok Çağatay Türkçesi metinlerinde yazılmamış, gösterilmemiştir. Bununla birlikte Harezmi Türkçesi metinlerinde de zamir /n/'sinin kullanılmadığı örnekler vardır; ancak bu oran Çağatay Türkçesine göre daha azdır. Diğer bir ifadeyle Türk dilinde zamir /n/'si Harezmi Türkçesi eserlerinde kaybolmaya başlamış, Çağatay sahasında ise daha belirgin bir özellik haline gelmiştir. Bu sebeple sadece zamir /n/'sinin durumuna bakarak, herhangi bir metnin Harezmi mi yoksa Çağatay sahasına mı ait olduğunu anlamak zordur. Bununla birlikte metinlerdeki yoğunluğuna bakarak, en azından hangi sahaya ait olduğu tahmin edilebilir.

Mesela 1393 tarihli Toktamış Han yarlığında zamir /n/'si korunmuştur: *il kırığına* (10), *turuşına* (21). Yakın tarihli (1397) Temir Kutluk yarlığında ise zamir /n/'sinin birçok örnekte kaybolduğu görülmektedir: *müfîleriga sufîleriga* (6), *bitigçilerige* (7), *çagıdın* (14), *yosunıça* (15). Uluğ Muhammed Han ve Mahmud Han bitiklerinde ise zamir /n/'si korunmuştur: *rahmetiçe* (UMHB 7), *yakasında* (UMHB 18); *yosunıça* (MHB 12), *arasında* (MHB 17), *yakasında* (MHB 21).

Bu örneklerden hareketle, en azından Toktamış Han yarlığının kesin olarak Çağatay yazı dili ile yazılmadığını, diğer yarlık ve bitiklerdeki zamir /n/’si örneklerinin ise ait olduğu dönemi belirlemede yeterli olmadığını ifade etmek mümkündür.

4. Yönelme Hâli Eki:

Eski Türkçede genellikle tonsuz ünsüzle +kA şeklinde olan yönelme hâli eki, Harezmi Türkçesi metinlerde genellikle +gA ve zaman zaman da +(y)A’dır. Altın Ordu yarlık ve bitiklerinde de hem Eski Türkçedeki +kA hem de Harezmi Türkçesindeki +gA ve +(y)A yönelme hâli ekleri görülmektedir. Mesela Toktamış Han Tarhanlık, Toktamış Han, Temir Kutluk yarlıkları ile Ulug Muhammed Han bitiğinde yönelme hâli eki genellikle +gA, buna karşılık Ahmed Han bitiğinde², Çağatay Türkçesi metinlerinde de görüldüğü üzere, +gA, +(y)A ve tonsuz ünsüzlerden sonra +kA şeklinde görülmektedir:

yerge (THTY 10), *yarlıglarga* (THTY 13), *temirge* (THY 8), *ilçilerge* (THY 19), *urugımızga* (TKY 49), *ilçilikke* (AHB 16), *tarafga* (AHB 20), *hazretga* (AHB 23).

Bu örnekler, Altın Ordu Hanlığı dönemine ait olduğu düşünülen Ahmed Han bitiğinin, tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra yönelme hâli ekinin +kA olabildiğini ve bu özelliği itibarıyla Çağatay Türkçesine yaklaştığını göstermektedir. Buna bağlı olarak bu yarlık ve bitiklerden Ahmed Han bitiğinin yönelme hâli eki bakımından daha çok Çağatay Türkçesi özelliği sergilediği ifade edilebilir.

Altın Ordu yarlık ve bitiklerinin yazıldığı çevreyi belirlemeye yarayan yukarıdaki özelliklerin dışında, bu metinlerde tespit edilen başka birkaç özelliği daha belirtmek gerekir. Bunlardan biri Toktamış Han yarlığında er- fiilinin kullanılışıdır. Aşağıdaki iki örnekte er- fiili -gAy ekini alarak farklı bir şekilde kullanılmıştır:

ulug orunga olturgan ergeyin anlatu ... “Ulu tahta oturmuş olduğumu anlatmak üzere ...” (3-4), *ol iş takı ol çaklı bolgan ergeyi ol erti* “O işin dahi öyle olmuş olmasının sebebi o idi.” (13).

² Mahmud Han bitiğinde yönelme hal eki geçmez. Bitikte sadece *işitürge* (17) ve *körerge* (17) örneklerinde birleşik zarf-fiil teşkilinde tanımlanmaktadır. Bitikteki bu örnekler, zarf-fiil eklerinin yönelme hal ekinin +gA olduğu dönemde kalıplaşmış olmasıyla ilgili olabilir. Bu bakımdan adı geçen bitikte yönelme hal ekinin tam olarak nasıl olduğunu belirlemek güçtür.

Yarıltaki bu iki örnek, Eski Türkçe metinlerde gelecek zaman ve kısmen istek fiil çekiminde kullanılan -gA(y) ekinin, aynı zamanda partisip görevinde olduğunu da göstermektedir. Zaten Eski Türkçede işlek olmasa da bazı sözcüklerin /y/’siz -gA partisibi ile yapıldığı ve hatta Eski Uygurca metinlerde zaman zaman partisip olarak kullanıldığı bilinen -gA(y) ekinin, üzerine isim çekim eklerini alması pek rastlanmayan bir durumdur. Bununla birlikte ergey+ şeklinin tanıklandığı metinde aynı zamanda bolgay’a da rastlanmaktadır. Aşağıdaki örnekte bolgay, ergey’den farklı olarak “olacak; olsun” anlamında çekimli fiil görevindedir: *ulug uluşniñ turuşıña takı yahşısı ol bolgay tip ...* “Ulu ulusun dirliğine dahi iyisi o olacak deyip ...” (21-22).

Sonuç olarak, Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitiklerin yapısı ve dil özellikleri, muhtevasından dolayı bu sahada yazılmış edebî ve dinî metinlerin yapısından farklıdır. Bu sahaya ait özellikle üç yarlığın, dil özellikleri bakımından doğrudan Harezmi Türkçesi dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde hem dil özellikleri hem de ihtiva ettiği sözcüklerin dönemin söz varlığı ile daha uyumlu olması bakımından Uluğ Muhammed Han bitiği de Harezmi Türkçesi ile yazılmıştır. Diğer taraftan bu döneme ait olduğu düşünülen Mahmud Han bitiği ile Ahmed Han bitiğinin dil özellikleri daha çok Çağatay Türkçesini yansıtmaktadır. Hatta bu iki bitiğin söz varlığında Arapça ve Farsça sözcükler ve ibareler daha fazladır.

Altın Ordu sahasında yazılmış yarlıkların hem Uygur alfabesiyle yazılmış olması hem de yapısal olarak Uygur mektupları ya da yazışmalarıyla benzerlik göstermesi de dikkati çekmektedir. O halde Altın Ordu Hanlığındaki Türklerin yazışmaları, belki de ifade edildiği gibi, Moğollar aracılığıyla bölgeye taşınmış Uygur yazışma geleneğine dayanmaktadır.

Kısaltmalar

- AHB: Ahmed Han Bitiği
 MHB: Mahmud Han Bitiği
 THY: Toktamış Han Yarlığı
 THTY: Toktamış Han Tarhanlık Yarlığı
 TKY: Temir Kutluk Yarlığı
 UMHB: Uluğ Muhammed Han Bitiği

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2019), Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
 ATA, Aysu (2016), Çağatay Türkçesinin İlk Devresi – Harezmi - Altın Ordu Türkçesi, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.
 ERCİLASUN, Ahmet Bican (2005), Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.

- ÖLMEZ, Mehmet (2010), “Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni”, *Trans-Turkic Studies, Festschrift in Honour of Marcel Erdal* (Ed. Matthias Kappler, Mark Kirchner, Peter Zieme), İstanbul: 167-175).
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2005a), “Altın Orda Hanlığının Resmi Yazışma Geleneği”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul: 11-36.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2005b), “Altın Ordu Hanı Toktamış’ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul: 37-58.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2011), “Eski Uygur Mektupları Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 44, S. 44, İstanbul: 209-228.
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte 2*, Osaka University Press, Osaka.

DİL BİLİMSEL NEZAKET AÇISINDAN ESKİ TÜRKLERDE ASKERLİK

Utku IŞIK*

Özet: Nezaket algısı konum, güç, yaş, cinsiyet, sosyokültürel kabuller ve bağlam gibi değişkenlere bağlı olarak çeşitlenmektedir. Askerlik kültürü içerisinde ast ve üstler arasındaki ifade biçimlerinin önceden belirlenmiş ve gelenekselleşmiş olması bu çeşitliliği azaltmakta ve belli davranışların belli algılara yol açmasına sebep olmaktadır. Nezaket algısında bağlamın arka planda kalması belli dil bilimsel yapıların asker kültürü içerisinde nezaket açısından ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu çalışmada Köktürk Yazıtları, Çaştani Beg Hikâyesi, Maytrisimit Nom Bitig, Kutadgu Bilig ve Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı metinleri incelenmiş ve Eski Türklerdeki askerlik kültürüne ait dil bilimsel nezaket parçalarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu parçalar günümüzle ilişkilendirilerek Türk ordusundaki askeri nezaket kültür sürekliliği ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk Kültürü, Nezaket, Askerlik.

SOLDIERSHIP AMONG THE ANCIENT TURKS FROM A LINGUISTIC POLITENESS PERSPECTIVE

Abstract: Perceptions of politeness vary depending on factors like status, power, age, gender, sociocultural norms and context. Expression ways that used by inferior and superior are determined formerly in military culture. This situation reduces the variability of perceptions. Thus, particular behaviours causes particular perceptions. This means that contextuality keep in the background. For this reason, some of polite linguistical forms become important in military culture. In this study, Köktürk Inscriptions, The Story of Çaştani Beg, Maytrisimit Nom Bitig, Kutadgu Bilig and The Epic of Oğuz Kagan Written with Uighur Script were analysed and passages that related to linguistic politeness belonging to military culture of old Turks were tried to find. Similarities between the past and the present day were determined and permanency of politeness culture in military was presented.

Key Words: Old Turkic Culture, Politeness, Military Service.

Giriş

Nezaket, kişilerarası iletişimin devamlılığını ve sosyal dengeyi sağlayan (Leech, 1983) bir kavramdır. Nezaketin zıttı olarak kabalığın ortaya çıktığı durumlarda -kabalığın şiddetine göre- iletişimin zarar görmesi hatta sona ermesi

* Öğr. Gör. Dr., Millî Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, utkuisik@kho.msu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0445-052X.

mümkündür. Tarafların birbirinden beklentileri iletişimin sürmesinde en önemli kavramlardan biri olan nezaketi etkilemektedir. Nezaket teorisi içerisinde araştırmacılar tarafından üzerinde durulan beklenti kavramı kişisel özellikler, geçmiş yaşantılar, kültür gibi değişkenlerden etkilenmektedir. Farklı kültürlerde toplumsal olarak kabul gören beklentilerin, bu çeşitlenme dolayısıyla nezaket anlayışlarında değişiklikler yarattığı bilinmektedir.¹ Bu elbette farklı meslek dalları gibi toplumsal gruplar için de geçerlidir. Bir meslek grubuna özgü grup içi kabuller, iletişim esnasındaki beklentiyi şekillendirmektedir.

Brown ve Levinson (1987: 61), Goffman'ın (1967) ilk kez ortaya attığı imaj (face) kavramının “herkesin kendisi için istediği toplum içindeki görünüşü” olduğunu dile getirmiş ve nezaket teorisi araştırmaları için bu terime yaygınlık kazandırmıştır. Brown ve Levinson (1987: 62) imajı pozitif ve negatif imaj olarak ikiye ayırmış; pozitif imajı onaylanma, beğenilme, övgü, takdir ve yüceltme ile negatif imajı ise kişinin karar verme ve özgürlük alanı ile ilişkilendirmiştir (Akt. Işık, 2022: 39).

Nezaket ile saygı kavramı arasında bir ayrım bulunmaktadır. Ağca (2020: 108) pozitif nezaketi, önemsemenin ve samimi duyguların bir ifadesi olarak; negatif nezaketi ise aniden, istemsizce muhatabı kısıtlamaktan kaçınmakla ve saygısızlık etmemekle ilişkilendirerek açıklamıştır. Buna göre nezaket, saygıyı da içinde barındıran genel bir kavramdır ve kişilerin buldukları sosyal konumlardan veya güç dengesinden bağımsız olarak ortaya çıkabilir. Ancak saygı kavramı genellikle asttan üste ifadelerde görülmektedir.

Birçok toplumsal grupta olduğu gibi askerlik içerisinde de iletişim esnasında kabul edilen ve edilmeyen davranışlar bulunmaktadır. Bu davranışlar genellikle kişisel beklentilerden ziyade gelenekselleşmiş ve yazılı biçimde ortaya koyulmuş kurallardan bütünüdür. Arkan (2019: 15) sivil hayatta ve askerlik yaşamında nezaket motivasyonlarının farklı olduğundan bahsetmiştir. Ona göre sivil hayatta beğenilme, kabul görme, takdir toplama gibi sebeplerle nazik davranış ortaya çıkmaktadır ancak askeriyede ise bir disiplin sonucu belli kurallara itaat etme söz konusudur. Gerçekten de sivil yaşamda kabalık durumunda onaylanmama, eleştirilme gibi yaptırımlar söz konusu iken askeriyede nezaket kurallarına uymamak, düzeyine göre cezai işlem yapılmasına yol açabilmektedir. Askerlik yaşamında nezaket kurallarına uymanın daha şiddetli bir zorunluluk olduğu ve nazik davranış karşısında imaj kazanımının da sivil hayata göre daha az olduğundan bahsedilebilir. Zira sivil yaşamda nezaket, kişisel beklentiler ve sevilme, kabul görme gibi iç dinamiklerle çeşitlenirken askerlikte önceden belirlenmiş kuralların herkesçe yerine getirilmesi esastır. Herkesçe zorunlu olarak yerine getirilme durumu, gösterilen nazik davranışın “normal” olarak karşılanmasına sebep olmaktadır. Askerlik yaşamında nazik

¹ Araştırmacıların nezaketle ilgili açıklamaları ve nezaket beklentilerinin kültürlere göre değişimine verilebilecek örnekler için bkz. IŞIK, Utku (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

davranışta bulunan kişi, grup kabullerinin uygulanmasıyla disiplinli olması, grup kurallarından haberdar olması ve dikkatli olması yönüyle pozitif bir imaj kazanmaktadır. Bir kurala sözlü ve yazılı kurallar gereği uyma zorunluluğu asker kişinin negatif imajına zarar verse de bunun tüm grup tarafından kabul edilmiş olması bu zararın seviyesini düşürmektedir. Aksine kurallara uyma durumu negatif imaja verilen zarardan ziyade yoğun olarak pozitif imajı arttırmaktadır.

İnsan ilişkilerinin devamlılığı için, uyulması gereken kuralları içinde barındıran nezaket, bu yönüyle askerî yaşamda da önemli bir yere sahiptir. Zira askerî ve teknik bilgi kadar askerî nezaket kurallarına sahip olmak da iyi bir asker olma açısından belirleyicidir. Bundan dolayı askerî okullarda akademik ve askerî eğitimin yanında askerî nezaket eğitimi de verilmektedir. Askerlerin gerek nizamiye içinde gerekse dışında kendi ordularını temsil ettikleri düşüncesinden hareketle toplumun genel nezaket kurallarına uymaları ve askerlik yaşamında da askerî nezaket kurallarına riayet etmeleri beklenmektedir.

Askerî nezaket kuralları daha çok ast ve üst ilişkisi arasında ortaya çıkmaktadır. Nezaket kurallarına uyan üst hem gücünü hem de askerî görgüsünü göstererek pozitif imajını arttırmaktadır. Bu kurallara riayet eden ast ise üste saygısını, itaatini ve yine askerî görgüsünü ortaya koymaktadır. Burada “saygı” kavramı ön plandadır. Türkiye’de askerî okullarda riayet edilen ve 41 maddelik bir askerî görgü kuralları listesi olan Askerî Nezaket ve Terbiye Kuralları (ANTK-41) içinde ast ve üstün saygı üslubu ile iletişimlerinin sürekliliğini sağladığı birkaç örnek şu şekildedir:

ANTK-1: Üst/Amir teşekkür eder, ast “Sağ ol!” der.

ANTK-3: Üst/Amir rica eder, ast “Arz ederim.” der.

ANTK-4: Üst/Amir “Günaydın, merhaba nasılsınız?” der, ast “Sağ ol!” diye cevap verir. Ast, amir/üstlerine “Günaydın.” demez.

ANTK-5: Selamlama, her zaman ve her yerde içten, sevgi ve saygıyla yapılır. Üst/amir de astının selamını almakta hassas davranır.

ANTK-8: Ast, üst/amirin odasına girmeden önce kapıyı vurur. “Gel.” sesinden sonra kapıyı hemen açmaz, birkaç saniye bekledikten sonra odaya girer.

ANTK-16: Astlar fikirlerini açık bir şekilde, askerî terbiye ve nezaket kuralları çerçevesinde söyler. Komutan kararını verdiği andan itibaren astlar “Emredersiniz!” deyip komutan kararını kendi kararıymış gibi sonuna kadar savunur ve uygular.

Ast ve üst arasında beklenen bu saygı ve nezaket davranışlarından 1, 3 ve 4 numaralı kurallar ast ve üstün kim olduğunu belli etmesi, dolayısıyla konum farkını göstermesi açısından üste bir pozitif imaj besleyici tutum (pozitif İBT) olarak düşünülmelidir. 5 numaralı kural, üstün tanınması ve onaylanması ilgisıyla yine bir pozitif İBT’ye karşılık gelmektedir. 16 numaralı kuralda astların

fikrini ifade etme hürriyetine nezaket kurallarına uyma koşulu ile sahip olduğu görülmektedir. Bu durum elbette astın pozitif ve negatif imajını desteklemektedir. Son kararı veren komutanın emrine sadakatle bağlı kalma durumu ise üstün -ve emirlere sadık bir asker olma ilgisiyle astın- pozitif imajını arttırmaktadır. 8. kuralda içeri çağrılmanın beklenmesi ve bu çağrıdan sonra da amire/üste süre tanınması üstün negatif imajını desteklemektedir.

Askerî nezaket kurallarında her ne kadar genellikle ast-üst ilişkisi ön planda olsa da “ANTK-25: Askerî şahıslar birbirlerine “abi” vs. şeklinde hitap edemez.” kuralında olduğu gibi eşit konumdakileri de kapsamaktadır. Konumdan bağımsız olarak uygulanan bu kural aslında samimiyetin derecesini belli bir seviyede tutarak saygı üslubundan ayrılmayı önlemektedir. Böylece resmiyet ve samimiyet dengesi sağlanabilmektedir. Zira Ağca (2020: 109) da samimi ilişkilerde saygı ifadelerinin az olduğunu belirterek samimiyet ve saygı arasındaki bu ters orantıya değinmiştir.

Bilindiği üzere, Eski Türk yaşamında kağan, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ve aynı zamanda ordunun komutanıdır. Özellikle Türk destanlarında kağan dinî, siyasi ve askerî gücü elinde bulundurmaktadır. Bu durum OKD'de kendisini açık şekilde göstermektedir. Oğuz Kağan hem barındırdığı insanüstü özellikleri hem ülkenin lideri oluşu hem de orduyu komuta etmesi dolayısıyla bu tanıma tam anlamıyla uymaktadır. Aynı şekilde Köktürk Yazıtları'nda da kağanlar ve devlet yöneticileri askerî görev ve rütbelere sahiptir ve savaşlarda Türk ordularını komuta eden birer komutandırlar.

Aydın (2019: 78-79), Tunyukuk'un unvan ve görevlerinden bahsederken onun aynı zamanda *çawuş* ve *yagıçı* unvanlarına sahip olduğunu belirtmiştir. DLT 185'te *çawuş* unvanı “savaşta safları tanzim eden ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse” şeklinde tanımlanmıştır. Orduda düzen ve disiplinin sağlanmasından ve aynı zamanda Türk ordusunun bir hassasiyeti olarak savaş esnasında zulmün engellenmesinden sorumlu olan *çawuş*, günümüzde de bir askerî rütbe olarak kullanılmaktadır. Ancak günümüzdeki görev yetki alanının, Tunyukuk'un yaşadığı döneme göre daha sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bilge Tunyukuk, kimi kağan yapacağını tasarlamakta ve sonuç olarak İltiş'i seçerek onun kağan olmasını sağlamaktadır. Ayrıca ona akıl veren bir bilge ve aynı zamanda ordunun komutanı olduğunu söylemektedir: *kagan mu kışayın tidim, sakıntum [...] anta kisre teñri bilig birtük üçün özüm ok kagan kışdım [...] bilgesi çabışı ben ök ertim* “Kağan mı yapsam dedim ve düşündüm [...] Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için (onu) bizzat ben kağan yaptım [...] Bilgesi (akıl vericisi) ve komutanı elbette ben idim.” (T 5-7). Tunyukuk'un sahip olduğu *yagıçı* “komutan” (Ercilasun: 2016: 726) unvanı açıkça onun bir komutan olduğunu göstermektedir. Yine Bilge Kağan'ın *temir kapıgka teği süledim [...] bunca yirke teği yorıtdım* “Demirkapı'ya dek ordu yürüttüm [...] Bunca yerlere dek (ordu) yürüttüm.” (BK G 4) gibi örneklerde orduyu sevk ettiğini söylemesi

Eski Türklerde yönetim sınıfındaki kağan, hakan ve beylerin aynı zamanda ordunun başındaki kişiler olduğunu göstermektedir.

Eski Türk askerlik yaşamında nezaket açısından hangi tutumların takınıldığı ve hangi dil bilimsel yöntemlerin tercih edildiği “Emir-Komuta”, “İtaat”, “Saygı”, “Komutanın Takdir Etmesi”, “Yüceltme”, “Denge Sağlayıcı Tutum” başlıkları altında değerlendirilmiştir.

1. Emir-Komuta

Doğrudan bir üslubu gösteren emir biçimlerinin, bağlama ve iletişimdeki kişilerin özelliklerine göre nezaket açısından farklı değerlere sahip olduğu ve emir yapısını kullanan konuşurun, muhataba göre konumu ve aradaki güç farkının; muhatabın negatif imajına yapılan baskının ve negatif İZT'nin şiddeti konusunda belirleyici olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra emir davranışının hukukî bir bağlayıcılığının bulunup bulunmaması da İZT şiddetini değiştirmektedir. Askerlik ortamında komutan ve amirlerin verdiği emirler askerlik kültürünün bir sonucu olarak hem sosyal açıdan hem de kanun açısından bağlayıcıdır. Askerlikte verilen emirler muhatabın negatif imajını zedelediği gibi verilen göreve layık olma ilişkisiyle onun pozitif imajını da beslemektedir. Zira üst, bir görev için çok sayıda seçenek arasında belli bir astı seçtiğinde aslında ona bu görevi yapması konusundaki güveni de sezdirmektedir. Dolayısıyla emir, askerlik ortamında, yapılması kati surette gerekli olmasından dolayı muhatabın hareket alanını belki diğer sosyal gruplarındakinden daha fazla sınırlamakta ancak hem bir göreve layık görülme hem de manevi açıdan ülkesine hizmet etme açısından kişinin pozitif imajını arttırmaktadır. Bu yönüyle askerî bağlamdaki emir yapıları pozitif ve negatif imajın ters etkilendiği nezaket ifadeleri içerisinde değerlendirilebilir. OKD’de emrin pozitif ve negatif imajı ters şekilde etkilemesine birçok örnek bulunmaktadır. Oğuz Kağan bu parçada ordudaki yetenekli bir kişiye yeteneği doğrultusunda bir emir vermekte ve ona bu görev konusunda güvendiği sezdirmektedir: *çerigde [b]ir y(a)hşı çeber ir bar irdi anuñ atı tömürdü kagul teğen irdi aña carlıg kıldı kim sen munda kal aç kalık açğunđun soñ kel orduga tep tedi mundan aña kalaç at koydı* “Orduda çok yetenekli bir kişi vardı. Onun adı Tömürdü Kagul idi. Ona (şöyle) emretti: ‘Sen burada kal (ve) kapı(yı) aç, açtıktan sonra (tekrar) orduya katıl.’ dedi. Bunun üzerine ona Kalaç adını verdi.” (OKD 28/9-29/4). Burada Kalaç adı verilen kişi hem eylemlerinin sınırlanması hem de kendisinin başka biri tarafından tanımlanması ve adlandırılması dolayısıyla negatif İZT’ye uğramış görünmektedir ancak ordunun başındaki komutan Oğuz Kağan tarafından tanınması, ondan emir almak ve onun tarafından adlandırılmak bu negatif imaj tehdidinden daha büyük seviyede bir pozitif imaj beslemesine karşılık gelmektedir. Böylece ordudaki bu yetenekli kişi onurlandırılmaktadır.

Emir yapıları ve komutanın orduyu yönlendirmesi aynı zamanda komutan açısından da bir pozitif İBT’ye karşılık gelmektedir. Emrin yerine getirilmesi

durumunda ise bu imaj beslemesinin şiddeti artmaktadır. OKD 11-12’de Oğuz Kağan çevresindeki ülkelere kendisine itaat etmeleri için emir yollamıştır. Bu emirde eğer itaat etmezlerse kendilerine düşman olacağını ve orduyu toplayıp üzerlerine saldıracığını bildirmiştir. Bir komutan olan Oğuz Kağan’ın emri *carlıg* olarak ifade edilmiştir: *oguz kağan dört sarıga carlıg cumşadı* “Oğuz Kağan dört bir tarafa emir gönderdi.” (OKD 12/4). Kutadgu Bilig’de de *yarlıka-fiilin*in “emretmek” anlamında kullanıldığı örneklerde hükümdarın buyurması konu edinilmektedir: *bu iş kılga ilig tilese anı / okıyın yana yarlıkasa mini* “Hükümdar arzu ederse bu işi yapayım / Emrederse tekrar onu davet edeyim.” (KB 4942). *anı eşidip virutak ilig beg çantallar(ka) yarlıg yarlıkadı bu yağılar kız ... yiti öñi etüzlerin bıçıp ... (s)uburganlar ara kemişinler* “Hükümdar Virüdhaka cellatlara emretti: Bu düşman olan kızların vücutlarını yedi parçaya ayırıp ... mezarlar arasına atın!” (Maytr. 5/8-11) örneğinde ise emretmek fiili *yarlıg yarlıka-* olarak nesne tekrarlı bir fiil şeklinde geçmektedir.

Emir ve komuta Eski Türklerde aynı zamanda *başad-* fiiliyle de ifade edilmiştir. *lisün tay seşün başad(u) biş yüz eren kelti* “Büyük General Lisün’ün komuta ettiği beş yüz er geldi.” (BK G 11) parçasında tanıklanan *başad-* ‘komuta etmek’ fiili muhtemelen *baş* ‘baş, başlangıç, önder, lider, şef’ (Ölmez, 2013: 344) sözcüğünün “başı çekme, yönlendirme, önderlik etme” ilgisiyle fiilleşmiş biçimidir. *baş* sözcüğü askerî liderlik kavram alanı içerisinde *sü başı* şekliyle KB’de geçmektedir: *kayusı sü başı kayusı hacib* “Kişimi su-başı kimi hacib” (KB 4065).

Tunyukuk Yazıtı’nda geçen *sü yorıtdım at alt tidim ak temel keçe ogruklatdım at üze bintüre karıg sökdüm yok(k)aru at yete yadağın ıgaç tutunu agturdum* “Ordu yürüttüm. At in, dedim; Ak Temel (Irmağı’nı) geçerek dönemeçten aşırıttım. At üzerine bindirerek karı söktüm. Atları yedeğe alarak yukarı doğru, yaya olarak ve ağaçlara tutunarak çıkarttım.” (T 25) parçasında Tunyukuk, orduyu nasıl kumanda ettiğini ayrıntılı şekilde açıklamıştır. Yürütmek, attan indirmek, aşırıttım, ata bindirmek, atları yedeğe aldirmek, yaya olarak ve ağaçlara tutundurarak yukarı çıkarmak Tunyukuk’un komuta ediş biçimlerine örnektir. Parçanın başında geçen *at alt tidim* emrini Ercilasun (2016: 609) “At in dedim.” şeklinde aktarmıştır. Ayrıca Berta’nın *alt* sözcüğünü bu parçada “in” şeklinde aktardığını belirtmiştir. Bu aktarım bağlama göre doğru görünmektedir. Zira bu sözün hemen sonrasında *at üze bintüre* “at üzerine bindirerek” ifadesi geçmektedir. Ayrıca T 24’te bir Az erinin bir at boyu olduğunu söylediği geçit burası olmalıdır. Böyle bir durumda *at alt tidim* “At in dedim.” ifadesi askerlere bir komutu ifade etmektedir. Komutun olabildiğince sade ve doğrudan oluşu elbette üstle ast arasındaki güç ve konum farkının yüksek olmasındandır. Öyle ki *alt* “aşağı” (Clauson, 1972: 130) ismi cümlede tek başına kullanılmış ve “At aşağı” biçimi böylece doğrudanlığı yüksek bir ifade olarak tercih edilmiştir.

OKD’deki başka bir örnek olan kurdun ilin beyi ve komutanı olan Oğuz Kağan’a emretmesi, kurdun Türk mitolojisindeki kutsallığını ve önemini göstermektedir.

Burada Tanrı'nın ihsanı ve boyun rehberi olan kurt, Oğuz'a orduyu hücumla kaldırmayı için emretmektedir. Oğuz ertesi sabah kurdun orduya komuta ettiğini görmektedir. Normalde Oğuz'a pozitif bir İZT olması gereken kurdun emri ve ordunun önüne Oğuz'dan habersiz geçmesi, Türk mitolojisinde kurdun kutsallığı dolayısıyla aslında Oğuz'a pozitif İBT olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Oğuz'un bu duruma sevindiği görülmektedir: *kök böri oguz kagan-ga aytdı kim emdi çerig birle mun-dun atl(a)ñ oguz atlap il künlerni biglerni kiltürgil men saña başlap yolñ körgürür men tep tedi tan irte boldukta oguz kagan kördi kim irkek böri çerignñ tapuklarıda yörügüde turur s(e)vindi ilgerü ketdi* “Boz kurt, Oğuz Kağan'a ‘Oğuz, şimdi ordu ile hücum et! Hücum edip halkı (ve onların) beylerini getir, ben sana rehber olup yol gösteririm.’ dedi. Oğuz Kağan sabah tan vaktinde erkek kurdun ordunun önünde yürüdüğünü gördü. (Buna) sevindi (ve) oradan ayrıldı.” (OKD 25). Normal şartlarda ordu komutanının geri plana itildiği bu parçada Oğuz Kağan'ın pozitif imajının zedelenmesi beklenirdi. Ancak üst benliğin kutsallık algısı ve kurdun bu kutsallığı temsil etmesi dolayısıyla kağanın imajı zedelenmemiş aksine kutsal bir kurt tarafından rehberlik edilmek ilgisiyle artmıştır.

2. İtaat

Kişilerarası ilişkilerde bir tarafın güçlü ve konumca yüksek olduğu durumlarda bağlama dayalı olarak iletişimdeki zayıf ve konumca aşağıda olan kişinin diğerine itaat etmesi ilişkideki güç dengesini ortaya koyan ve bunu pekiştiren bir davranıştır. İsteğe karşı gösterilen her itaat davranışı bu güç dengesinin korunduğunu yeniden göstermektedir. Eşit konumdaki kişiler arası ilişkide güç dengesinin bozulması bir tarafın sürekli olarak itaati kabul ettirmesiyle ve kendisinin itaatten uzak olmasıyla mümkündür.

Askerlik yaşamında hiyerarşinin baskınlığı itaatin zorunlu olmasına neden olmaktadır. Ordunun tek bir organizma olarak hareket edebilmesi ve bütünlüğünün devamı için emir ve emre itaat zorunludur. Emre itaat eden astın hareket alanı kısıtlanırsa da “görevinin gereğini yerine getiren bir asker olma” ilgisiyle pozitif imajı da artmaktadır. Yerine getirilen her görev komutan-asker arasındaki hiyerarşinin devamlılığını göstermektedir. Bu durum komutan için de ast durumundaki asker için de pozitif imajı artırmaktadır.

Eski Türk metinlerindeki birçok farklı örnekte askerî itaat kavramıyla karşılaşılmaktadır. Oğuz Kağan'ın, kurdu ordunun başında görmesi ve onu takip etmesiyle ilgili sahnelerde kurt orduyu yönlendirir ve bir yerde durur. Oğuz ve ordu da dururlar. Bu, savaşın başlayacağı yer ve zamanı gösteren ve metin içinde tekrarlayan bir sahne olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Kağan ve ordunun savaşın başlayacağı yer konusunda kurdun yönlendirmesine uyması bir itaat örneğidir: *bir neçe künlenden soñ kök tülüküg kök callug bu bedük irkek böri turup turdı oguz takı çerig birle turup turdı munda itil müren tegen bir talay bar irdi itil mürenñ kudugıda bir kara tag tapıkıda uruşgu tutuldı.* “Birkaç gün sonra

boz tüylü boz yeveli bu büyük erkek kurt durdu. Oğuz kağan ve ordu da durdu. Burada İdil Müren adlı bir ırmak vardı. İdil Müren'in kenarında(ki) bir kara dağ(ın) önünde savaş başladı.” (OKD 17/9-18/7).Kurdun bu parçada iki taraf arasında gerçekleşecek olan savaşın yerini belirlemesi, destanda Türklerin savaşta baskınlığını da sezdirmektedir.

Tunyukuk, Oğuzlarla yapılan savaşı anlatırken Oğuzları püskürttüklerini ve en sonunda Oğuzların yenilgiyi kabul edip tamamıyla teslim olduklarını anlatmaktadır: *anta ötrü oguz kopun kelti* “Bunun üzerine Oğuzlar tamamıyla geldiler (teslim oldular).” (T 16). Bu parçada *kel-* fiili “itaat altına girme, itaat etmeye başlama” kavram alanı içerisinde kullanılmıştır. Bu anlam genişlemesinde “kağanın huzuruna gelme” yahut “ülkenin içine katılma” gibi bir semantik ilgi kurulmuş olmalıdır. *ilin altımız kara türgiş bodun kop içikdi* “Ülkelerini aldık. Kara Türgiş halkı hep tabi oldu.” (KT D 38) örneğinde geçen *içik-* fiili de tıpkı *kel-* fiili gibi itaat altına girmekle ilişkilidir. İtaat altına girmeyi kabul eden kişi veya topluluk, kendi değerince karşısındaki üst konumdaki kişinin pozitif imajını arttırmaktadır. *içger-* ise “itaat altına almak” kavram alanı içerisinde kullanılmaktadır. Bilge Kağan kazanılan bir zafer sonrası düşmanı itaat altına aldığı şöyle ifade etmektedir: *süledim k...t içgertim* “Ordu yürüttüm ... tâbi kıldım.” (BK D 25). *içger-* fiili *içik-* “tabi olmak, teslim olmak” (Ercilasun, 2021: 199) fiiline eklenen ettirgenlik eki *-(X)r* ile türemiş olmalıdır. Kaşgarlı da fiili askerî bir kavram alanı içerisinde “adam savaşta teslim oldu ve karşı taraftaki düşman ordusuna katıldı.” (DLT 105) şeklinde açıklanmıştır. *ilin altımız kara türgiş bodun kop içikdi* “Ülkelerini aldık. Kara Türgiş halkı hep tabi oldu.” (KT D 38) parçasındaki *al-* fiili de yine *içger-* gibi itaat altına almaya işaret etmektedir. Bu fiiller muhatabın bağlılığını bir çaba sonucu *elde etmekle* ilişkilidir.

Ayrıca kazanılan zaferler sonrasında bir topluluğun kağana teslim olması, bağlanması ve bunu göstermesi de yine itaat kavram alanına girmektedir. Bu açıdan *yükün-* fiili bağlılığı saygı yoluyla göstermek açısından öne çıkmaktadır. Zira *yükün-* “baş eğmek, boyun eğmek” (Ercilasun, 2016: 734) bir bedensel nezaket ifadesidir. Kağanın huzurunda alınan eğilme pozisyonu, performansla yani bağlılığı eyleme geçirmekle ve saygıyı göstermekle alakalıdır. Karahanlı Dönemi'nde de hükümdarın önünde eğilmenin *yükün-* fiili ile karşılandığı görülmektedir: *yükündi iligke kör açtı sözün süçitti sözi hem sevitti özin* “Hükümdarın huzurunda eğildi ve söze başladı / tatlı tatlı sözleriyle kendisini sevdirdi.” (KB 582).

3. Saygı

Kişilerarası ilişkilerde yaş, konum, güç, kişisel özellik veya bağlam dolayısıyla saygı ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Esasında saygı bir kaçınma davranışı olarak zorunluk dolayısıyla ve istemsizce gerçekleşmektedir (Ağca, 2020: 108-109). Saygının konum ve güç farkı dolayısıyla ortaya çıkışı askerlik yaşamının özünü teşkil eden hiyerarşik düzenle sıkı bir ilişki içinde olmasına yol

açmıştır. Askerlik hiyerarşik bir düzendir ve saygı davranışını zorunlu kılar. Astarın üstleri ile iletişimlerinde gerek bedensel duruş gerekse dil kullanımı açısından daha önce belirlenmiş kaçınma ve pozitif imaj besleyici bir davranış benimsemeleri elzemdir. Bu davranış, üstün üstlüğü kabul ediş anlamına geldiği için muhatabın pozitif imajını desteklemektedir. Aynı zamanda bu kabul ediş, üstün vereceği herhangi bir emre hazırlıklı olmayı da sezdirdiği için üste aynı zamanda bir negatif İBT anlamı da taşımaktadır. Taranan metinler içinde eski Türk askerlik yaşamı içerisinde saygının; *hiyerarşik saygı*, *kutsallığa saygı*, *genelleştirme* şeklinde görüşleri bulunmaktadır.

Eski Türkçede *ötün-*, *tegin-*, *yükün-* gibi fiillerin üst konumdakilere yönelen söylemlerde tercih edildiği bilinmektedir.² Konuşurların sosyal grup içinde oluşturduğu *hiyerarşik düzeni* anlamamızı sağlayan bu sözcükler, üstün sosyal konumu dolayısıyla elde ettiği imaja zarar vermekten sakınma düşüncesini barındırmaktadır. Tunyukuk Yazıtı'ndaki bu parçada Tunyukuk'un kağana fikrini saygı üslubuyla sunduğunu ortaya koyan dil bilgisel parça *ötün-* fiilidir: *ol sabıg eşidip tün udisıkım kelmedi küntüz olursıkım kelmedi anta ötrü kaganıma ötüntüm ança ötüntüm tabgaç oguz kıtan bu (ü)çügü kabsar kaltaçı biz* “O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi gündüz oturasım gelmedi. Bunun üzerine kağanıma arzda bulundum. Şöyle arz ettim: Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirse biz kalırız.” (T 12-13). *ötün-* fiili bu örnekte kağanın hem kut sahibi olmasıyla hem de bir kumandan olmasıyla ilişkilidir. Zira arz edilen bu parça, askerî bir durum tespiti içermektedir. Bu üslubun benimsenmesi bir gelenek olarak tarihî süreç içerisinde günümüze dek ulaşmıştır. Fikirlerini üstlerine saygı üslubuyla iletme kuralı günümüzde ANTK-41 içerisinde 16. maddeye karşılık gelmektedir: “Astar fikirlerini açık bir şekilde, askerî terbiye ve nezaket kuralları çerçevesinde söyler”.

Tunyukuk orduyu kumanda etmeden önce kendi komutanı olan kağandan izin almaktadır: *kaganıma ötünüp sülettim* “Kağanıma arz edip ordu gönderdim.” (T 18). Bu ifadede kullanılan birinci teklik iyelik eki kağana duyulan saygının bir göstergesidir. Nitekim, Ağca (2020: 116) da +(X)m ekinin saygı işlevinden bahsetmiştir. Günümüz ordu yapısında da askerî personelin üstlerine hitabında “komutanım” hitabını kullanması iyelik ekinin üstlere saygı ifade etmesi geleneğinin Türk ordusunda en az Köktürkler Dönemi'nden beri devam ettiğini göstermektedir.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayrıntılı bilgi için bkz. POLAT, Ülkü (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (*ötün-*, *tegin-*, *yarlık-*, *yükün-*) Yarı Tasvirî Fiilleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, VI, 4: 2012-2026. “Saygıyla veya yücelikle söyleme/yapma” kavram alanına giren bu fiiller dışında, nezaket nötr olarak ortaya çıkan *te-* fiili de saygıdan bağımsız olarak kullanılmakta, böylece saygı fiillerinin nezaket değerleri ortaya çıkmaktadır. Tunyukuk'un düşman için geliştirdiği savaş stratejisini iç konuşma şeklinde aktardığı parçada kendine yönelen söylemi nezaket nötr bir *te-* fiiliyle vermiş olması buna iyi bir örnektir: *anta sakıntım a (ilk kırkızk)a sü(les)er yig ermiş tidim kögmen yolu bir ermiş tiyin eşidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim [...] ol yolun yorisar unç tidim* “O zaman düşündüm. (İlk olarak Kırğızlar)a ordu yürütsek daha iyi olur, dedim. Kögmen eannu-Ola) yolu tek imiş. (O da) kapanmış diye işitince bu yolla yürütsek uygun olmaz dedim. [...] o yoldan yürümek mümkün dedim.” (T 22-23).

Kutsal varlıklara gösterilen saygı, konuşurun kendi imajını görece aşağı çekerek ve üstün konumunu vurgulayarak ortaya çıkmaktadır. OKD’de geçen *ay ay oguz tapukunlarga men yörür bola men tep tedi* “Ey Oğuz! (Ben de) senin önünde yürüyeyim, dedi.” (OKD 17/1-2) örneğinde kurt, Oğuz Kağan’a *tapukunlarga* sözcüğündeki çokluk eki ile saygı ifadesinde bulunmuştur. -IAr bu örnekte çokluğu değil, saygıyı ifade etmektedir. İsimden hemen sonra *tapuklarunka* “ön taraflarında” şeklinde kullanılabilir çokluk eki, birden fazla oluşu gösterebilirdi ancak *tapukunlarga* şeklinde iyelikten sonraki çokluk kullanımı saygıya işaret etmektedir. Zira hemen sonrasında geçen şu parçada çokluk, iyelikten önce gelmiş ve bir saygı ifadesi oluşturmamıştır: *oguz kagan korikannı türtürdi kitdi kördi kim çerignin tapuklarıda kök tülükliüg kök callug bedük bir irkek böri yörügüde turur* “Oğuz Kağan çadırını toplattı. Ordunun önünde boz tüylü, boz yeveli büyük bir erkek kurdun yürüdüğünü gördü.” (OKD 17/3-8).

Genelleştirme, tıpkı Brown ve Levinson’un (1987: 273) *kişisizleştirme yöntemi* (impersonalization mechanism) olarak tanımladığı yöntem gibi İZT şiddetini düşürmektedir. Ancak burada kişisizleştirme yönteminde olduğu gibi edilgenlik yahut üçüncü bir kişi kullanımı değil, konuşurun imaj zedeleyici tutumu asıl muhatapları gibi kendisine de yönelmesi söz konusudur. Tunyukuk, savaşmak istemeyen komutanlara seslenirken imaj zedeleyici kaçmak, korkmak gibi eylemleri birinci çoğul kişi ile çekimleyerek kendisini de dahil etmiş böylece İZT şiddetini *genelleştirme* olarak adlandırılabilir yöntemle azaltmıştır: *ol sabıg eşidip begler köp yanalım arıg ubutu yig tidi ben ança tir men ben bilge tunukuk [...] neke tezer biz üküş tiyin neke korkur biz az tiyin ne basınalım tegelim tidim* “O sözü işitince beyler hep birden geri dönelim; temiz olanın utancı (kirlenmekten, yenilmekten) yeğdir dediler. Ben şöyle derim, ben Bilge Tunyukuk [...] **Niye kaçıyoruz?** Çoklar diye **niye korkuyoruz**. Az(ız) diye niçin yenilelim, saldıralım dedim.” (T 36-39).

4. Komutanın Takdir Etmesi

Üstlerin astları arasındaki yetenekli ve bilge kişilere gösterdiği pozitif imaj besleyici tutumlar takdir olarak ele alınabilir. Zira takdir, söz konusu alanda güçlü kişinin ast konumdakini kabul etmesi, onaylaması anlamına gelmekte ve bir pozitif İBT şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ast için yönlendirilmenin olağan olması dolayısıyla astın negatif imaj beklentisi üstle ilişkisinde düşüktür buna karşın üstten gelecek pozitif imaj beslemesi önem arz etmektedir. Askerî iletişim ortamında komutanın astını takdir etmesinin, astın özgüvenini arttırması ve diğer emir ve görevlerin yerine getirilmesi için motivasyon sağlaması beklenir.³ Yusuf Has Hacib bununla ilişkili olarak *erig ögse elgin kör arslan tutar / atıg ögse yügrür uçarıg yeter* “Askeri översen eliyle aslan tutar / atı okşarsan uçan kuşa yetişir” (KB 2401) demiştir. Oğuz Kağan, yetenekli ve büyük bir problemi

³ Ancak elbette bunun belli bir ölçüde yapılması gerekmektedir. Zira astın pozitif imaj isteğinin karşılanması onun imaj yoğunluğunu arttıracaktır ancak bu pozitif imaj besleyici tutum süreklilik arz ettiğinde etkisini kaybetmeye başlayacaktır. Bu durum *duyarsızlaşma* kavramıyla açıklanabilir.

çözen, icat yapan ordu mensuplarına takdirde bulunmuş ve birçok örnekte Oğuz Kağan'ın karşısındakini onaylaması *söz y(a)hşı kör-, sivin-, kül-* sözleriyle ifade edilmiştir: *oguz kagan y(i)gitniş sözün y(a)hşı kördi sivindi küldi takı aytdı kim maña köp altun yumşap sen baluknı yahşı saklap sen tep tedi anuñ üçün aña saklap at koydı dostluk kıldı* “Oğuz Kağan (bu) yiğidin söylediklerini beğendi, sevindi, güldü ve (ona şöyle) dedi dedi: ‘Bana çok altın göndermişsin, şehri (de) iyi korumuşsun.’ dedi. Bundan dolayı ona Saklap adını verdi, (onunla) dost oldu.” (OKD 22/8-23/4).

Orduda yetenekli ve bilge kişilerin önerdiği çözümlerin üstler tarafından takdiri aynı zamanda bu fikirleri ön plana alarak da ortaya çıkmaktadır. Oğuz Kağan'ın ordudaki bilge kişinin fikrini beğenmesi ve ona göre hareket etmesi bu duruma örnektir: *oguz kagan ulug türüknüş sözün y(a)hşı kördi öğütün tiledi öğütüğe köre kıldı* “Oğuz Kağan Ulug Türük'ün sözlerini beğendi, öğütlerini almak istedi (ve ardından bu) öğütlere göre hareket etti.” (OKD 37/4-6). Burada *y(a)hşı kör-* dil bilgisel bir parça olarak pozitif İBT'ye karşılık gelmektedir.

Takdirin pozitif İBT şiddeti muhatabın saygınlığı ile de doğru orantılıdır. *oguz kagansivi(i)ñç birle küldü aytdı kim ay sen munda beglerge bolgıl başlık ma m(e)ñlep saña at bolsun kagarluk tep tedi* “Oğuz Kağan sevinç ile güldü (ve o beye) ‘Sen burada beylere lider ol ve onsuzda kadar senin adın Karluk olsun.’ dedi.” (OKD 27/9-28/4) örneğinde muhatap takdir edilmiş ancak dil bilgisel bir saygı parçası kullanılmamış ve imajı daha fazla artırılmamıştır. Bunun yerine Oğuz Kağan'ın üstünlüğünü ortaya koyan *-gIl* emir kipi tercih edilmiştir. Ancak OKD'deki bir diğer parçada Oğuz Kağan, saygınlığı önceden bilinen Ulug Ordu Beg'i takdir ederken fiili ikinci çoğul kişi ile çekmeyi tercih ederek bir pozitif İBT'de bulunmuştur: *çerigde bir y(a)hşı beg bar irdi anuñ atı ulug ordu beg irdi uslug bir ir irdi [...]* *oguz kagan s(e)vinç atdı küldi takı aytdı kim ay ay sen munda beg boluñ kıpçak tegen sen beg boluñ* “Orduda iyi bir bey vardı, onun adı Ulug Ordu Beg idi. Akıllı bir kişiydi. [...] Oğuz Kağan sevindi, güldü ve “Ey! Sen burada bey ol, sen Kıpçak adlı bey ol!” (OKD 23/8-24/7). Bu durum, takdir üslubunun muhatabın sosyal statüsüne göre şekillendiğini göstermektedir.

5. Yüceltme

Muhatabın pozitif ve negatif imajını beslemek amacıyla başvuru yöntemlerinden biri de yüceltme yöntemidir. Yüceltme, muhatabın üstün özelliklerinin, konumu ve gücünün, saygınlığının vurgulanması şeklinde ortaya çıkabileceği gibi bağlama göre kişi veya varlıkların değersizleştirilmesi, aşağılanması şeklinde de görülebilir. Yüceltme aynı zamanda itaat altına girmeyi ifade ederken de kullanılabilir. Savaşta yenilen babasının yaptıklarından kendisinin sorumlu tutulmasını istemeyen bir oğul, Oğuz Kağan'dan af dilemekte ve onu yüceltmektedir: *bizniñ kut(i)bız senniñ kutuñ bolmuş biznin urug(i)bız senniñ ıgaç(u)ñnuñ uruğı bolmuş bolup turur teñri senge yir berip buçurmuş bolup turur. Men sana başumnu kutumnu bire men* “Bizim bahtımız

senin bahtın olmuş, bizim soyumuz senin ağacının soyu olmuştur. Tanrı sana ülke vermiş, bahşetmiş. Ben (de) sana başımı, bahtımı vereyim.” (OKD 22/1-6).⁴

Muhatabın askerî açıdan yüceltilmesi aynı zamanda kahraman olma kavram alanı içerisinde de ortaya çıkmaktadır. *ay ersig begim* “Ey kahraman beyim” (KB 2899) ve *toŋa* “kahraman” (KB 6231) gibi ifadeler muhatabın cesaret ve kahramanlığının vurgulanarak yüceltilmesini sağlamaktadır. KB 2269-2429 aralığında ideal komutanın özellikleri sıralanmakta ve niteleyici bu tarz sözcüklere birçok örnek bulunmaktadır.

Bir komutan için, yurdun düşman ordusundan korunması ve düşman ordularına karşı zafer kazanılması büyük iftihar sebebidir. Komutan bu zaferler sayesinde kendini yücelterek pozitif imajına beslemede bulunabilir. Köktürk Yazıtları’nda Bilge Kağan savaşlarda kazandığı zaferlerle övünç duymaktadır: *temir kapıgka tegi süledim [...] bunca yirke tegi yorıtdım* “Demirkapı’ya dek ordu yürüttüm [...] Bunca yerlere dek (ordu) yürüttüm.” (BK G 4). Tunyukuk, devlet adamlığını övmekte ve askerlik başarılarıyla kendisini yüceltmektedir: *kazgantukın için udu özüm kazgantukum için il yeme il boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı boltum uluğ boltum neŋ yirdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buŋı bar erteçi ermiş türk bilge kagan ilije bititdim ben bilge Tunyukuk* “O kazandığı için ve ben kazandığım için devlet de devlet oldu, millet de millet oldu. Ben yaşlandım ve kocadım. Herhangi bir yerdeki kağanlı millette benim gibisi var olsa (onların) ne sıkıntısı olurmuş! (Bu taşları) Türk Bilge Kağan devletinde (kağanlığı devrinde) yazardım. Ben Bilge Tunyukuk.” (T 55-58).

Kişi kendi imajın besleme sırasında Tanrı’ya karşı bir alçak gönüllükle hem kendi pozitif imajına İBT’de bulunabilir hem de Tanrı’yı övebilir. Oğuz Kağan askerî başarılarını anlatırken bunların Tanrı’ya bir borç olduğunu söyleyerek Tanrı’yı da yüceltmıştır: *duşmanlarını ıglagurdum dostlarımın m(e)n külgürdüm kök teŋrige men ötedim senlerge bire men yurtu[m tep dedi]* “Düşmanları ağlattım, dostlarımı güldürdüm. Tanrı’ya (borcumu) ödedim. Yurdumu size veriyorum.’ dedi.” (OKD 42/5-7). Bilge Kağan, başarılarını ve Türk milletini yok olmaktan kurtarmasına sebep olarak Tanrı’yı göstermiş ve Tanrı’ya karşı alçak gönüllülükte bulunmuştur: *biz az ertimiz yabız ertimiz [...] Teŋri küç birtük için anta sançdım yandım teŋri yarlıkaduk için men kazgantuk için Türk bodun (b)u(l)gam(iş) (kazgan)mış erinç men iniligü bunca başlayı kazganmasar türk bodun ölteçi erti yok boltaçı erti* “Tanrı) güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım. Tanrı buyurduğu için ben kazandığım için Türk milleti

⁴ Oğulun hatalarını babasına veya bir başka sebebe dayandırması *yansıtma* davranışı olarak bilinmektedir. Yansıtma, Türkçe Bilimler Sözlüğü’nde “Ruh çözümlenmede, kişinin yasak, onaylanmaz itkilerini, duygularını, eğilimlerini, dışarıdaki kişilere ya da durumlara yansıtığı bilinç dışı savunma düzeneği. 2. Suçluluk ya da yetersizlik duygularının sonucu olarak, kişinin eksikliklerini, yanlışlarını başkalarına yüklemesi.” olarak tanımlanmıştır. Yansıtma, nezaket kavramı açısından “bir savunma mekanizması olarak kişinin imajına gelen veya gelebilecek zararı azaltmak için hata veya yanlış başka bir varlığa yönlendirmesi” olarak tanımlanabilir.

(düşmanı) allak bullak etmiş ve kazanmıştır. Ben kardeşimle birlikte bu şekilde yönetim kazanmasaydım Türk milleti ölecekti, yok olacaktı.” (BK D 32-33).

Kağanına sözlerini *ötün-* fiiliyle ifade eden, başarılarını anlatırken *teñri yarlıkaduk için* gibi ifadeler kullanarak alçak gönüllülük sergileyen Bilge Tunyukuk, bu parçalarda *ben / özüm / Bilge Tunyukuk* gibi ifadeleri de sıklıkla kullanılmıştır.⁵ Bu, kendisine pozitif bir İBT anlamına gelmektedir. Ancak T 25-26’da Köğmen yolundan hedefe on günde geçilebilmiş ve geç kalınması dolayısıyla kağan hiddetlenmiştir. Bu gecikmeyi anlatırken Tunyukuk’un coğrafi koşulların zorluğunu ve rehberin yolu şaşırmasını anlatması kendi imajına gelecek İZT’nin şiddetini düşürmekle ilişkilidir. Bu yöntem kişinin kendisine uyguladığı bir negatif nezaket stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Savaş hâlindeki iki taraftan birinin yüceltilmesi, diğer tarafa ironide bulunulması şeklinde ortaya çıkabilir. Bir propaganda aracı olarak ironi, düşmanın pozitif imajını düşürmekle ve göreceli olarak kendi pozitif imajını arttırmakla ilişkilidir. BK’da bu psikolojik bir harp yöntemi ile karşılaşılmaktadır: *teñri küç birtük için kañun kagan süsi böri teg ermiş yagısı koñ teg ermiş* “Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanı (ise) koyun gibi imiş.” (BK D 11). Bilge Tunyukuk da Kırgızlarla yaşanan mücadelenin öncesindeki gerginliği anlatmakta ancak onlara karşı kazanılan galibiyeti “uykuyu mızrak ile açmak” tabirini kullanarak betimlemektedir: *kırkızıg uka basdımız [usu]n (?) süñügün açdımız* “Kırgızları uykuda bastık (uykuları)nı (?) mızrakla açtık.” (T 27-28). Parçanın hemen devamındaki *kaganka kırgız bodunu içikdi yükinti* “Kırgız halkı kağana teslim oldu, baş eğdi.” (T 28) ifadesi de ironi ile başlayan yüceltmenin şiddetini arttırmış görünmektedir.

Tarihte Türklerin düşman ordusuna imaj beslemesinde bulunduğu birçok olay bulunmaktadır. Çanakkale Savaşı’nda Ege Denizi’ne niçin geldiğini bile anlayamamış ve şaşkın durumdaki Anzak askerleri ile Türk askerleri arasındaki yardımlaşma örnekleri ve Yunan kralının Türk bayrağını çiğnemesine rağmen Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün İzmir’de önüne serilen Yunan bayrağını yerden kaldırması bu duruma örnektir. Bu nezaket kültürü, Türk dilinin en eski metinlerini oluşturan Köktürk Yazıtları’nda da kendisini göstermektedir. Bilge Kağan’ın, düşman ordusundan ölen askerler için balbal diktirdiğini söylemesi düşmana pozitif imaj beslemesinde bulunma şeklinde değerlendirilmelidir: *alp erin ölürip balbal kılı birtim* “Yiğit erlerini öldürüp balbal diktiriverdim.” (BK

⁵ Buna karşın hiyerarşik düzene uygun olarak *türk bodun kı(lınga)lı türk kagan olurgalı şantun balık(k)a taluy ögüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötüñip sületdim şantun balık(k)a taluy ögüzke tegürtüm üç otuz balık sıdı usın bunta (ı)tu yurtıda yatı kalur erti* “Türk milleti yaratılalı, Türk kağan tahta oturalı Şantung şehirlerine, denize (Çin Denizi’ne) ve ırmağa (Sarırmak’a) ulaşmış olanı yokmuş. Kağanıma arz edip orduyu gönderdim. Şantung şehirlerine, okyanusa ve ırmağa ulaştırdım. Yirmi üç şehri tahrip ettiler. (Askerlerimiz) uykularını burada terk ederek harap olmuş şehirlerde, evlerde yatıp kalıyorlardı.” (T 18-19) örneğinde *üç otuz balık sıdı usın bunta (ı)tu yurtıda yatı kalur erti* cümlelerinde astlarını anlatırken özne kullanmamıştır. Bu parça söylemin, yöneldiği konuma göre şekillenmesine örnektir.

G 7). Bu parçada davranışsal ve aynı zamanda dil bilgisel bir yüceltme örneği karşımıza çıkmaktadır. *balbal kılum* şeklinde kullanılacak ifade Bilge Kağan tarafından *balbal kılı birtim* şeklinde ortaya koyulmuştur. Tasvirî fiil olarak *bir-* fiili Gabain'e (1988: 90-91) göre "birinin menfaatine yapmak" anlamı taşımaktadır. *-I bir-* analitik yapısının bu parçada balbal diktirme işleminin düşman ordusuna bir iyilik ve *lütuf* teşkil ettiği ve onları mağlup eden Türk ordusunun ve komutanlarının üstünlüğünü sezdirdiği söylenebilir. Bu konuda Matsumoto (1988: 410) muhataba uygulanan nezaket davranışının konuşurun kendisine uyguladığı bir İBT olduğundan bahsetmiştir. Tarihte birçok dönemde karşılaştığımız düşmana gösterilen nezaket davranışları Türk askerlik kültürünün saygınlığını arttırmıştır.

6. Denge Sağlayıcı Tutum

Denge sağlayıcı tutum, muhataba yapılacak bir İZT öncesinde imajına gelebilecek zarara karşılık önceden İBT'de bulunma (ileriye yönelik dengeleyici tutum) yahut önceden yapılan bir İZT'nin telafi edilmesi (geriye yönelik dengeleyici tutum) şeklinde ortaya çıkabilir.⁶ Hatta amaç, ilişkideki imaj dengesini korumak olduğu için muhataba yapılan bir imaj beslemesinden sonra onun imajını zedelemek şeklinde de görülebilir. Bilge Kağan, kendini ve atalarını övmeden önce Tanrı'yı yücelterek ileriye yönelik bir imaj dengelemesinde bulunmuştur: *teñri teg teñri yaratmış türk bilge kagan [...] olurtukuma ölteçiçe sakınıgma türk begler bod(un) ö(girip) sebinip toñutmuş közi yügerü körti bödke özüm olurup bunca ağır törüg tört bulundakı yarat(t)ım bitidim* "Semavi Tanrı'nın yaratmış olduğu Türk Bilge Kağan(ım) [...] (Kağan) olduğum zaman öleceklermiş gibi düşünen Türk beyleri ve milleti sevinerek, kararsız ve sabit bir şekilde bakan gözleri yukarı baktı. Böyle bir zamanda ben tahta oturup bunca ağır (değerli) yasaları dört bir yandaki (halklar için) yaptım ve yazdım." (BK D 1-2). Aynı zamanda Bilge Kağan'ın, zaferleri anlatırken kendi imajını Tanrı'nınkinden üste çıkarmaktan kaçınmak için ileriye yönelik bir dengeleyici tutumda bulunduğu görülmektedir: *biz az ertimiz yabız ertimiz [...] Teñri küç birtük üçün anta sançdım yandım teñri yarlıkaduk üçün men kazgantuk üçün Türk bodun (b)u(l)gam(ış) (kazgan)mış erinç men iniligü bunca başlayı kazanmasar türk bodun ölteçi erti yok boltaçı erti* "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım. Tanrı buyurduğu için ben kazandığım için Türk milleti (düşmanı) allak bullak etmiş ve kazanmıştır. Ben kardeşimle birlikte bu şekilde yönetip kazanmasaydım Türk milleti ölecekti, yok olacaktı." (BK D 32-33). Bu örnekte Bilge Kağan önce Tanrı'yı yücelterek sonrasında kendine uygulayacağı pozitif imaj beslemesinin dengelenmesini sağlamıştır. "Yüceltme" başlığı altında da bahsedilmiş olan bu parça, aynı zamanda bir kaçınma davranışı olarak denge sağlayıcı tutuma örnek oluşturmaktadır.

⁶ Denge sağlayıcı tutumla ilgili bkz. IŞIK, Utku (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Sonuç

İncelenen metinler ve bu metinlerde karşılaşılan ast-üst arasındaki nezaket yapılarının daha çok saygı davranışı üzerine kurulu olduğu görülmektedir. “Saygı” başlığı altında ele alınan örneklerin *hıyerarşik saygı, kutsalığa saygı, genelleştirme* alt dallarına ayrılarak çeşitlendiği görülmektedir. Tespit edilen örneklerde saygı; astın üste söyleminde görülen *ötün-* “arz etmek” ve *yükün-* “hürmet etmek” fiilleri, iyelik eki, çokluk eki ve ben dili kullanımı şeklindeki dil bilgisel yöntemlere dayanmaktadır. Geçmişte *ötün-* yarı tasviri fiiliyle dile getirilen hiyerarşik saygı, günümüzde askerî yazışmalarda ve sözlü iletişimde kullanılan “arz etmek” fiiliyle geçerliliğini sürdürmektedir. Hatta ANTK-41 içerisinde “Astlar fikirlerini açık bir şekilde, askerî terbiye ve nezaket kuralları çerçevesinde söyler.” şeklinde yazılı bir kural olarak da varlığını korumakta ve harp okullarında ve askerî kurumlarda uygulanmaktadır. Aynı zamanda komutana hitapta birinci teklik iyelik eki kullanımı, Köktürk Dönemi’nde olduğu gibi bugünkü Türk askerlik kültüründe de devam etmektedir.

Komutanlar arası iletişimde birbirinin imajına zarar vermekten kaçınmak da saygı kavram alanına girmektedir. Tunyukuk’un diğer komutanları savaşmaya ve saldırıya geçmeye ikna yöntemi olarak ben dili kullanımı yapılacak İZT’nin konusu da içine alacak şekilde genelleştirilmesi ve muhabata yönelecek İZT yükünün hafifletilmesiyle ilişkilidir.

Günümüzde gerek sözlü ifadeler yoluyla gerekse resmî bir belge niteliği taşıyan “takdir yazısı” şeklinde karşılaşılan komutan veya amirin astı takdiri, ele alınan metinlerde *ögütün tile-, ögütüğe köre kıl-* sözleriyle ast konumundaki bilge bir kişinin fikrini önemseme, *yahşı kör-* “beğenmek” fiiliyle onaylama, *kül-* “gölmek” fiiliyle bedensel bir imaj beslemesi ve onayı gösterme ve *beg boluñ* sözcüğündeki gibi ikinci çokluk kişi kullanımı ile saygınlığın farkında olmayı belirtme şeklinde ortaya çıkmıştır. Komutanın emretmesi ve takdir davranışı, üstten asta yönelen güven duygusuna ve onaylama davranışına karşılık gelmekte ve astın pozitif imajını beslemektedir. Dolayısıyla komutanın emretmesi ve takdiri üstten asta yönelen pozitif nezaket stratejisi içerisinde değerlendirilebilir.

Üstün asta emri, Eski Türkçe metinlerde *yarlıka-* ve Oğuz Kıpçak özelliği gösteren Uygur Harfli OKD’de *carlıg kıl-* şeklinde kendisini göstermektedir. *yarlıka-* müstakil bir fiil olarak kullanılabileceği gibi *anı eşidip virutak ilig beg çantallar(ka) yarlıg yarlıkadı bu yağılar kız ... yiti öñi etüzlerin bıçıp ... (s)uburganlar ara kemişijler* “Hükümdar Virüdhaka cellatlara emretti: ‘Bu düşman olan kızların vücutlarını yedi parçaya ayırıp ... mezarlar arasına atın!’” (Maytr. 5/8-11) gibi “emretmek” anlamıyla nesne tekrarlı bir fiil olarak da kullanılabilir. Günümüzde verilen emirler Türkçenin sentaktik yapısına uygun olarak önce tümleş sonra eylem şeklinde kurgulanmaktadır. Bu duruma *sü yorıdım at alt tidim* “Ordu yürüttüm. At in, dedim.” (T 25) örneğinde de

rastlamaktayız. Bu emir cümlesinde, *at* isminden sonra herhangi bir hâl ekinin kullanılmamış olması, doğrudanlığı ve emrin şiddetini arttırmaktadır.

Ordu içi saygı kavramının yanı sıra düşman askerlerine takınılan nezaket tutumunun da *alp erin ölüdürüp balbal kılı birtim* “Yiğit erlerini öldürüp balbal diktiriverdim.” (**BK G 7**) örneğinde olduğu üzere Eski Türk metinlerinde görülmesi, Türk ordu geleneğindeki davranışsal nezaket kavramını genişletmektedir. Bu durumun tarihi süreklilik arz etmesi Türk askerlik kültürünün nezaket açısından seviyesi göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kısaltmalar

ANTK → Askerî Nezaket ve Terbiye Kuralları

AY → Altun Yaruk

BK → Bilge Kağan Yazıtı

Bkz. → Bakınız

D → Doğu Yüzü

DLT → Dîvânu Lugâti't-Türk

G → Güney Yüzü

İBT → İmaj Besleyici Tutum

İZT → İmaj Zedeleyici Tutum

KB → Kutadgu Bilig

KT → Köl Tigin Yazıtı

OKD → Oğuz Kağan Destanı

T → Tunyukuk Yazıtı

U → Uigurica

KAYNAKLAR

OKD → AĞCA, Ferruh (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Dil Araştırmaları Dizisi 16.

AĞCA, Ferruh (2020). “Eski Uygurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları” (Ed.: Emine Yılmaz, Nuran Tezcan, Nurettin Demir. **Semih Tezcan Kitabı** içinde, 107-126, Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

ANTK-41: <https://jandarmaforum.com/tr/viewtopic.php?t=46> [Erişim Tarihi: 27.12.2022]

KB → ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

ARKAN, Bora (2019). “Zihinsel Fırar”, **Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi**, Yüksek Lisans Tezi.

AYDIN, Erhan (2019). **Türklerin Bilge Atası Tonyukuk**, İstanbul: Kronik.

BROWN, Penelope ve LEVİNSON Stephen C. (1987). **Politeness: Some Universals in Language Usage**, Cambridge: Cambridge University Press.

CAFEROĞLU, Ahmet (1968). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLAUSON, Gerhard (1972). **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford: Oxford University Press.

DLT → ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKYOUNLU, Ziyat (2014). **Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk -Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KT-BK-T → ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). **Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları**, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2021). **Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen -Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları-**, İstanbul: Dergâh.

GABAİN, Annemarie von (1988) **Eski Türkçenin Grameri** (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: TDK.

GOFFMAN, Erving (1967). **Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior**, New York: Doubleday.

İŞİK, Utku (2022). “Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi**, Doktora Tezi.

AY V → KAYA, Ceval (1994). **Uygurca Altun Yaruk**, Atatürk Kültür, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

LEECH, Geoffrey (1983). **Principles of Pragmatics**, Londra: Longman.

MATSUMOTO, Yoshiko (1988). “Reexamination of the Universality of Face: Politeness Phenomena in Japanese”, **Journal of Pragmatics**, 12: 403-426.

U IV → MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl (1945). **Çaştani Bey Hikâyesi: Uigurica IV** (Çev.: Saadet Himran), İstanbul: Burhaneddin Erenler Basımevi.

POLAT, Ülkü (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasviri Fiilleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, VI, 4: 2012-2026.

ÖLMEZ, Mehmet (2013). **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları -Metin- Çeviri- Sözlük-**, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Maytr. → TEKİN, Şinasi (2019). *Maytrisimit*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TUBA: www.terim.tuba.gov.tr [Erişim Tarihi: 29.12.2022]

TÜRK VE MOĞOL DİLLERİNDE ORTAK VE BENZER KUŞ ADLARI

Başak PERÇİN BOSTAN*

Öz: Bu çalışmada Türk ve Moğol dillerinde ortak ve benzer olan kuş adları incelenmiştir. Toplam 35 kuş adı tespit edilmiş, madde başları Türk ve Moğol dillerindeki biçimlerine göre sıralanmıştır. Kuş adlarının Eski Türkçe, tarihi Türk dilleri ve çağdaş Türk dilleri ile Moğol dillerindeki karşılıklarından bahsedilmiş, her iki dildeki biçimler karşılaştırılarak etimolojik tartışmalara yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kuş adları, Eski Türkçe, Türk dilleri, Moğol dilleri, etimoloji.

Common and Similar Bird Names in Turkish and Mongolic Languages

Abstract: In this study, common and similar bird names in Turkish and Mongolian languages are examined. A total of 35 bird names are identified, and the titles are listed according to their forms in Turkish and Mongolian languages. The versions of bird names in Old Turkish, historical Turkic languages, modern Turkic languages and Mongolian languages are mentioned, the forms in both languages are compared by including the current etimological discussions about them

Key words: Bird names, Old Turkish, Turkic languages, Mongolian languages, etymology.

Giriş

Türk-Moğol dil ilişkileri meselesi Altay dil araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Hakkında uzun yıllardan beri pek çok çalışma yapılmıştır. Özellikle Türk ve Moğol dillerinde mevcut olan ortaklık ve benzerlikler üzerinde durulmuştur. Bu konuda çalışma yapmış isimler; G. J. Ramstedt, N. Poppe, G. Doerfer, G. Clauson, A. Rona-Tas, A. Caferoğlu, A. M. Şçerbak, C. Schönig, M. Erdal, V. Rybatzki, A. Temir, O. N. Tuna, T. Gülensoy, T. Tekin, H. Eren, O. F. Sertkaya, Z. Korkmaz, Gy. Kara, V. L. Clark, E. Csaki, B. Gül, M. S. Kaçalın, M. Ölmez, Z. Ölmez, Y. Kartallıoğlu'dur. Ayrıca burada belirtmediğimiz daha pek çok araştırmacı bulunmaktadır¹.

Türk-Moğol dil ilişkileri çerçevesinde yapılan çalışmalar içerisinde kuş adlarına yer verenlerin başında Ahmet Temir'in 1955 yılında *Ankara Dil Tarih Coğrafya*

* Dr., Bağımsız Araştırmacı. E-posta: basakpercinbostan@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-2696-828.

¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Poppe, 1955; Gülensoy, 1973; Korkmaz, 1988; Şçerbak, 1992; Gül, 1999; Gül, 2015; Schönig, 2000.

Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler" isimli makalesi yer almaktadır. Temir burada ET *taqiğu*, Çağ. *taquq* "tavuk" biçimleri ile Moğ. *takiya*, Kalm. *taqa*, *takan* biçimleri ile karşılaştırarak aralarındaki fonetik münasebete değinmiş olup diğer hayvan adlarından birkaç tanesine yer vermiş olsa da başka herhangi bir kuş adından bahsetmemiştir (1955: 8). Clauson "The Earliest Turkic Loan Words in Mongolian" adlı makalesinde Trk. *taqiğu*>Moğ. *takiya* biçiminden bahsederek, fonetik izahatta bulunmuştur (1959: 183-186). Doerfer "The older Mongolian layer in Ancient Turkic" adlı makalesinde Türkçede ve Moğolcada mevcut olan *sungur* kuş adına değinmiştir (1993: 84-85). Gülensoy "Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar" isimli makalesinde ortak kelimelere ilişkin uzunca bir liste sunup, sadece Moğ. *idağu*> Trk. *itavun* "keklik" kuş adına yer vermiştir (1974: 246). Gülensoy 2011 yılında çıkan "Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler Üzerine" isimli çalışmasında ise okuyuculara daha geniş bir liste sunar ve daha fazla kuş adına yer verir, bunlar Moğ. *hun* "kuğu", Moğ. *büdüne* "bıldırcın", Moğ. *bürgüd* "kartal", Moğ. *naçı(n)* "doğan, şahin" Moğ. *singhur/şonghur* "doğan, şahin", Moğ. *takiya-a(n)* "tavuk", Moğ. *torumtay/torumtay* "atmacanın erkeği; ufak yırtıcı kuş", Moğ. *toti*<Fars. *tûti* kuş adlarıdır (2-24). M. S. Kaçalın'ın çevirisiyle yayımlanan John R. Krueger'in "Eski Türkçede Moğolca" isimli makalesinde de kayda değer miktarda kuş adına yer verilir, bunların Moğolcadan Türkçeye geçmiş oldukları belirtilmiştir. Bu adlar *büdüne* "bıldırcın", *gürğüül* "sülün", *itelgü* "doğan", *kirğui* "doğan", *singqur* "doğan", *takiya* "tavuk", *togus* "tavus", *torumtai* "doğan" şeklinde verilmiştir (2002: 208-213). Hasan Eren'in Claus Schönig'in *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen Wiesbaden* isimli eserini tanıttığı "Tanıtımlar Türkçede Moğolca Kalıntılar" adlı çalışmasında *itağu* "keklik", *qırqavul* "sülün" ve *turumtay* "doğan" kuş adlarına yer verilmiştir (2006:180-184). Ayrıca Osman Nedim Tuna 1972 yılında yayımlanan "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler" isimli makalesinde Osm. *torumtay* kuş adından bahseder ve Moğolcadan alıntı olduğunu belirtir (1972: 243).

1962 yılında yayımlanan Clauson'un Türk ve Moğol dilleri arasındaki münasebete değindiği *Turkish and Mongolian Studies* adlı eserinde hayvan adları ayrı başlıkta değerlendirilmiş bu bölümde kuş adları da alt başlık olarak verilmiş, Moğolcadan Türkçeye geçmiş kuş adları *qırğuy*, *soñqur*, *laçın*, *turumtay*, Türkçeden Moğolcaya geçenler ise *taqiğu* "tavuk", *qariyaça* "kırlangıç", *kökörçigen* "güvercin" olarak belirtilirken Farsçadan Türkçe aracılığıyla Moğolcaya geçen kuş adları *toti* "papağan", *tao'us* "tavus kuşu" olarak verilmiş, ayrıca kökeni şüpheli olan Türkçe *qoğu*, *turña* gibi kuş adlarından da bahsedilmiştir (2017: 196-197).

Bu çalışmada Türk ve Moğol dillerinde ortak veya benzer olan kuş adları tarihi karşılaştırmalı ve eş zamanlı olarak incelenmiş olup, madde başları kuş adlarının Eski Türkçede ve Moğolcada tanımlanan biçimlerine göre sıralanmıştır. Eski Türkçede mevcut olmayan kuş adlarının, tarihi Türk dillerinde tanımlanan en eski

biçimleri, tarihi Türk dillerinde bulunmayanların ise çağdaş Türk dillerindeki biçimleri esas alınmıştır.²

Türk ve Moğol Dillerinde Ortak veya Benzer Kuş Adları

1. ET añıt-Moğ. *anggir/angir*: Bu kuş türü ördek ile kaz arası, iri yapılı bir ördektir (*Tadorna Ferruginea*) (TTK: 51). Bu hayvan adının en eski biçimine Kaşgarlı Mahmud'da *añıt* biçiminde rastlanmakta olup, Eren bu adın ses yansımından geldiğini belirtmiştir (TDES: 17-18; DLT: 553). Doerfer de kelimenin Türkçe olduğunu ve **aņgirt* kökünden geldiğini belirtmiştir (II: 129). *Leksika*'da bu adın yanı sıra pek çok Türk dilinde Moğolcadan Türkçeye geçmiş *aņgir* biçiminin kullanıldığını bahsedilmiştir (Tenişev: 172). EDAL'da Moğolca **aņgir* (PMoğ.) “scoter” ve Türkçe **aņ(k)it* (PTürk.) “wild duck” biçimler birleştirilerek tek maddede izah edilmiştir (EDAL: 305). Krueger ise bu adı *anggir* şeklinde belirterek, Moğolca olduğunu iddia etmektedir (2002: 208). Ayrıca bu ad tarihi Türk dillerinden Osmanlıcada *añıt* biçimindeyken, Kıpçakça döneminde *anğıt*, *anıt* şeklinde geçmektedir (EÇS: 62; KTS: 7). Çağatayca döneminde *anqud/anqut* biçimindedir (FKS I: 238).

Çağdaş Türk dillerindeki görünümüne baktığımızda ise Tuvacada *anğır* Azericede *anqut* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (ESTuvY I: 120; ATS I: 179). Türkiye Türkçesi ağızlarında ise *ağğıt/ağıt/ağıt*, *aņğıdı*, *anğirt*, *anğud*, *anğult*, *anğurt*, *anğut*, *aņğut qazı*, *anıt*, *añq*, *anqıt*, *anqut*, *anrıq* biçimlerinde görülmektedir (DS I: 76; 265).

Moğolcada ise *anggir/angir* şeklinde olup “bir tür sarı ördek” anlamına gelmektedir (MTS: 79).

2. ET *artuç*-Kalm. *arça*: *Ardıç* kelimesine kuş adı olarak ikinci anlamda rastlanmış ve *<ardıç kuşu* biçiminden geldiği anlaşılmıştır. Birinci anlamı “bir tür ağaç” olarak verilmiştir. *Ardıç* adı Türkçe bir kelime olup, Eski Türkçede

² Çalışmamızda kabul ettiğimiz çeviri yazıda şu hususlara dikkat edilmiştir: Tarihi Türk dilleri ile çağdaş Türk dillerinden aldığımız örneklerde; ünsüzlerden hırıltılı /h/ sesi /x/, ince /k/ sesi /k/, kalın /k/ sesi /q/, ince /g/ sesi /g/, kalın /g/ sesi /ğ/, genizden çıkan /n/ sesi /ŋ/, /h/ sesi /h/ ile yazılmıştır. Ayrıca /v/ ile /w/ seslerinde ayırım yapılmayıp /v/ ile /t/ ve /t/ seslerinde ayırım yapılmayıp /t/ ile gösterilmiştir.

Leksika'da ve çağdaş Türk dillerinden Tofacada karşımıza çıkan /y/ sesi için kullanılan /j/ işareti /y/ ile gösterilmiştir. Ayrıca Özbekçe ve Moğolca örneklerde karşımıza çıkan /' / işaretli örnekler değiştirilmemiştir. Türk ve Moğol dillerine ait örneklerde bulunan açık /e/ sesi /ä/ ile, /j/ ve /y/ işaretleri ile belirtilen ses ise /ü/ ile gösterilmiştir. Tatarca ve Başkurtça örneklerde yer alan /ë/ (/i/ sesine yakın kapalı telaffuz edilen ünlü) sesi olduğu gibi gösterilmiştir. Türk ve Moğol dillerinde belirtilen uzun ünlüler çift ses ile gösterilmiştir. Yakutça ve Kalmukçada bulunan /y/ sesi /ğ/ ile gösterilmiştir. /h/ ve /h/ sesleri için herhangi bir ayırma gidilmeden /h/ ile belirtilmiştir. Başkurtçadaki /s/ ve /s/ seslerinde ayırım yapılmadan /s/ ile gösterilmiştir. Clauson'un “The Turkish Loan Words in Mongolian” adlı makalesinde geçen /i/ sesi /t/ ile gösterilmiştir. Bunun dışında Latin harfli diğer örneklerde ise alıntı yapılan eserlerdeki biçimlere sadık kalmıştır. *Moğolca İbni Mühenna Lügati*'nde belirtilen /ç/ sesi /ğ/ ile gösterilmiştir. Bunun dışında Çuvaşçadaki örnekler ise değiştirilmeden çalışmamıza aktarılmıştır. Moğolca örneklerde ise karşımıza çıkan /č/ sesi /ç/ ile, /š/ sesi /ş/ ile ayrıca /s/ ve /s/ seslerinde ayırım yapılmadan /s/ işareti ile gösterilmiş, geriye kalan örneklerde metne sadık kalmıştır.

Kiril harfli örnekler Türkçeye aktarılrken /k/ işareti /q/ ile, /r/ işareti ise /ğ/ ile Kazakçada tespit edilen /y/ sesi /u/ ile gösterilmiştir.

ağaç ismi olarak *artuç* şeklindedir. Ayrıca <art-(I)ç biçiminden gelmektedir. Bu kelime Türkçeden Farsçaya *ardic* biçiminde geçmiştir (EDPT: 204; TDES: 20-21; KBS: 32; Doerfer II: 28). Uygurcada “ardıç (ağaç)” anlamında *artuç* biçiminde, Eski Anadolu Türkçesinde aynı anlamda *ardic* şeklinde, Kıpçakçada da yine aynı anlamda *arduq* biçimindedir (EUTS: 31; ETŞ: 337; BL: 116; KTS: 10). Bu ada Türkiye Türkçesinde ardıç kuşu “karatavukgillerden, Avrupa ve Asya ormanlarında yaşayan, sırtı kahverengi, karnı ak, kuyruğu kara bir tür kuş (*Turdus pilaris*)” şeklinde rastlanmıştır (TS: 147).

Bu ad çağdaş Türk dillerinden Kırgızcada *arça* şeklinde bulunurken, anlamı “ardıç ağacı” olarak verilmiştir. Tatarcada *ardıç quşı*, *ardıçquşu*, Azericede *ardıç*, Türkiye Türkçesindeki *ardıç quşu* biçiminde kullanılırken, diğer Türk dillerinde ise bu kuş için başka adlar kullanılmaktadır (KrgS I:42; TTatS: 35; ADİL I:131).

Moğol dillerinden Kalmukçada ise bu kuş için *arça* kelimesi kullanılmaktadır (KW:15). Türkçe ile Kalmukça biçimler benzer olup, muhtemelen Türkçeden Moğolcaya geçtiği düşünülmektedir.

3. ET budursun-Moğ. buldurağun: Türkiye Türkçesinde kullanılan *bıldırıcın* kuş adı “tavukgillerden, boz renkli, benekli, yurdumuzda en çok sonbaharda eti için avlanan, etinden ve yumurtasından yararlanan göçebe kuş (*Coturnix*)” anlamındadır (TS: 328). Bu kuş adı Eski Türkçede *budursun* “bıldırıcın” şeklindedir (EDPT: 309; DLT: 599). Clauson *budursun* biçiminin **buldursun*’dan geldiğini, sonda yer alan *-sın* ekinin de *-cın/-çın* ekinde olduğu gibi aynı işleve sahip olabileceğini ve *-l*’nin de sonradan düşerek *-d-* sesinin tek başına iki ünlü arasında kalmış olabileceğini belirtmiştir (EDPT: 309). Bu ad Kalmukçada *buldurağun* şeklindedir (KW: 59). *Leksika*’da bu adın Türkçeden Moğolcaya *buldurağun* biçiminde geçtiği ve **budur-* ve **bıldur-* köklerinden gelmiş olabileceği belirtilmiştir (Tenişev: 173-174). *Bıldırıcın* adı tarihi Türk dillerinin hemen hemen her döneminde mevcuttur. Oğuzcada *bıldırıcın*, Harezm döneminde *buldurıcın*, *buldurçın*, Kıpçakçada *bıldırıcın*, *bıldurçın*, Çağataycada *bulduruq* şeklinde tespit edilmiştir (BL: 123; KBN: 159; HATS: 111; KTS: 26; ÇOW: 34). Çağdaş Türk dillerinden Hakasçada *püdüürçün*, Karaçay-Balkarcada *bitıldıq*, Tatarcada ve Başkurtçada *bitıldıq*, Gagauzcada *pitpidak* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (ÖHTS: 390; KMTS: 107; KazTTS: 60; TatRusS: 132; BaşTS: 87; GRMS: 377). Türkiye Türkçesi ağızlarında *bıldırıcın*, *bıldurçın*, *bıldırçın* şeklinde geçmektedir (DS I: 690).

4. ET budana-Moğ. bödüne: Türkiye Türkçesi ile Türk dillerinin çoğunda kullanılan *bıldırıcın* kuş adı yerine bazı Türk dillerinde Moğolca *bödüne* biçiminden dilimize geçmiş *bödene* kelimesi kullanılmaktadır (TDES: 64). Bu ad Türkiye Türkçesinde kullanılmaz. Uygurca döneminde *budana* biçiminde tespit edilmiştir (KYAS: 66). Kıpçakça döneminde *bedene*, Çağatayca döneminde ise *büdine/bödene* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (EDM: 75; FKS I: 468). Çağdaş Türk dillerinden Kazakçada *bödene*, Türkmencede *bedene*, Nogaycada ve Tuvaca’da *bödene*, Kırgızcada *bödönö*, Şorca’da *pötne*, Teleüt

Ağzında *pödnö*, Altaycada *bödnö*, *bödönö* (dişi), Yeni Uygur Türkçesinde *bödüne*, Özbekçede *bedana* ve Çuvaşçada *putene* “dişi bildircim” şeklinde geçmektedir (KazTS I: 94; TDES: 64; KrgS I: 136; ŞRS: 117; TAS: 89; ATS: 46; YUTS: 50; TÖS: 83; ÇTS: 244). *King Sözlüğü*’nde Moğolca biçim *bödene* “bildircim” şeklinde iken Türkçe karşılığı *bıldırçın* olarak verilmiştir (228).

5. Çağ. *bürküüt*, *bürgüt*, *bürğüt*-Moğ. *bürged*: Bu ad Eski Türkçede tanıklanmamış olup, Türkçenin tarihi dönemlerinden sadece Çağatay Türkçesi döneminde *bürküüt*, *bürgüt*, *bürğüt* “bir tür büyük av kuşu, kartal” şeklinde tanıklanmıştır (ÇağTS: 118, 182). Çağdaş Türk dillerinde ise Tuvacada *bürgüt* “kartal”, Altaycada *mörküüt*, *mürküüt* “kartal”, Kazakçada *bürkit* “kartal” Kırgızcada *bürküüt* “kartal” Karakalpakçada *bürkit* “kartal” Tatarcada *börkët*, *börkit* “kartal”, Kazan Tatarcasında *börkët* “kartal”, Başkurtçada *börköt* “kartal”, Özbekçede *bürgüt* “kartal”, Uygurcada *bürküüt* (YUyg.) “kartal”, Türkmencede ise *bürgüt* “kartal” şeklinde tespit edilmiştir (TuvTS: 17; ATS: 157; TAS: 74; KazTS I: 102; KTLS: 446-447; KarkTS: 110; TTatS: 178; KazTTS: 66; TürTS: 91). Moğolcada bu kuş adı *bürged* “kartal” şeklinde tanıklanmıştır (MA: 168). Gülensoy bu adın Türk ve Moğol dillerinde ortak olduğunu belirterek sadece Moğolca ve Kırgızcadaki biçimlerini verir (2011: 13). Diğer bazı araştırmacılar tarafından da bu kuş adı Moğolca ve Türkçede ortak kelime olarak nitelendirilmiştir (Uzun, 2011: 1904). *Leksika*’da ise Moğolcadaki biçimin Türkçeden alıntı olduğu belirtilmiştir (169).

6. KıpT *çağan*-Moğ. *çağan*: Kıpçakça döneminde *çağan* kelimesi “doğan kuşu” anlamında kullanılmaktadır (KTS: 45). Moğolcada ise *çağan singhur* “akdoğan” ve *çağan harçağay* “akdoğan” şeklinde kuş adları içerisinde geçmektedir (MTS: 856, 1107). Moğolcada tek başına kullanıldığında ise “ak, beyaz, lekesiz, saf” anlamına gelmektedir (MTS: 216). Ayrıca bu ada ilişkin olarak Clauson ET *toğan* “doğan” ile Moğ. *çağan* “white” adı arasında bir ilişki olabileceğinden bahseder (EDPT: 471).

7. Yak. *çörkökü*-Moğ. *çürgü*: Yakutçada çamurcun kuş türüne karşılık gelen adlardan birisi olan *çörkökü*, *çörkөөкү*, *çörкөөкүү* adının Moğolcada aynı kuş türüne karşılık gelen adlardan birisi olan *çürgü nugu(n)* adında bulunan *çürgü* kelimesi ile benzerliği dikkat çekmektedir (LJTT: 41; MTS: 724). Ayrıca Lessing’in sözlüğünde *çürügü* adı “ördek” anlamında verilmiştir (MTS: 275). Bu noktada yine Moğolca unsurların Türk dillerinden en çok Yakutçada mevcut olduğunu belirtmek gerekebilir (Şçerbak, 2011: 13-14). Dolayısıyla Yakutcadaki biçimin Moğolcadan geçmiş olması muhtemeldir. Bunun dışında bu kuş türüne ilişkin Türk ve Moğol dilleri arasında başka herhangi bir benzerliğe rastlanmamıştır.

8. ET *çullq*-Moğ. *çuuçali/suussali*: Türkiye Türkçesindeki biçim *çulluk* olup “çullukgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika’da yaşayan, tüyleri kahverengi ve kül rengi, göçebe, eti için avlanan, uzun gagalı, göçmen bir kuş, bekas

(*Scolopax rusticola*)” anlamına gelmektedir (TS: 571). *Çulluq* kuş adı <ET *çulıq* a.m. biçiminden gelmekte olup ikizleşme sonucunda bugünkü biçimini almıştır (EDPT: 420; TDES: 125; KBS: 186). Kaşgarlı Mahmud’da *çulıq* şeklinde geçmektedir (DLT: 629). Bu ad Çağdaş Türk dillerinden Hakasçada *suğluh*, *çuğluh*, Kırgızcada *çulduq*, Tatarcada *çulluq* ve Çuvaşçada *şulli* “su çulluğu” şeklinde görülmektedir (HTS: 468; KrgS I: 286; TTatS: 54; ÇTS: 461).

Moğolcada ise çulluk kuş türüne karşılık gelen *çuuçali/suussali* adı bulunmaktadır (MTS: 272). Bu ad ile Türk dillerinde bulunan *çulluq* adı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Bununla birlikte bu adın etimolojisi dair bir izahata da rastlanmamıştır. Moğolcada çulluk kuşu için kullanılan diğer adlar ise *ğoğuy*, *kökeçe*, *kökeçü*, *totugalcin* şeklindedir (MTS: 452, 598, 983).

9. Yak. *elie*-Moğ. *eliy-e*: Moğolcada *eliy-e* “şahin; çaylak; akbaba” şeklinde tespit edilmiş olup, aynı biçim Yakutçada *elie* “kara çaylak kuşu” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (MTS: 393; LJTT: 13). Bununla birlikte bu kuş adına ilişkin olarak *King Sözlüğü*’nde Türkçe biçim *eliye* şeklinde verilmişken, Moğolca biçim ise *helie* şeklinde olup, “çaylak” anlamındadır (227). Ancak bu kuş adına ilişkin herhangi bir etimolojik izahata rastlanmamakla birlikte tarihi Türk dilleri ile Yakutça dışındaki çağdaş Türk dillerinde de bu ada rastlanmamaktadır. Yakutça biçimin Moğolcadan alıntı olması muhtemeldir.

Moğolcada atmaca için *kirgui* adı kullanılmakla birlikte, bunun dışında aynı kuş için kullanılan kelimeler *kiruguçay* ve *tarbaci/tarbalci* olarak tespit edilmiştir (VEWT: 266; MTS: 588, 929; KD: 227). Hem Türk dillerinde hem de Moğolcada mevcut olan bu adın kökeni hususunda çeşitli tartışmalar mevcut olup konunun detaylı araştırılması gerektiği düşünülmektedir.

10. TT *hullu kuş*, *ulukuş*-Moğ. *uul*, *uulalag*, *ulunçir*: *Baykuş* adının Moğolcadaki karşılıklarından olan *uul*, *uulalag*, *ulunçir* adları ile Türkiye Türkçesi ağızlarında karşımıza çıkan *hullu kuş* ve *uluquş* adlarının benzerliği de dikkat çekmektedir (MA: 180; MTS: 1053; DS III: 2442; DS VI: 4037).

11. Çağ. *itelgü*-Moğ. *itelgü*: Bu hayvan adı Türkiye Türkçesinde bulunmamakla birlikte Eren’e göre “yırtıcı bir kuş” anlamında olup, <Moğ. *itelgü* “şahin, bozdoğan” biçiminden dilimize girmiştir (242). Krueger’de aynı görüşü paylaşmıştır (209). Ayrıca Doerfer’de aynı görüşte olup, Türkçeden Kafkas dillerine, ayrıca Moğolcadan Mançucaya da geçtiğini belirtmiştir (I: 187). Bu ad Lessing’in sözlüğünde ise *itelgü* “şahin, bozdoğan” şeklinde tespit edilmiştir (523). *King Sözlüğü*’nde Moğolca *itelgü* adına karşılık Türkçe *balaban* adı belirtilmiş, anlamı ise “bir şahin türü, atmaca, doğan” olarak verilmiştir (227). Ayrıca tarihi Türk dillerinden Çağataycada *itelgü* “atmaca, doğan, beyaz şahin” şeklinde, çağdaş Türk dillerinden Kırgızca ve Kazakçada *itelgi* “bir nevi doğan” ve Kazan Tatarcasında ve Başkurtçada *etelgë* “dişi akdoğan, dişi sungur” şeklinde geçmektedir (ÇMS: 80; KrgS I: 373; KazTS I: 225; KazTTS: 117; BaşTS: 146).

12. ET *qara quş*-Moğ. *qara quş*: Eski Türkçeden itibaren *xara xuş*, *qara quş* biçimlerinde tanıkladığımız bu ad “kartal, kara kartal, tavşancıl, akbaba” anlamlarındadır (KBS: 370; EUTS: 81). Bu kelime *Kutadgu Bilig*’de “kartal” anlamında *qara quş* şeklinde bulunmaktadır (DLT 685; KB Dizin: 246). Harezm döneminde ise *qaraquş* “tavşancıl (bir kartal türü) “ şeklinde (İML: 37). *Codex Cumanicus*’ta *qara quş* “kartal” şeklinde geçmektedir (CC: 491). Çağdaş Türk dillerinden Karaçay-Balkarcada *qara quş* “kartal”, Kumukça’da *qaraquş* “kartal, karakuş”, Kazan Tatarcasında *qaraqoş* “kartal, kara kartal”, Kazakçada *qaraqus* “çaylak, karakuş”, Başkurtçada *qaraqoş* “leş akbabası” biçimindedir (KMTS: 234; KumTS: 249; KazTTS: 268; KazTS I: 315; BaşTS: 328). Türkiye Türkçesi ağızlarında ise *qaraquş* “kartal” şeklinde geçmektedir (DS IV: 2649). Bu kelime Moğolcada da *qara quş* “kartal” biçiminde bulunmaktadır (MİML: 196). Ayrıca *King Sözlüğü*’ne baktığımızda “kartal” anlamında Türkçe *qara quş* olarak verilen adın Moğolcadaki karşılığı *bürküt* olarak belirtilmiş, Moğ. *qara quş* biçimine burada rastlanmamıştır (227). Ayrıca bu ad Türk dillerinde pek çok kuşun karşılığı olarak kullanılırken Moğolcada sadece bir kuş türüne karşılık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

13. KıpT *qarçığa*-Moğ. *harçaga*: Türkçede ilk kez Kıpçak dönemi eserlerinden *Codex Cumanicus*’ta *qarçığa* “atmaca, şahin, aladoğan” şeklinde geçmektedir (CC: 492). Daha önceki dönemlerde kullanıldığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buradan yola çıkarak bu hayvan adının kökeninin Moğolca *harçaga* “atmaca, şahin, aladoğan” biçiminden geldiği anlaşılmaktadır (CC: 492). Çağataycada *qarçığa* “çakırcakuşu” şeklinde geçmektedir (KİS: 21). Çağdaş Türk dillerinden Hakasçada *hartığa* “aladoğan”, Altaycada *qarçığa* “aladoğan”, Teleüt Ağzında *qarçığa* “aladoğan”, Yeni Uygur Türkçesinde *qarçığa* “aladoğan”, Kırgızcada *qarçığa* “atmaca”, Kazakçada *qarşığa* “aladoğan”, Karaçay-Balkarca’da *qartçığa* “atmaca, aladoğan”, Kumukça’da *qarçığa* “aladoğan, şahin”, Başkurtçada *qarsığa* “aladoğan”, Azericede *qarçığay/qarçiqay* “çakırdoğan” şeklinde tespit edilmiştir (HTS: 154; ATS: 116; TAS: 48; YUTS: 222; KrgS II: 408; KazTS I: 320; KMTS: 237; KumTS: 250; BaşTS: 333; ATS II: 1987).

Ayrıca *Codex Cumanicus*’ta bulunan “atmaca, şahin, aladoğan” anlamındaki *qarçığa* adının <Moğ. *harçaga* biçiminden dilimize geçtiği belirtilmiştir (CC: 492). Bu ada Karaçay-Balkarcada *qartçığa*, *qırtçığa* “kerkenez, atmaca” şeklinde rastlanmaktadır (KMTS: 237, 247). Bu ad ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında da *qartçığa* “atmaca” şeklinde bulunmaktadır (DS IV: 2671).

Bu hayvan adı *Moğolların Gizli Tarihi*’nde *harcihai* “karaçıl doğan, şahin” şeklinde, Lessing’in sözlüğünde ise *harçagay/harsgay* “şahin, doğan” biçiminde geçmektedir (MGTS: 137; MTS: 1107). Bununla birlikte *King Sözlüğü*’nde “şahin” anlamında verilen Türkçe *çaqır quş* adına karşılık Moğolca biçim *qarçaqai* “şahin” şeklinde belirtilmiştir (227).

14. ET qarğa-Moğ. qarğa: Türkiye Türkçesinde *qarğa* şeklinde olup “kargagillerden, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş (*Corvus*)” anlamındadır (TS: 1326). *Qarğa* kuş adı Eski Türkçeden itibaren kullanılmaktadır. Bu ad karganın çıkardığı sestene gelmektedir. Türkçeden Rusça, Bulgarca gibi dillere de geçmiştir (TDES: 262; ETTL IV: 136; NS: 444; EWTTS: 223; KBS: 372; EDPT: 653). Bu ad Eski Türkçede *qarğa* ve *xarğa*, Oğuzcada, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde ve Çağataycada *qarğa* biçiminde bulunmaktadır (OTWF I: 83; DLT: 686; EUTS: 81; KBN: 193; NF: 201; KTS: 128; FKS II: 908). Bu hayvan adına çağdaş Türk dillerinin tümünde rastlanmaktadır (KTLS: 440-441). Sadece Çuvaşça, Yakutça ve Karakalpakçada tespit edilememiştir. Bu ad Moğolcada da *qarğa* şeklindedir (MİML: 198). Ancak *King Sözlüğü*’nde Türkçe *qarğa* “karga” adına karşılık Moğolca biçim *kerie* olarak belirtilmiştir (228).

15. ET qarlağuş ve qarlanğuş-Moğ. qariaça, hariyaçay-Kalm. qaragaçai: “Kırlangıçgillerden, geniş gagalı, çatal kuyruklu, ince uzun kanatlı, küçük göçebe kuş (*Hirundo*)” (TS: 1418). *Qırlanğış* kuş adı <ET *qarlağuş* ve *qarlanğuş* olarak geçer (TDES: 297). Clauson’a göre *qarğılac* “kırlangıç” kelimesi daha sonraki dönemlerde metateze uğrayarak *qarlığaç* şeklini almıştır. Türkçenin doğal gelişimi içerisinde Osmanlıca döneminde *qırlanğış* biçimine dönüşmüştür. (EDPT: 657). Uygurca dönemi eserlerinde *qarlığaç* “kırlangıç”, Kaşgarlı Mahmud’da ise *qarlığaç*, *qarğılaç* “kırlangıç” şeklinde geçmektedir (EUTS: 169; DLT: 688). Eski Anadolu Türkçesi döneminde *qırlağış*, *qırlağuş*, *qırlanquç*, *qırlanğuş*, Osmanlıca döneminde *qırlanğuş* şeklindedir (EATS: 438; BL: 159; KBN: 196).

Harezmi-Kıpçak Türkçesi döneminde *qarlağaç*, *qarlağaş*, *qarlağuş*, *qarlaqaş*, *qarlavuş*, *qırlağaç*, *qırlağuş* *qarluğaç*, *qarlığaç* “kırlangıç” şeklindedir (KTS: 129; NF: 203; Al-Türk: 172). Çağatayca döneminde *qarluğac*, *qarluvac*, *qarlavac*, *qaldığaç*, *qarlanğuş* biçimindedir (FKS II: 892; ÇMS: 71; ÇOW: 122). Modern Türk dillerinden Hakasçada *harlağas*, Altaycada *qarlağaş*, *qarılğaş* “kırlangıç” şeklindedir (ÖHTS: 154; ATS: 117). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgızcada *qardığaç*, Kazakçada *qarlığaş*, *qarlınğaş*, Karaçay-Balkarca’da *qarılğaç*, Karaycada *qarlığaç*, Tatarcada *qarılğaç*, *qarlığaç*, Başkurtçada *qarluğas*, Özbekçede *qaldırğ’och*, Yeni Uygur Türkçesinde *qalğaç*, Azericede *qırlanğic*, Türkmencede *ğarlavaç* şeklindedir (KTLS: 476-477; KazTS I: 319; KazTS II: 336; KMTS: 236; KTD: 428; KırTS: 187; TTatS: 184; BaşTS: 332; TÖS: 331; YUTS: 217; ATS I: 306; TürTS: 234).

Bu ad Lessing’in sözlüğünde *hariyaçay* “kırlangıç” biçiminde iken *King Sözlüğü*’nde *qariaça* biçimindedir (MTS: 1110; KD: 229). Kalmukçada *qaragaçai* şeklindedir (KW: 168). Bu kuş adına ilişkin olarak Doerfer Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirtirken, *Leksika*’da bu kelime için Türkçe ve Moğolca arasında bir paralellik olduğundan bahsedilmiştir (Dorfer III: 499; Tenişev: 176).

16. ET kekük-Moğ. kökege, köküge, kökey, kökegükey: Bu kuş adı Eski Türkçede “guguk kuşu” anlamında olup, Uygurca döneminden itibaren görülmektedir (EUTSV: 176). Bugünkü Türkçede kullanılan *guguq/guguq quşu* adı ise ses taklidi kelimelerden olup, ET *kekük* “guguk kuşu” biçimi ile bağlantısına ilişkin bir izahata rastlanmamıştır (ETTL III: 292; KBS: 392). ET *kekük* adı Kaşgarlı Mahmud’da *kekük* şeklinde geçmektedir (DLT: 700). Çağataycada *kekük* “guguk kuşu” biçiminde karşımıza çıkmaktadır (KİS: 59). Çağdaş Türk dillerinden Tatarcada *kekük*, *kükë* şeklindedir (KazTTS: 192, 236). Başkurtçada *kekük* ve *küki* şeklindedir (KTLS: 288-289; BaşTS: 271). Kazakçada *kökek*, *kökeği* şeklinde tespit edilmiştir (KazTS I: 259). Çuvaşçada tespit edilen adlar *kuk-kuka*, *kuk*, *kukku*, *kukkuk* şeklindedir (ÇTS: 151; Paasonen: 75; Aşmarin: 269; 278; Skvortsov: Ø). Buna karşılık Moğolcada tarafımızca tespit edilen adlar *kökege*, *köküge*, *kökey*, *kökegükey* “guguk kuşu” şeklindedir (MTS: 598). Ancak Eski Türkçedeki biçim ile Moğolca biçimlerin bağlantısına ilişkin bir izahata rastlanmamıştır.

17. ET kırğuy-Moğ. kirgui: Atmaca kuşunun karşılığı olarak Eski Türkçede kullanılan bir addir. Clauson’da *qırğuy* “sparrow-hawk” şeklinde geçmektedir (EDPT: 396). Kaşgarlı Mahmud’da ise *qarğuy* şeklindedir (DLT: 686). Bu ad kuşun çıkardığı sestene gelmektedir. Ayrıca Türkçeden Moğolcaya *kirgui* şeklinde geçmiş olduğunu ve Farsçadaki biçimin de yine Türkçeden alıntı olduğunu belirten araştırmacılar vardır (TDES: 296; Doerfer III: 443). Buna karşılık kelimenin Moğolca olduğunu belirtenler de bulunmaktadır (Krueger, 2002: 210).

Bu ad Uygurcada *qırğuy* “atmaca” biçimindedir (Ayazlı, 2016: 151). Harezmi Türkçesi döneminde *qarğu*, *qırğu* “atmaca”, Kıpçak Türkçesi döneminde *qırğı*, *qırğiy* “atmaca” ve Çağatayca döneminde ise *qırğu*, *qırğuy* “atmaca” şeklindedir (HATS: 290, 318; KTS: 144; ÇağTS: 212). Osmanlıca döneminde *qırğu* “atmaca” şeklinde mevcut iken, Türkiye Türkçesinde ise bulunmamaktadır (KBN: 43). Çağdaş Türk dillerinden Kazakçada *qırğiy* “bozdoğan”, Karakalpakçada *qırğiy* “atmaca”, Tatarcada *qırğiy* “atmaca”, Özbekçede *qiyğir*, *qırğiy* “atmaca”, Azericede *qırğı* “atmaca”, Kırgızcada *qırğiy* “atmaca”, Yakutçada *kirbiy* “(*Accipiter nisus*) atmaca”, Çuvaşçada ise *kəryäi* “atmaca” şeklinde geçmektedir (KazTS I: 374; KarkTS: 342; KırTS: 196; RÖzbS II: 42; ATS II: 2098; KrgRS I: 494; LJTT: 83; Paasonen: 37).

18. ET qırğaol, qırğol-Moğ. ğurğuul: Sülün kuş türünün karşılığı olarak çağdaş Türk dillerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinde bu ad bulunmaz. Bununla birlikte *qırqavul* adının Moğolcadan alıntı olduğuna dair görüşler mevcuttur (EDPT: 820-821; TDES: 477-478; Doerfer III: 450). Eski Türkçede *qırğaol*, *qırğol* “sülün” şeklinde tanıklanmıştır (KYAS: 160). Ayrıca tarihi Türk dillerinden Çağataycada da *qırğavul*, *qırghul* “sülün kuşu” şeklindedir (FKS II: 946; KİS: 40). Çağdaş Türk dillerinden Sibiry grubu Türk dillerinde tespit edilememişken, Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgızcada *qırğool*, Kazakçada *qırğavil*, Uygurcada *qırğavul*, Azericede *qırqovul*

biçimindedir (KrgRS II: 459; KazTS I: 374; YUTS: 236; ATS II: 2103). Bununla birlikte bu ad Moğolcada *ğurğuuul* biçimindedir (MonKT: 145).

19. ET *qorday*-Moğ. *qoriday*-Kalm. *qorda*: Eski Türkçede *qorday* “pelikan” adı kullanılmaktadır (EDPT: 649; DTS: 458). Bu ad *Leksika*’da “balıkçıl kuşu” anlamında verilmiş olup, **qorday* (<**korm-day*?) şeklinde belirtilmiştir. Ayrıca Türkçeden Moğolcaya “pelikan” anlamında *qorda* biçiminde geçtiğinden bahsedilmiştir (Tenişev: 173). Bu ad *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı Mahmud’da ve *Kutadgu Bilig*’de ise *qorday* şeklinde “kuğu” anlamındadır (DLT: 730; KB Dizin: 280). Kıpçak Türkçesi döneminde pelikan kuşu için kullanılan kelimeler *anır*, *enir*, *tülvüveç*, *deglügeç*, *devlengeç*, *devlingeç*, *devlügeç*, *tevlengeç*, *tevlügeç* şeklindedir (KTS: 32, 74, 287). Çağatayca döneminde pelikan kuşuna karşılık gelen kelimeler *qoğan/quğan*, *birqazan* biçimindedir (FKS II: 950; VEWT: 284; OSTN VIII: 1754).

Çağdaş Türk dillerinden Çuvaşçada ve Sibiry grubu Türk dillerinden Yakutça, Tuvaca ve Hakaşçada *pelikan* şeklinde geçmektedir (Skvortsov: Ø; RYS: 404; TuvTS: 87; HRS: 355). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgızca ve Kazakçada *birqazan*, Karaçay-Balkarcada *qarday*, Tatarcada *baba qoş*, *qasıquş*, *godan*, Başkurtçada da *baba koş* şeklinde bulunmaktadır (KrgRS I: 316; KazTS II: 428; KMTS: 236; TatRusS: 69; RKırTS: 185; BaşTS: 57). Uygurca grubu Türk dillerinden Uygurcada *saqa quşi* ve *qorday*, Özbekçede *saqakuş*, *birqozon* biçimlerindedir (YUTS: 337; ESTYa VI: 83; RÖzbS II: 23). Oğuz grubundan Azericede *qutan*, *qutanquşu*, Türkmencede ise *gotan* şeklindedir (ATS II: 2219; TürTS: 283). Türkiye Türkçesi ağzlarında yer almamaktadır.

Lessing’in sözlüğünde bu kuş türüne karşılık gelen ad *tangnatu* şeklindedir (MTS: 926). *King Sözlüğü*’nde Moğolca biçim *qoriday* “pelikan” olarak verilmiştir (228). Kalmukçada *qorda* biçiminde kullanılmaktadır (KW: 187).

20. ET *kögürçgün*-Moğ. *kegürçigene*, *kögörçi*: Türkiye Türkçesindeki biçimi *güvercin* olup, “güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuş (*Columba*)” anlamına gelmektedir (TS: 1013). *Güvercin* kuş adı Eski Türkçe *kögürçgün* “pigeon, dove, güvercin” biçiminden gelmekte olup, Clauson’a göre *kök* kökü ile bağlantısı olabilir, ancak morfolojik açıdan izah edilmesi gerekmektedir (Tenişev: 174-175; EDPT: 713; DLT: 734). Eren’e göre Türkçe *kök* (>*gök*) kökünden geldiği açıktır (207). Tarihi Türk dillerinin Çağatayca hariç her döneminde bu ada rastlanırken, çağdaş Türk dillerinden ise Tatarcada *göğercin* ve *kügerçen*, Altaycada *когорчын*, Kırgızcada *kögüçkön*, Kazakçada ve Karakalpakçada *kögerşin*, Kumukça’da *gögürçün*, Başkurtçada *kügersen*, Azericede *göyärçin*, Türkmencede ise *gügeerçin* şeklindedir (KırTS: 126; TTatS: 142; ANTS: 139; RKrgS: 136; KazTS I: 258; KarkTS: 281; KumTS: 139; BaşRS: 288; ATS I: 1317; ITA: 137). Bu kuş adı Moğolcada *kegürçigene*, *kögörçi* “güvercin” biçimlerinde tespit edilmiştir (MTS: 555; MİML: 151). Ayrıca bu ada ilişkin olarak *King Sözlüğü*’nde Moğolca biçim *küçê* şeklinde

belirtilmiştir (228). Bununla birlikte Clauson'un açıklamasına göre; Moğolca biçim ile Eski Türkçe *kögürçgün* "pigeon, dove, güvercin" biçimleri ortak bir kökten gelmiş olabilir ancak bu adın Türkçeden Moğolcaya geçtiği düşünülmektedir (EDPT: 713).

21. ET *quğu*-Moğ. *hun*: Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *kuğu* kuş adı Eski Türkçede de *quğu*, *aq qu* ve *qu* biçimlerindedir (EDPT: 609; ETTL IV: 417). Kaşgarlı Mahmud'da bu ada rastlanmazken, *Kutadgu Bilig*'de *quğu* "kuğu" şeklindedir (Abik 2009: 18). Harezmi Türkçesinde *qoğu* "kuğu", Kıpçak Türkçesi döneminde *quv*, *quğu* "kuğu" ve Çağatayca döneminde ise *qu* "kuğu, tüyleri yumuşak bir su kuşu" biçimindedir (IML: 44; KTS: 166; FKS II: 989). Modern Türk dillerinden ise Tuvaca'da *quu* "kuğu", Tofaca'da *quu* "лебедь", Hakasçada *huu* "kuğu", Altaycada *quu* "kuğu", Şorca'da *quu* "лебедь", Teleüt Ağzında *quu* "kuğu", Kırgızcada *aqquu* "kuğu", Kazakçada *aqqu* ve *quv* "kuğu", Karaçay-Balkarca'da *quv* "kuğu", Nogaycada *quv* "лебедь kuğu", Yeni Uygur Türkçesinde *quv* "kuğu", Azericede *qu* "kuğu", Türkmencede *ğuv* "kuğu" şeklindedir (TuvTS: 73; TRRTS: 48; HTS: 198; ATS: 145; ŞRS: 29; TAS: 68; Manas: 129; KazTS I: 30, 351; KMTS: 260; NRS: 184; YUTS: 250; ATS II: 2183; TürTS: 314). Bu adın Moğolcadaki şekli ise *hun* "kuğu" biçimindedir (MA: 173). Türkçedeki *quğu* adı ile Moğolcadaki *hun* adı arasındaki benzerlikten bahseden bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte sadece Gülensoy "Türkçe ve Moğolcada Yaşayan Benzer Sözcük Üzerine" adlı makalesinde Moğolca biçime yer verip Türkçedeki biçimi belirtmemiştir (2011: 4). Clauson bu adın kökeninin şüpheli olduğunu belirtmiştir (2017: 196-197).

22. Alt. *kürtük*-Moğ. *kürtük*: "Orman horozu" anlamında olup, tarihi Türk dillerinde bu ada rastlanmamaktadır. Çağdaş Türk dillerinden Yakutçada *qurtuyax*, *quttuyax* "Birkhuhn (*Lyrurus tetrax*) orman horozu" şeklindedir. Hakasçada *kürtü*, *kürtä*, Teleüt Ağzında *kürtük*, *kürkü*, Şorcada *kürtük*, Kazan Tatarcasında *körtlök*, Altaycada *kürtük* "yaban horozu, çalı horozu" biçiminde tespit edilmiştir. Moğolcada ise *kürtük* "orman horozu" şeklindedir. Bununla birlikte Naskali'nin Altayca sözlüğünde kelimenin Moğolcadan dilimize girdiği belirtilmiştir (LJTT: 95; OSTN IV: 1330, 1458, 1461; VEWT: 311; ATS: 148).

23. KıpT *laçın*/laçın-Moğ. *naçi(n)*: Türkiye Türkçesinde *laçın* şeklinde olup "beyaz renkli bir cins şahin" anlamındadır (TS: 1567). Bu ad Eski Türkçeden itibaren (*laçın*/*laçın*) kullanılmakta olup, Kıpçakça döneminde de *laçın* biçimindedir. Bazı araştırmacılar Moğ. *naçi(n)* a.m. biçiminden ödünçleme olduğunu belirtmektedir (ETG: 289; Eraslan, 2012: 588; Ayazlı, 2016: 176; KTS: 171). Bununla birlikte bu adın Türkçeden Moğolcaya geçtiğini belirten araştırmacılar da vardır (TDES: 347-348). Ayrıca başka dillerden Moğolcaya oradan da Türkçeye girmiş olabileceğini belirtenler de bulunmaktadır (Doerfer IV: 11-12). Clauson ise bu adın büyük bir ihtimalle Toharcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (EDPT: 763). Uygurcada *laçın* "doğan, şahin", Kaşgarlı Mahmud'da *lāçın* "şahin" şeklinde geçmektedir (EUTSV: 220; DLT: 760). Harezmi-Kıpçak

Türkçesinde *laçın* “şahin”, Çağataycada *laçın* “doğan” şeklindedir (İML: 50; Kİ:56; KİS: 23). Çağdaş Türk dillerinden Hakasçada *ılaçın* “laçın, doğan, şahin”, Kazakçada *laşın* “doğan, laçın”, Kumukça’da *laçın* “doğan, şahin”, Tatarcada *laçın* “doğan”, Yeni Uygur Türkçesinde *laçın* “doğan, şahin” ve Azericede *laçın* “doğan” şeklinde geçmektedir (HTS: 202; KazTS I: 381; KumTS: 187; KırTS: 209; YUTS: 252; ATS II: 2232). Bugünkü Moğolcada bu ad *naçın/naç* “şahin, doğan, laçın” şeklinde geçmektedir (MTS:680). *King Sözlüğü*’nde ise Türkçe biçim *laçın*, Moğolca biçim *laçın* “beyaz şahin” şeklindedir (227).

24. ET *sağızğan, sağzığan-Moğ. şaazğai, şağacağay/şāzğay/siğacağay-Kalm. saazyaa:* Türkiye Türkçesinde *saqsagan* şeklinde geçmekte olup “kargagillerden, karnı beyaz, kanatları ve kuyruğu kül rengi diğer yerleri parlak, kara, uzun kuyruklu kuş, alacakarga, alakarga (*Pica pica*)” anlamındadır (TS: 2015). *Saqsagan* kuş adı < ET’de *sağızğan* biçiminde olup, Kaşgarlı Mahmud’da *sağızğan* ve *sağzığan* biçimlerinde geçmektedir (DLT: 799; DTS: 481; ETTL VII: 156). Clauson ayrıca sonu -ğın ekiyle biten eski bir hayvan adı olduğunu, fonetik değişikliklere ve göçüşmeye uğradığını belirtir (EDPT: 818). Harezmi Türkçesinde *sığsığan*, Kıpçakçada *sağsağan, sağasğan, sağızğan, saqsagan, saqsıqan, sasıqan*, Çağataycada ise *saqızğan* biçimindedir (İML: 61; KTS: 223; FKS I: 784). Bu ad Oğuzcada ise *saqsagan* biçimine dönüşmüştür (Ergin 1964: 202). Çağdaş Türk dillerinden Tuvacada, Altaycada ve Şorcada *saasqan*, Hakasçada *saashan* ve Teleüt Ağzında *sañısqan* biçimindedir (TuvTS: 90; HTS: 413; ANTS: 282; ŞRS: 45; TAS: 95). Kırgızcada *sağızğan* Kazakçada *savisqan*, Karaçay-Balkarcada *savrushan*, Tatarcada *sayısqan*, Başkurtçada *hayısqan*, Uygurcada *seğizğan*, Özbekçede *zag’izg’on*, Azericede *sağsağan* şeklindedir (KrgS I: 629; KazTS I: 500; KMTS: 304; TTatS: 260; BaşTS: 189; KTLS: 738-739; TÖS: 487; ADİL IV: 17). Bununla birlikte bu ad Moğolcaya ait kaynaklarda *şaazğai* ve *şağacağay/şāzğay/siğacağay* “saksagan” şeklinde Kalmukçada ise *saazyaa* “Elster (*Pica pica*) saksagan” biçiminde tespit edilmiştir (MA: 177; MTS: 894; KW: 354). Tenişev Moğolca ve Türkçe biçimlerin ortak bir kökten gelmiş olabileceğini ve bu ortak kökün yansımaları kelime olabileceğinden bahsetmiştir (175).

25. ET *sıñqur-Moğ. singhur, şonhor-Kalm. şunqar:* Türkiye Türkçesinde *sunğur* şeklinde olup “doğan benzeyen, yırtıcı, avcı kuş” anlamındadır (TS: 2171).

Sunğur kuş adı Eski Türkçede (Uyg.) *sıñqur* “gerfalcon, akdoğan” şeklindedir. Bu ad Türkçe *sı-*’nın Moğolcada *şi-* biçimine dönüşmesi neticesinde, Moğolcada *şingqur* şeklindedir. Modern Türk dillerinin pek çoğunda da Moğolcadan alıntı *ş-*’li biçim bulunmaktadır. Ayrıca *sunğur* adı Türkçeden Arapça, Farsça, Gürcüce gibi pek çok dile de geçmiştir (EDPT: 838; TDES: 475; BTT XIII: 169).

Krueger’de bu adın Moğolcadan Türkçeye geçmiş olduğunu belirtmektedir (212). Bu ad Kaşgarlı Mahmud’da *sıñqur* “yırtıcı kuş, sunğur (*Falco rusticolus*)”, Oğuzcada *şunqur* “akdoğan, sunğur” biçiminde geçmektedir (DLT:

836; KBN: 221). Harezmi Türkçesinde *sunqur*, Kıpçak Türkçesinde *songğur*, *sonqur*, *sunqur*, *songur*, Çağataycada ise *sanqur/sonqur*, *şungğar* şeklindedir (İML: 63; KTS: 238, 239; CC: 555; FKS I: 803; KİS: 21). Çağdaş Türk dillerinden Kazakçada *aqsuñqar*, *süñqar*, Kırgızcada *şumqar*, Tatarcada *çonqar*, *şoñqar*, Kumukçada *şunqar* şeklinde tespit edilmiştir (KazTS I: 31; KazTS II: 26; 483; KrgS II: 692; KırTS: 87; TTatS: 285; KumTS: 313).

Moğolcada *singhur*, *şonhor* “şahin, doğan” şeklinde ve ayrıca *çağan singhur*, *toyğun singhur* “akdoğan”, *çekir singhur* “aladoğan” kuş adlarında da bulunmaktadır (MTS: 856). *King Sözlüğü*’nde ise bu ad *songur* şeklinde “akdoğan” anlamında geçmektedir (226).

26. ET *suña*-Moğ. *sono*: Türkiye Türkçesinde *suna* şeklinde geçmekte olup “erkek ördek; göl ördeği” anlamındadır (TS: 2171). Türkiye Türkçesi ağızlarında *suna* “erkek ördek” şeklinde yaşamaktadır (DS V: 3697). Eren bu adın eski kaynaklarda geçmediğini belirtmiştir (TDES: 475). Ancak Altın-köl yazıtlarında bu ad *suña* “turna, erkek ördek” şeklinde tanımlanmıştır (ETY: 852). Daha sonra bu ada Çağatay Türkçesi dönemine kadar rastlanmamıştır. Çağataycada *suna*, *sona* “ördek” şeklindedir (ÇağTS: 31). Bu ad çağdaş Türk dillerinden Karaçay-Balkarcada *sona* “yabancı erkek ördek, suna” şeklinde geçmektedir (KarkTS: 511). Bu ad Moğolcada ise *sono* “bir ördek türü, suna” biçimindedir (MGTS: 272).

27. ET *taqağu*-Moğ. *takiya*: Türkiye Türkçesinde *tavuş* biçiminde olup “sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı (*Gallus*)” anlamındadır (TS: 2289).

Türkçede bulunan *tavuş* adının kökeni bilinmemektedir. Eski Türkçede *taqiğu* şeklindedir. Bu ad aynı zamanda 12 hayvanlı Türk takviminde yer alan hayvan isimlerinden birisidir. Clauson Moğolcadaki biçimin *takiya* olduğunu ve Türkçeden Moğolcaya geçmiş olduğunu, ayrıca -ğ->-y- ses değişiminden bahsederek PTürk. **taqiğu* biçiminden Moğ. *takiya* biçimine dönüşmüş olabileceğini belirtir (EDPT: 468; Clauson, 1959: 183,186). Krueger ise bu adın Moğolcadan Türkçeye geçmiş olduğunu belirtmiştir (Krueger, 2002: 208-213).

Eren de bu adın başka bir dilden alıntı olmadığını iddia etmiş, ayrıca bazı araştırmacıların Türkçe ve Moğolca biçimleri birleştirdiğinden bahsetmiştir (TDES: 501). Bu ad Kaşgarlı Mahmud’da *taqağu* biçiminde geçmektedir (DLT: 848). Oğuzcada *tavuş* biçimindedir (BL: 183; KBN: 226). Harezmi Türkçesinde *tavuş*, *taquq*, *taqağu*, *doğuq* “tavuk”, Kıpçakçada *dağuq*, *daquq*, *tafuq*, *tağuq*, *taquq*, *tavox*, *tavuş*, *toquq*, Çağataycada *tavuş*, *taviq*, *tohuq/tahaquy*, *tağuq* biçimlerindedir (KE: 603; NF: 401; Özyetkin 1996: 235; İML: 27; KTS: 55; ÇağTS: 163; FKS I: 523). Çağdaş Türk dillerinden Kırgızcada *tōq*, Kazakçada *taviq*, Karaçay-Balkarcada *tavuş*, Kumukçada *tavuş*, Karaycada *tavux*, Nogaycada ve Tatarcada ve Başkurtçada *taviq*, Özbekçede *tovuq*, Uygurcada *toxu*, Azericede *toyuq*, Türkmencede *tovuq*, Gagavuzcada *tauq* şeklindedir

(KTLs: 858-859; KMTs: 345; KumTS: 326; KTD: 487; NRS: 325; TTatS: 305; BaşTS: 588; TÖS: 563; YUTS: 417; ATS II: 3351; TürTS: 633; GRMS: 461). Moğolcada ise *tahia*, *daquq*, *takiy-a(n)* “tavuk” biçimleri tespit edilmiştir (MA: 109, 178; MTS: 918). *King Sözlüğü*'nde ise Türkçe biçim *daquq*, Moğolca biçim *daqaun* şeklinde “tavuk” anlamında belirtilmiştir (229).

28. ET toğan-Moğ. toyğun, toyğon, toyhon-Kalm. tüyan: Türkiye Türkçesindeki biçimi *doğan* olup "kartalgillerden, sırtı kül rengi ve enine çizgili, küçük kuş, fare vb. ile beslenen ve alıştırlarak kuş avında kullanılan yırtıcı bir kuş (*Falco peregrinus*)" anlamındadır (TS: 689). *Doğan* kuş adı < ET *toğan* a.m. biçiminden gelmekte olup, başka kuş adlarında da kullanılmaktadır (ETTL II: 447; NS: 216; KBS: 217; EDPT: 470-471). Clauson bu ad ile Moğ. *çağan* “white” adı arasında benzerlik olabileceğinden bahseder (EDPT: 471). Kaşgarlı Mahmud'da *toğan* adı bulunmamakla birlikte, *toğrul* “yırtıcı kuşlardan biri” şeklinde geçen kuş adı ve *çağrı* “çakır kuşu” adı yer almaktadır (DLT: 611, 888). *Leksika*'da bu adın **tojğan* biçiminden geldiği ve Kaşgarlı Mahmud'da geçen *toğrul* “yırtıcı kuşlardan biri” biçiminin de aynı kökten türemiş olabileceği belirtilmiştir (Tenişev: 169). Bu ad Oğuzcada *doğan* b.m., Kıpçakçada *delice doğan*, *delü toğan* “akbaba, çaylak” adında, Çağataycada ise *toğan* b.m. şeklinde tanıklanmıştır (BL: 134; Tulum: 1634; KTS: 58; FKS I: 871). Çağdaş Türk dillerinde ise Irak Türkmen ağzında *doğan* a.m., Azericede *alağan* “doğan” şeklinde tespit edilmiştir (ITA: 133; ATS I: 127). Yakutçada *toğon* “*kartal*”, Kırım Tatarcasında *aqtoğan* “ak sungur, akdoğan”, Başkurtçada *toyğon* “sungur, akdoğan” şeklinde tespit edilmiştir (LJTT: 169; KırTS: 44; BaşTS: 628).

Moğolcada “şahin, doğan” anlamındaki kelime Lessing'in sözlüğünde *toyğun*, *toyğon*, *toyhon* şeklinde verilmiştir (MTS: 856). Kalmukçada ise bu ad *tüyan* “beyaz şahin” şeklindedir (KW: 413). *Leksika*'da ET *toğan* adının Kalmukçaya *tüyan* biçiminde geçtiği belirtilmiştir (Tenişev: 169). *King Sözlüğü*'nde ise Türkçe *toğan* biçimine karşılık Moğolca biçim *turaqun* şeklinde belirtilmiştir (228).

29. Yak. toñsoğoy-Moğ. toğsigürg-a(n)/toğsigül: Ağaçkakan kuşunun karşılığı olarak kullanılan *toñsoğoy* adı Türk dilleri içerisinde Yakutçada tanıklanmaktadır. Tarihi Türk dillerinde bulunmamakta olup, diğer çağdaş Türk dillerinde de tespit edilememiştir. Bunun yerine ağaçkakan kuşunun karşılığı olarak Çuvaşçada *ulatakka*, *ulakatka*, *ula kayak*, Tuvacada *torğa*, Hakaşçada *alas*, *toburği*, Altaycada *bosqara*, *qaradas*, *tomurtqa*, *tomurtqa* adları kullanılmaktadır (ÇTS: 375; TSahS: 4; LJTT: 78; TuvTS: 108; HTS: 35; ATS: 46, 115). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazakçada *toqıldaq*, Karakalpakçada *toqıldawıq*, *toqılsaq*, Karaçay-Balkarcada *ağaçtavuq*, *dongquldaq*, *qaqğıç*, *quh*, *qaqğan tavuq*, Başkurtçada *tumurtqa*, Tatarcada *tuqran*, *tuqirtma*, *tuğirtma*, Kırım Tatarcasında *taqtaquş* adları bulunmaktadır (KazTS II: 20; KarkTS: 592; KMTS: 64, 160, 228, 256, 345; BaşTS: 643; TRS: 204; SDST: 217; RKırTS: 528). Uygur grubu Türk dillerinden Özbekçede *qizilishton*, Yeni Uygur

Türkçesinde *soquçaq* ve *toquldaq* bulunmaktadır (TÖS: 24; YUTS: 358, 417). Oğuz grubu Türk dillerinden Azericede *däläyän*, Türkmencede ise *daşdeşen* adları bulunmaktadır. (ATS I: 834; TürTS: 136). Türkiye Türkçesinde *ağaçqaqan* adı kullanılmaktadır (TS: 37).

Klasik Moğolcada ise Yakutçadaki biçime benzer *togsigurg-a(n)/tongsigul* adı bulunmakla birlikte Buryatçada *tonşuul* adı kullanılmaktadır (MonKT: 466; BRS: 247; MTS: 967). Moğolca ve Yakutça biçimlerin benzer olması şaşırtıcı değildir. Çünkü Sibiry grubu Türk dilleri üzerinde Moğolcanın etkisi diğer Türk dillerine oranla daha fazladır. Özellikle Yakutça Moğolcadan sadece sözcüklüğü açısından değil hem morfolojik hem de dil bilimsel olarak da oldukça fazla etkilenmiştir (Şçerbak, 2011: 13-14).

30. ET *torğaa*-Kalm. *toryää*: Türkiye Türkçesinde *toyğar* şeklinde kullanılmakta olup “tarla kuşu, turgay” anlamındadır (TS: 2376). Bu hayvan adı “küçük bir kuş, çayır kuşu, tarla kuşu” anlamıyla Kaşgarlı Mahmud’da *torıgā* şeklinde geçmekte olup, kökü bilinmemektedir. Ayrıca Eren *tur-* kökünden geldiği yolundaki görüşün yanlış olduğunu belirtir (DLT: 893; TDES: 522-523). Tarihi Türk dillerinden Oğuzcada *turğay*, Çağataycada *torğay*, *toyğar*, *turğay*, *tarğay*, *tağay* biçimlerinde tanıklanmıştır (BL: 185; ÇağTS: 1149; FKS I: 575, 627, 869). Çağdaş Türk dillerinden Kazakçada *torğay*, Tatarcada *toyğar*, Kırım Tatarcasında *bostorğay*, Başkurtçada *turğay*, Özbekçede *to’rg’ay*, Uygurcada *boztoğay*, Azericede *meşätorağayı* biçiminde bulunmaktadır (KazTS I: 575; TTatS: 319; KırTS: 63; BaşTS: 646; TÖS: 586; YUTS: 50; ATS II: 50). Bu ad Moğol dillerinden Kalmukçada *toryää* “kuş, karabaşlı iskete” olarak geçmektedir (KW: 402). *Leksika*’da Türkçeden Kalmukçaya *toryää* biçiminde geçtiği belirtilmektedir (176).

31. ET *toy*, *tod*-Moğ. *toğudağ*/*toduğ*, *toğuduğ*, *toodoğ*-Kalm. *toğa-dag*: Türkiye Türkçesinde *toy* biçiminde kullanılmakta olup “toygillerden böcek ve tane ile beslenen, eti için avlanan, kızıl tüylü bir kuş (*Otis tarda*)” anlamındadır (TS: 2376). Bu kuş adı Kaşgarlı Mahmud’da *toy*, *toğ* “toy kuşu” biçiminde geçmektedir (DLT: 894; EDPT:449). Eren bu kelimenin “gençliği sebebiyle görgüsüz ve beceriksiz olan, acemi” olmak üzere ikinci bir anlamı daha olduğundan bahseder ve bu ikinci anlamın Türkçede sonradan ortaya çıktığını belirtmiştir (TDES: 522). Bu ad Oğuzca *toy*, Kıpçakçada *toğtoy*, *toğtuy*, *toy* ve Çağatayca döneminde *toğdari*/*toğduri*, *toy kuşu* şeklinde tanıklanmıştır (BL: 184; KTS: 278, 281; FKS I: 613, 626). Çağdaş Türk dillerinden Hakasçada *todah*, Tuvacada *toğduq*, Kırgızcada *toodaq*, Kazakçada *duvadaq*, Karakalpakçada *duvadaq*, Karaçay-Balkarca *dudaq*, *duvadaq*, Kumukçada *duvadaq*, Tatarcada *duvadaq*, Başkurtçada *tuğazak*, Özbekçede *tuvaloq*, Uygurcada *toxusi*, Azericede *dovdaq* şeklindedir (ÖHTS: 508; HRS: 639; Arçın, 2023: 339; KrgRS II: 748; KazTS I: 133; KRRKS: 149; KarkTS: 127; KMTS: 161; KumTS: 116; KırTS: 102; BaşTS: 639; RÖzbS I: 277; YUTS: 417; ATS I: 948). Bu ad Moğolcada ise *toğudağ*/*toduğ*, *toğuduğ*, *toodoğ*, Kalmukçada ise *toğa-dag*

şeklinde tespit edilmiştir (MTS: 970; MonKT: 466; KW: 404). *Leksika*'da Moğolca ve Türkçe biçimlerin birbirine karıştığı, Moğolca biçimin Türk dillerinde sıkça kullanıldığı belirtilmiştir (174). Arıkoğlu Tuvacada mevcut olan *toğduq* biçiminin Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (2012: 20, 22).

32. ET *turna*, *turunya*-Moğ. *tohora'u(n)*, *tohura'un*, *mozopyy* : Turnagillerden, Avrupa ve Kuzey Afrika'da toplu olarak yaşayan, göçebe, iri bir kuş (*Grus grus*) (TS: 2387). Eren *turna* adının kuşun çıkardığı sestene geldiğini belirtir (TDES: 526-527). Bu ad Eski Türkçede *turna* veya *turunya* biçiminde olup, tespit edildiği en eski kaynak *Irk Bitig*'dir (IB: 63; NS: 908; EDPT: 551). Bu ad Türkçenin diğer tarihi dönemlerinde de *turna* şeklinde tanıklanmıştır (Dankoff: 201; BL: 185; KBN: 229; İML: 76; CC: 583; FKS I: 262). Çağdaş Türk dillerinden ise Çuvaşçada *térne*, Yakutçada *turuya*, Tuvacada *duruyaa*, Hakasçada, Altaycada, Teleüt Ağzında *turna*, Tofacada *duruya*, Kırgızcada *turuna*, *turna*, Kazakçada *turna*, Tatarcada *turna*, *torna*, Başkurtçada *torna*, Karakalpakçada *turna*, Özbekçede ve Yeni Uygur Türkçesinde *turna*, Azerice ve Türkmençede *durna* şeklindedir (ÇTS: 339; WDC: 108; TSahS: 276; TuvTS: 37; ÖHTS: 529; ATS: 218; TAS: 119; ESTYa III: 301; KrgRS II: 762; KTLS: 902-903; KazTS I: 603; KırTS: 354; TTatS: 321; BaşTS: 625; TÖS: 589; ATS I: 975; TürTS: 178). Bu ad tarafımızca Moğolcada *tohora'u(n)*, *tohura'un* “karabatak veya balıkçıl, turna”, *toğoruu* “turna” şeklinde tespit edilmiştir (MGTS: 300; MonKT: 460). *King Sözlüğü*'nde ise Türkçe biçim *turna*, Moğolca biçim *toğurûn* şeklinde “turna” anlamında belirtilmiştir (228). Bununla birlikte *Leksika*'da *turna* adı Korecedeki *turum* ve Japoncadaki **turû* biçimleri ile karşılaştırılmış, Moğolca *toğuriyun* biçimi ile belirsiz bir ilişkisi olduğundan bahsedilmiştir (173). Ayrıca Clauson Moğolca biçimden bahsetmeyerek Türkçede bulunan *turna* kuş adının kökeninin şüpheli olduğunu belirtmiştir (2017: 196-197).

33. ET *turumtay*-Moğ. *torumtay*, *torimtay*, *turumtay*, *turimtay* : Bu hayvan adı Moğolcada *torumtay*, *torimtay*, *turumtay*, *turimtay* “erkek doğan, avda kullanılan ufak yırtıcı kuş” biçiminde bulunmakta iken, Kaşgarlı Mahmud'da *turumtay* şeklinde “yırtıcı ve avcı kuşlardan biri; kişi adı ve unvan; bir kölenin adı” anlamlarında yer almaktadır (MTS: 982; DLT: 903). Çağataycada *turumtay* “bozdoğan” şeklinde tespit edilmiştir (KİS: 24). Çağdaş Türk dillerinde (Tatarca, Kırgızca ve Yakutça) ise kuş adı olarak kullanılmayıp, özel isim anlamı ile kullanılmaya devam etmiştir (Besli 2010: 248). *King Sözlüğü*'nde Türkçe biçim *turumtay* “bir çeşit kartal, akbaba, şahin”, Moğolca biçim ise *turumtay* “bozdoğan, her cins erkek şahin” şeklinde verilmiştir (103, 70). Tuna bu adın Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1972: 243).

34. ET *ügi*-Moğ. *uuli*, *uguli* : Baykuş kuş türünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında Türkçede bu kuşa *ququ*, *ququmav*, *ququbayqa*, *ququmavqa*, *ügi*, *puhu*, *yapalaq* gibi adlar da verilmektedir. Bu adlardan olan Eski Türkçe *ügi*, *ühi*, *üki*, *ügü* “baykuş” kelimesi Kaşgarlı Mahmud'da *ügi*, *üni* “baykuş”, *Kutadgu Bilig*'de ise *ügi* “baykuş” şeklinde geçmektedir (EDPT: 101;

DTS: 623; DLT: 930; KB Dizin: 123). Harezmi-Kıpçak Türkçesi döneminde *ükü*, *üğü* “baykuş” şeklindedir (İML: 81; CC: 593). Çağdaş Türk dillerinden Altaycada *ögö*, *uğu*, Hakasçada *üğü*, Tofacada *hüğü*, Şorcada *üğü*, Teleüt Ağzında *ükü*, Yakutçada *ügürü*, Kırgızcada *ükü*, Kazakçada *üki*, Tatarcada *ögö*, Karacay-Balkarcada *uqu* ve Başkurtçada *ökö* ve Çuvaşçada *ühé* “puhukuşu” şeklinde tespit edilmiştir (ANTS: 228, 398; HRS: 745; TRRTS: 60; ŞRS: 58; TelRS: 95; LJTT: 180; KTLS: 56-57; KazTS I: 630; SDST: 163; KMTS: 370; BaşTS: 459; ÇTS: 390).

Klasik Moğolcada ise bu ad *uuli* ve *uguli* “baykuş” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (MİML: 244). Baykuş için kullanılan diğer adlar ise *uul* “baykuş”, *urbalgu* “boz baykuş”, *uulalag*, *uulinçir* “bir baykuş türü”, *şar şovun* “baykuş”, *sülig* “baykuş” şeklindedir (MA: 180; MTS: 889, 1042, 1053; RKS: 751).

35. ET üpgük-Kalm. öbüg: *İbibik* kuş adı yerel ağızlarda *hübübük*, *hübbük* olarak geçer. Ses taklidi kelimelerden olup, Eski Türkçede *üpgük* biçimindedir (TDES: 229; ETTL III: 560; EDPT: 9). Kaşgarlı Mahmud’a göre *üpgük/üppü* kuş adı Çigil lehçesinde *hüdühüd* şeklindedir (DLT: 933). Oğuzca ve Kıpçakça döneminde *ibük*, Çağataycada *übük kuşu* şeklindedir (BL: 150; KTS: 105; FKS I: 243). Çağdaş Türk dillerinden Tuvacada *übgük*, *üpgük*, Kırım Tatarcasında *opoquş*, Başkurtçada *bupup* biçimindedir (ESTuvY II: 383; BaşTS: 110; KırTS: 243). Bu kuş adı Moğol dillerinden Kalmukçada *öbüg* “der Wiedehopf” şeklinde tespit edilmiştir (KW: 302). Ayrıca *King Sözlüğü*’nde bu kuş türünün Türkçedeki karşılığı *ibük*, Moğolca karşılığı *höljin* şeklinde belirtilmiştir (229).

Sonuç

Türk ve Moğol dillerindeki karşılıkları arasında benzerlik ve ortaklık olan 35 kuş adından 11’inin Türkçeden Moğolcaya geçtiği hususunda yaygın bir kanı vardır. Bu kuş adları *artuç*, *budursun*, *toğan*, *kögürçgün*, *qara quş*, *qarğa*, *qarlağuç*, *qorday*, *taqağu*, *torığā*, *bürküt* biçimindedir. 9’u hakkında ise ortak kanı Moğolcadan alıntı olduğudur. Bunlar ise *budana*, *äliä*, *itelgi*, *qarçığa*, *kürtük*, *laçın*, *sıñqur*, *turumtay* kuş adlarıdır. 15 kuş adının ise kökeni konusu belirsizdir. Bu kuş adları ise *toñsoğoy*, *anut*, *qırğuy*, *ügi*, *hullu*, *çağan*, *çörkökü*, *çulıq*, *üpgük*, *kekük*, *quğu*, *sağızğan*, *suña*, *toy*, *turna*’dır. 24 kuş adının ise Eski Türkçede karşılığı tespit edilebilmiş olup madde başlarında bu biçimleri belirtilmiştir. Geriye kalan 11 kuş adının ise Eski Türkçede karşılığı yoktur. Bunlar *toñsoğoy*, *bürküt*, *hullu quş*, *çağan*, *çörkökü*, *äliä*, *itelgi*, *qarçığa*, *kürtük*, *laçın* biçimindedir. 30 kuş adı ise tarihi Türk dillerinde tanımlanırken, 5 kuş adı ise tarihi Türk dillerinde tespit edilememiş olup bu kuş adları sadece çağdaş Türk dillerinde tanımlanmaktadır. Bunlar *toñsoğoy*, *hullu quş*, *çörkökü*, *äliä*, *kürtük* kuş adlarıdır. Bunun dışında Türkiye Türkçesinde varlığını sürdüren kuş adlarının sayısı 20 olup bunlar *anut*, *artuç*, *hullu quş*, *budursun*, *çulıq*, *kekük*, *toğan*, *turna*, *kögürçgün*, *qara quş*, *qarğa*, *qarlağuç*, *torığā*, *taqağu*, *laçın*, *sağızğan*, *sunā*, *sıñqur*, *üpgük*, *toğan*’dır.

Eser Kısaltmaları

ADİL I: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, Cilt I.*

ADİL IV: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, Cilt IV.*

AI-Turk: *Kitābu Bulğatu'l-Muštāk Fî Luğati't-Türk We'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi.*

ANTS: *Slovar Altayskavo Aladagskavo Nareçiy Turkskovo Yazıka.*

Aşmarin: *Slovar Çuvaşskogo Yazıka, Tom 1-2.*

ATS I: *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I.*

ATS II: *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II.*

ATS: *Altayca-Türkçe Sözlük.*

BaşRS: *Başkirsko-Russkiy Slovar.*

BaşTS: *Başkurt Türkçesi Sözlüğü.*

BL: *Bahşayış Bin Çalıca Bahşayış Lügati.*

BRS: *Buryatsko-Russkiy Slovar, Tom I-II.*

BTT XIII: *Berliner Turfantexte XIII, Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren.*

CC: *Codex Cumanicus.*

ÇağTS: *Çağatay Türkçesi Sözlüğü.*

ÇMS: *Kelimetullâh Hâce Pâdişâh-Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye.*

ÇOW: *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch.*

ÇTS: *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük.*

Dankoff: *Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Luyat at-Turk) Part III.*

DLT: *Divânü Luğati't-Türk*

Doerfer I: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen.*

Doerfer II: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II: Mongolische Elemente im Neupersischen.*

Doerfer III: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III: Mongolische Elemente im Neupersischen.*

Doerfer IV: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band IV: Mongolische Elemente im Neupersischen.*

- DS I:** *Derleme Sözlüğü Cilt I.*
- DS III:** *Derleme Sözlüğü Cilt III.*
- DS IV:** *Derleme Sözlüğü Cilt IV.*
- DS VI:** *Derleme Sözlüğü Cilt VI.*
- DTS:** *Drevnetyurkskiy Slovar'.*
- EATS:** *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü.*
- EÇS:** *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü.*
- EDAL:** *Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III.*
- EDM:** *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye fi 'l-Lügati 't-Türkiyye.*
- EDPT:** *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish.*
- ESTuvY I:** *Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıkı Tom I (A-B).*
- ESTuvY II:** *Etimologičeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıkı Tom II (D-Y).*
- ESTYa III:** *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (V-G-D).*
- ESTYa VI:** *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (K),*
- ETG:** *Eski Türkçenin Grameri.*
- ETŞ:** *Eski Türk Şiiri.*
- ETTL II:** *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt II.*
- ETTL III:** *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt III.*
- ETTL IV:** *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt IV.*
- ETTL VII:** *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt VII.*
- EUTS:** *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.*
- EUTSV:** *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı Sözlük-Gramatikal Dizin.*
- EWTTs:** *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen.*
- FKS I:** *Fethali Kaçar 'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Cilt I.*
- FKS II:** *Fethali Kaçar 'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Cilt II.*
- GRMS:** *Gagauzko-Russko-Moldavskiy Slovar.*
- HATS:** *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü.*
- HRS:** *Hakassko-russkiy slovar'.*
- HTS:** *Hakasça-Türkçe Sözlük.*

IB: *Irk Bitig.*

ITA: *Irak Türkmen Ağızları (Giriş-Metinler-Sözlük).*

İML: *İbnü Mühenna Lugati.*

KarkTS: *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük).*

KazTS I: *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü.*

KazTS II: *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü.*

KazTTS: *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü.*

KB Dizin: *Kutadgu Bilig Dizini.*

KBN: *Kitab-ı Baz-name-i Padişahi-İnceleme-Metin-Dizin.*

KBS: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlerin Köken Bilgisi Sözlüğü.*

KD: *The King's Dictionary.*

KE: *Nāşirü 'd-dīn Bin Burhānū 'd-dīn Rabgūzī Kışaşı 'l- Enbiyā (Peygamber Kıssaları), I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II. Dizin.*

KırTS: *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük.*

Kİ: *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk.*

KİS: *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü.*

KMTS: *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü.*

KrgRS I: *Kirgizsko-Russkiy Slovar, Kniga (1) A-K.*

KrgRS II: *Kirgizsko-Russkiy Slovar, Kniga (2) L-R.*

KrgS I: *Kırgız Sözlüğü Cilt I (A-J).*

KrgS II: *Kırgız Sözlüğü Cilt II (K-Z).*

KRRKS: *Bolşoy Kazahsko-Russkiy Russko-Kazahskiy Slovar.*

KTD: *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti).*

KTLS: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Dizin.*

KTS: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.*

KumTS: *Kumuk Türkçesi Sözlüğü.*

KW: *Kalmückisches Wörterbuch.*

KYAS: *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü.*

LJTT: *Lexicon Jakutischer Tierbezeichnungen. Turcologica Band 77.*

MA: *Moğol Atasözleri.*

Manas: *Manas Destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin.*

MGTS: *Moğolların Gizli Tarihi Sözlük.*

MİML: *Moğolca İbni Mühenna Lügati.*

MonKT: *Mongol-Kazah Tol. Ölgüy.*

MTS: *Moğolca-Türkçe Sözlük.*

NF: *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmahlarning Açuk Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) III Dizin Sözlük.*

NRS: *Nogayskiy- Russkiy Slovar.*

NS: *Nişanyan Sözlük. Çağdaş Türkçenin Etimolojisi.*

OSTN IV: *Opit Slovarya Tyurkskix Nareçiy: Versuch Eines Wörterbuches Der Türk Dialecte (Cilt 4).*

OSTN VIII: *Opit Slovarya Tyurkskix Nareçiy: Versuch Eines Wörterbuches Der Türk Dialecte (Cilt 8).*

OTWF: *Old Turkic word formation a functional approach to the lexicon (1. Cilt).*

ÖHTS: *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük.*

Paasonen: *Tschuwaschisches Worterverzeichnis, Edit: A. Rona-Tas, Studia Uralo-Altaiica IV.*

RKırTS: *Russko-Krımskotatarskiy Krımskotatarsko-Russkiy Slovar.*

RKrgS: *Russko-Kırgızskiye Slovar.*

RKS: *Russko-Kalmutskiye Slovar.*

RÖzbS I: *Russko-Uzbekskiye Slovar Tom I(A-O).*

RÖzbS II: *Russko-Uzbekskiye Slovar Tom II (P-Y).*

RYS: *Russko-Yakutskiye Slovar.*

SDST: *Slovar Dialektov Sibirskih Tatar.*

Skvortsov: *Çuvaşsko Russkiye Slovar.*

ŞRS: *Şorsko-Russkiye i Russko-Şorskiye Slovar.*

TAS: *Teleüt Ağzı Sözlüğü.*

TatRusS: *Tatarsko-Russkiye Slovar.*

TDES: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.*

TelRS: *Teleutsko-Russkiye Slovar.*

Tenişev: *Sravnitelno İstoriçeskaya Grammatika Turkskih Yazıkov i Leksika.*

TÖS: *Türkçe-Özbekçe Sözlük.*

TRRTS: *Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy Slovar.*

TRS: *Tatarsko-Russkiy Slovar.*

TS: *Türkçe Sözlük.*

TSahS: *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük.*

TTatS: *Türkçe-Tatarca Sözlük.*

Tulum: *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı.*

TuvTS: *Tuva Türkçesi Sözlüğü.*

TürTS: *Türkmençe-Türkçe Sözlük.*

VEWT: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.*

WDC: *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt Von Charrab).*

YUTS: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.*

Diller

Alt.: Altayca

Çağ.: Çağatayca

ET: Eski Türkçe

Kalm.: Kalmukça

KıpT: Kıpçak Türkçesi

Moğ.: Moğolca

PMoğ.: Proto Moğolca

PTürk.: Proto Türkçe

Trk.: Türkçe

Uyg.: Uygurca

Yak. : Yakutça

Diğer Kısaltmalar

a.m.: Aynı manada

b.m.: Bilinen manada

KAYNAKLAR

- Abik, A. D. (2009). *Kutadgu Bilig*'de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Cilt 33/I. s. 1-32.
- Afanaseva, P. S. A. ve Haritonova, L. N. (1968). *Russko-Yakutskiy slovar*. Moskova: İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Ahmerov. (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR.
- Aljiganova, O. P., Baskakov, N. A., Bargoyakov, M. İ. (2006). *Hakassko-russkiy slovar*'. Novosibirsk: Nauka.
- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arçın, S. M. (2023). *Sibirya Türk Lehçelerinde Kuş Adları (Dil İncelemesi)*. Ankara: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2012). Tuva Türkçesinde Moğolcadan Alınan Unsurların Ses Bilgisi Açısından Durumu. *Dil Araştırmaları*, 11 (11), 17-36. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/4725/64756>.
- Aşmarin, N. İ. (1994). *Slovar Çuvaşskogo Yazıka, Tom 1-2*. İzdatelstvo Russika.
- Ata, A. (1997). *Nāşirü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī Kıssaşü'l- Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım. II. Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmahlarning Açuq Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati. I-IV*. (2006). Bakü.
- Baskakov, N. A. (1963). *Nogayskiy- Russkiy Slovar*. Moskova.
- Baskakova, N. A. (1973). *Gagauzko-Russko-Moldavskiy Slovar*. Moskova.
- Battal, A. (1998). *İbnü Mühenna Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, F., Çınar, M. A. (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. İzmir.
- Bazılhan, B. (1984). *Mongol-Kazah Tol. Ölgüy*.
- Bektaev, K. *Bolşoy Kazahsko-Russkiy Russko-Kazahskiy Slovar*.
- Beşirli, Ç. U. (2021). *Irak Türkmen Ağızları (Giriş-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1959). The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian. *Central Asiatic Journal*, 4(3), 174–187. <http://www.jstor.org/stable/41926439>.

- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972.
- Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. (Çev. Fatma Kömürcü). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çiçek, S. E. (2015). Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 63 (1), 49-98. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/32751/363542>.
- Dankoff, R. (2013). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi okuma sözlüğü*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Dankoff, R., Kelly, J. (1985). *Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Luyat at-Turk) Part III*. Harvard University Printing Office.
- Derleme Sözlüğü I, III, IV, VI*. (2019). Birleştirilmiş Tıpkı Basım. Ankara: TDK Yayınları.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band IV: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt Von Charrab)*. Budapest.
- Doğan, İ., Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı Sözlük-Gramatikal Dizin*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Ehmetyanov, R. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Dizin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation a functional approach to the lexicon* (1. Cilt). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (2006). Türkçede Moğolca Kalıntılar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 51 (2003/1), 170-186. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/45321/567780>.
- Ergüzel, M. (2009). *Kitab-ı Baz-name-i Padişahi-İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gulhan Abedalaziz Moh'd Jalal Al-Turk. (2012). *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk Fī Luġati't-Türk We'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, B. (1999). Türkiye'de Altayistik Alanında Yapılan Çalışmaların Açıklamalı Kaynakçası Üzerine Bir Deneme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (7). s. 119-172. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12715/154790>.
- Gül, B. (2010). *Moğol Atasözleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gül, B. (2012). *Türk Moğol Araştırmaları: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gül, B. (2015). Orta Asya'dan Anadolu'ya Moğol Yayılimının Dilsel Sonuçları. *Türkbilig*, (30), 187-200. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52822/697717>.
- Gül, B. (2018). *Moğolca İbni Mühenna Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (1973). Mongolistik Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınlarla İlgili Bir Bibliyografya Denemesi. *Bibliyografya-Kitap Haberleri Bülteni KHB*, C.II /3 (Mayıs 1973), s.72-76.
- Gülensoy, T. (1974). Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar. *Türkoloji Dergisi*, 6 (1), 235-259. DOI: 10.1501/Trkol_0000000061.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, S. (2020). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Haenish, E. (2020). *Moğolların Gizli Tarihi Sözlük*. Çev. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hauenschild, I. (2008). *Lexicon Jakutischer Tierbezeichnungen. Turcologica Band 77*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- İlişkin, İ. K. (1964). *Russko-Kalmutskiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karaağaç, G. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük (Ferdinand, D. Lessing, Mongolian-English Dictionary, Bloomington, 1995'in çevirisi) Cilt I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı, M. (2018). *Divânü Lugâti't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)* (Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu). Ankara: TDK Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi / Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1988). Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri. *Türk Dili Araştırmaları*

- Yıllığı-Belleten*, 34 (1986), 43-52. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43774/536966>. s. 31-41.
- Koşçanov, M. K., Akobirov, C. F., Alhamova, N. A. (1983). *Russko-Uzbekskiy Slovar Tom I(A-O)*. Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR.
- Koşçanov, M. K., Akobirov, C. F., Alhamova, N. A. (1984). *Russko-Uzbekskiy Slovar Tom II (P-Y)*. Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR.
- Krueger, J. R. & Kaçalın, M. S. (2002). Eski Türkçede Moğolca. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (4), 206-214. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49962/640466>.
- Kunos, I. (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapeşte.
- Kurpeşko-Tannagaşeva, N. N., Aponkin, F. Y. (1993). *Şorsko-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar*. Kemerovskoe Knijnnoe İzdatelstvo.
- Kutadgu Bilig Dizini. (<https://oguzhanbasibuyuk.files.wordpress.com/2015/08/kutadgubilig.pdf> adresinden 05.01.2023 tarihinde erişim sağlandı.).
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.
- Levitskaya, L.S., Dibo, A.V., Rassadin, V.İ. (2000). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (K)*. Moskova: Rossiyskaya Akademia Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- Muzafarov, N., Muzafarov, R. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Ruşça Sözlük*. [Çev. Nariman Seyityahya (Seytagyayev)]. Ankara: TDK Yayınları.
- Nadalyayev, V. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- Naskali, E. G., Duranlı, M. (2020). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Naskali, E. G., Butanayev, V. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: TDK Yayınları.
- Nişanyan, S. (2021). *Nişanyan Sözlük. Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liberus Yayınevi.
- Ostroumova, N. (1892). *Tatarsko-Russkiy Slovar*. Kazan: V Tipografiya İmperatorskavo Universiteta.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özyetkin, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Paasonen, H. (1974). *Tschuwaschisches Worterverzeichnis*. Edit: A. Rona-Tas, Studia Uralo-Altaiica IV. Szeged.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Poppe, N. (1955). The Turkic Loan Words in Middle Mongolian. *Central Asiatic Journal*, 1(1), 36–42. <http://www.jstor.org/stable/41926299>.
- Radloff, W. W. (1893-1911). *Opit Slovarya Tyurkskix Nareçiy: Versuch Eines Wörterbuches Der Türk Dialecte. (Cilt 4, 8)*; St. Petersburg.
- Rahimi, F. (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Cilt I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rahimi, F. (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Cilt II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki.
- Rassadin, V. I. (2005). *Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy Slovar*. Sankt. Peterburg: Drofa.
- Ross, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. (Çev. Emine Gürsoy-Naskali). Ankara: TDK Yayınları.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. (Çev. Şükrü Haluk Akalın, Caştegin Turgunbayev). Ankara: TDK Yayınları.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. ve Kuçigaşeva, N. A. (1995). *Teleutsko-Russkiy Slovar*. Kemerovskoe Kniznoe İzdatelstvo.
- Sadıkov, T., Sarsembayev, B. (2011). *Manas Destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Schönig, C. (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen Turcologica 47*. Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.
- Sevortyan, E.V. (1980). *Etimolojiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (V-G-D)*. Moskova: Akademia Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. (Çev. Fikret Yıldırım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Skvortsov M. İ. (1985). *Çuvaşsko Russkiy Slovar*. Moskova: Russkiy Yazık.
- Starostin, S. (2003). *Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*. Brill: Leiden-Boston.
- Şagdarov, L. D. ve Çeremisov, K. M. (2008). *Buryatsko-Russkiy Slovar, Tom I-II*. OAO, Respublikanskaya Tipografiya.
- Şçerbak, A. M. (1992). Zetasizm-Rotasizm Meselesi ve Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlişkilere Dair Bazı Düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35 (1987), 281-288. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43883/539894>.
- Şçerbak, A. (2011). Dillerin Birbirinden Etkilenme ve Birbirlerine Karışma Sorunu Üzerine. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (25), 9-32. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49927/639781>.
- Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimolojiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka Tom I (A-B)*. Novosibirsk: Nauka.

- Tatarintsev, B. İ. (2002). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka Tom II (D-Y)*. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarsko-Russkiy Slovar* (1966).
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:18.
- Tekin, T. (2020). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Temir, A. (1955). Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13 (1-2), 1-25. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/dtcfdergisi/issue/66725/1043545>.
- Tenişev, E. R. (1997). *Sravnitelno İstoriçeskaya Grammatika Turkskih Yazıkov i Leksika*. Moskova: Rossiskaya Akademiya Nauk.
- The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (2000). Translated by: Tibor Halasi-Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti and Edmund Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Allsen. Edited with notes and commentary by Peter B. Golden. Handbook of Oriental Studies section 8: Central Asia vol. 4., Brill, Leiden-Boston-Köln.
- Tietze, A. (2016-2020). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt II, III, IV, VII*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R. (2018). *Ed-dürretü l-mudiyye fi l-lügati t-Türkiyye (Türk dilindeki parlak inci)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tumaşeva, D. G. (1992). *Slovar Dialektov Sibirskih Tatar*. İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta.
- Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I. *Türkiyat Mecmuası*, XVII: 209-250.
- Tuna, O. N. (1976), Osmanlıcada Moğolca Kelimeler II. *Türkiyat Mecmuası*, XVIII: 281-314.
- Turan, F. (2017). *Bahşayış Bin Çalıcı Bahşayış Lügati*. Ankara: TDK Yayınları.
- Turan, F. (2019). *Kelimetullâh Hâce Pâdişâh-Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2019). Haz: Şükrü Haluk Akalın (ve başk.). Ankara: TDK Yayınları.
- Useinov, C. M. (2007). *Russko-Krımskotatarskiy Krımskotatarsko-Russkiy Slovar*. Simferopol.
- Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Uzun, G. (2011). Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler Üzerine -I-. *Journal of Turkish Studies*. Volume 6/1 Winter. p. 1899-1913.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vambéry, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Verbitskiy, V. (2005). *Slovar Altayskavo Aladagskavo Nareçiy Turkskovo Yazıka*. Gorno Altaysk: Akçeçek.
- Yudahin, K. K. (1957). *Russko-Kırgızskiy Slovar*. Moskova: Çet Jana Ulus Sözdüktörünün Memlekettik Basması.
- Yudahin, K. K. (1965). *Kırgızsko-Russkiy Slovar, Kniga (1); A-K*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar, Kniga (2); L-R*. Moskova.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü Cilt I-II*. (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: TDK Yayınları.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zieme, P. (1985). *Berliner Turfantexte XIII, Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag.

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA ABD MEDYASININ YAYIN POLİTİKASI

Hüseyin ALTINALAN*

Öz: Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Ermeni lobisinin en güçlü olduğu ülkelerin başında gelmektedir. Bu durum, Washington yönetiminin Ermenistan ve Karabağ ile ilgili politikalarına yön vermektedir. Ermeni lobilerinin etkisi dolayısıyla Amerika'da politikacılar daima Erivan yanlısı açıklama yapmakta, hükümetler ise siyaset izlemektedirler. Politikacılar, seçimlerde Ermeni lobisinin desteğini almak için onları memnun etmekte adeta yarışa girmektedirler. ABD Temsilciler Meclisi Başkanı Demokrat Partili Nancy Pelosi'nin Kasım ayında yapılmış olan Kongre ara seçimleri öncesi, 18 Eylül 2022'de Ermenistan'ı ziyareti bu kapsamda değerlendirildi. Ülkeye adımını atar atmaz sabah saatlerinde Erivan'da bulunan sözde Ermeni soykırımı kurbanları için yaptırılan Tsitsernakaberd Anıtı'nı ziyaret eden Pelosi'nin ağlaması dikkat çekti. Türkiye medyası, göz yaşlarını "sahte" olarak niteleyerek, "Pelosi'nin adeta kendini zorlayarak ağladığı ve yapmacık tavırlarla gözyaşlarını sildiği anlar kameralara yansdı" ifadesini kullandı.¹ Pelosi'nin ziyaretinde Ermenistan Ulusal Meclis Başkanı Alen Simonyan ile görüşmesinin ardından düzenlenen basın toplantısında, "(Savaş) Azerbaycan tarafından başlatıldı, bunun kabul edilmesi lazım. Ermenistan ziyaretimiz Azerbaycan'ın Ermenistan'a yönelik yasadışı ve ölümcül saldırıları nedeniyle büyük önem taşıyor. Bu saldırıları Kongre adına şiddetle kınıyoruz" diyerek yaşananlardan "Azerbaycan ve Türkiye" sorumlu tuttu.² ABD'li politikacılar gibi küresel medya organları da Ermenistan yanlısı yayınlar yaparak daha çok Türkiye ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı suçlayan ve uluslararası kamuoyunda tepki oluşturacak yorumlarda bulundular. Bu çalışmada, Amerikan basınının savaş boyunca yaptıkları haber örnekleri üzerinden, izledikleri yayın politikaları, haberlerde kullandıkları ifadeler ve hedeflerine ilişkin değerlendirmeler, psikolojik savaş, algı yönetimi ve dezenformasyon bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı, Amerikan Basını, Ermeni Lobisi.

Broadcasting Policy of the US Media in the Second Karabakh War
Abstract: The United States of America (USA) is one of the countries with the strongest Armenian lobby. This situation shapes the Washington administration's policies regarding Armenia and Karabakh. Due to the influence of Armenian lobbies, politicians in America always make pro-

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi (AZERBAYCAN), E-posta: altinalanhuseyin@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-8786-6645.

¹ <https://www.haber7.com/dunya/haber/3260329-abd-temsilcisi-pelosi-sozde-soykirim-anitinda-sahte-gozyaslari-doktu>

² <https://www.cnnturk.com/dunya/pelosiden-ermenistan-ziyaretinde-skandal-sozler>

Irean statements and governments follow politics. Politicians are almost competing to please them in order to get the support of the Armenian lobby in the elections. The visit of the Speaker of the US House of Representatives, Democratic Party Nancy Pelosi, to Armenia on September 18, 2022, before the Congressional midterm elections held in November, was evaluated in this context. As soon as she stepped into the country, Pelosi, who visited the Tsitsernakaberd Monument, which was built for the victims of the so-called Armenian genocide in Yerevan, in the morning hours, drew attention to her crying. The Turkish media described her tears as "fake" and said, "The moments when Pelosi almost forced herself to cry and wipe her tears with fake attitudes were reflected on the cameras". During Pelosi's visit, at the press conference held after meeting with Armenian National Assembly Speaker Alen Simonyan, "(The war) was started by Azerbaijan, it must be acknowledged. Our visit to Armenia is of great importance due to the illegal and deadly attacks of Azerbaijan against Armenia. We strongly condemn on behalf of the Congress," and held "Azerbaijan and Türkiye" responsible for what happened. Global media outlets, like US politicians, made pro-Armenia publications and made comments that mostly blamed Türkiye and President Recep Tayyip Erdoğan and created a reaction in the international public. In this study, the broadcast policies followed by the American press, the expressions they used in the news and the evaluations of their targets will be evaluated in the context of psychological warfare, perception management and disinformation.

Keywords: Karabakh War, American Press, Armenian Lobby.

Giriş

İkinci Karabağ Savaşı, 27 Eylül 2020'de Ermenilerin saldırılarına Azerbaycan'ın karşılık vermesiyle başladı. Savaş 44 gün süren şiddetli çatışmaların ardından 10 Kasım 2020'de imzalanan üçlü anlaşmayla sona erdi. Bu süreçte Türkiye, Azerbaycan'a askeri, siyasi ve manevi desteğin yanı sıra çok güçlü enformasyon desteği verdi. Ermenistan'a ise çok sayıda Batılı devlet ve Rusya ile aynı alanlarda destekledi. Başta oynadıkları diplomatik rol nedeniyle tarafsız olması gereken Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) MİNSK Grubu eş başkanları Rusya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmak üzere çok sayıda devlet açık biçimde Ermenistan yanlısı tutum izledi. Sahip oldukları küresel medya, Erivan yönetiminin yayın organı gibi yayın yaptı.

Yıllarca PKK, FETÖ ve DEAŞ gibi terör örgütlerine karşı enformasyon mücadelesi vererek tecrübe kazanan Türkiye medyası ile Azerbaycan basınının özverili çabaları, Ermenistan yanlılarının arzu ettikleri biçimde başarılı olmalarını engelledi. Tüm psikolojik hareket uygulamaları, kara propaganda, algı operasyonu ve dezenformasyon çabalarına rağmen Ermenistan'ın işlediği savaş suçlarını gizleyemediler. Böylece Ermenistan uluslararası toplumdan hedefledikleri desteği alamadı ancak hak ettiği tepkiyle de karşılaşmadı. Hatta Karabağ sorununun çözümü için 30 yıla yakın sürdürdüğü diplomatik

girişimlerden sonuç alamayan AGİT Minsk Grubu eş başkanı ülkeler, bu süreçte ateşkesi bozup Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarına dahi saldıran Erivan yönetimini uyarmak yerine, Ermenistan ordusunun saldırganlıklarını sona erdirmek için askeri seçenek dışında bir başka seçenek bırakılmayan Bakü yönetimine tavrı aldılar.

Etkili ve güçlü Ermeni lobisinin desteğini almaya çalışan Amerikan hükümeti, Azerbaycan'ın Ermeni ordusunun saldırılarına karşı başlattığı askeri operasyona itiraz eden ülkelerin başında yer aldı.

İnceleme

ABD Bakan Yardımcısı Stephen Biegun, işgal ettiği topraklardan geri çekilmeye başlaması ve ağır darbe alması üzerine “anlaşmazlığın çözümü askeri olamaz” diyerek Azerbaycan'a tepki gösterdi. The Washington Times, 5 Ekim 2020 tarihli haberinde, söz konusu tepkiyi başlıkta kullandı. Gazete “askeri” kelimesini tırnak içine alarak ABD'nin tepkisini kamuoyunu etkileme maksadıyla vurgulu biçimde yayımladı.

Biegun'un “askeri eylemlerin arttığına ve Dağlık Karabağ ihtilafında operasyon sahasının genişlediğine dair çıkan haberlerden duyulan endişeyi” dile getirdiğini ve “Dağlık Karabağ ihtilafının askeri bir çözümü yok” dediğini aktaran The Washington Times haberinde, “işgal altındaki Dağlık Karabağ” ifadesi yerine “tartışmalı Dağlık Karabağ” kelimesini kullandı. Gazete, topraklarını tek tek kurtaran Azerbaycan'ı durdurmak için ülkesinin yaptığı çağrıyla da “küresel ateşkes çağrılarında katılım” olarak niteledi.

Gazete, ayrıca Doğu Avrupa olarak tanımladığı Kafkasya'daki bu sorunun savaşa dönüştüğünü ve bunun Türkiye ile Rusya'nın doğrudan askeri bir çatışmaya girme riskini artırdığı yorumunu yaptı.³

ABD medyası, cephede ağır zayıflık vererek yaklaşık 30 yıl işgal altında tuttuğu topraklardan çekilmeye başlayan Ermenistan'dan yapılan ateşkes çağrılarını duyurarak uluslararası kamuoyunu harekete geçirmek için büyük çaba sarfetti.

The Wall Street Journal (WSJ) da The Washington Times ile aynı gün aynı doğrultuda bir haber yayımladı.

WSJ'nin “Birisi Kafkas çatışmasını durdurabilir mi?” başlığıyla 5 Ekim 2020'de yayımladığı haberde, Türkiye ve Azerbaycan, dünyadaki istikrarsızlıktan faydalanarak savaşı başlatmakla suçlandı.

Dergi haberinde, “Yeni dünya düzensizliği derinleştikçe Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki son çatışma, bize, büyük güçlerin dikkati rekabet halindeki öncelikleriyle dağılmış vaziyetteyken orta ve küçük güçlerin nasıl fırsatlardan faydalandıklarını gösteriyor.” ifadelerini kullandı.

³ https://www.washingtontimes.com/news/2020/oct/5/no-military-solution-ongoing-armenia-azerbaijan-di/?utm_source=RSS_Feed&utm_medium=RSS

Ateşkesin gerekliliği “1990’larda Ermeni güçler Dağlık Karabağ’ın tartışmalı bölgelerinde kontrolü sağlarken 700 bin Azeri ya kaçtı ya da yerlerinden edildi. Bu intikam ve hayatta kalma savaşı. Düşmanlık uzayıp gittikçe sivillerin katliamı ve tardedilmesi beklenebilir.” Görüşüyle savunuldu.

Haberde, tarihten söz ederken Ermenilerin 1. Karabağ Savaşında başta Hocalı soykırımı olmak üzere gerçekleştirdiği vahsete hiç değinilmeyerek psikolojik hareketin gizleme metodu kullanılmış, ayrıca, Azerbaycan’ın kendi topraklarına dönerek işgalcilerin oradan çıkarılmasını dramatize eden cümlelerle uluslararası toplumu etkilemeye çalışılmıştır.

Türkiye’nin Azerbaycan’a desteğini de çarpıtan WSJ haberinde, diğer Ermeni yanlısı küresel kitle iletişim organları gibi uluslararası kamuoyunda Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın desteğini, “Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın iktidarını pekiştirirken ülkesinin bölgedeki konumunu dönüştürme gayreti gibi görünüyor.” şeklinde öne sürmüştür.

Suriyeli paralı askerlerin Azerbaycan saflarında olduğu yönündeki iddiaların doğrulanmadığını kaydederek, diğer büyük kitle iletişim organlarından ayrılan WSJ, bu iddianın gerçek olması durumunda Türkiye ve Rusya için sorun olacağını kaydetti.

Haberinde Kafkasya halklarında tedirginlik uyandırıcı mesajlar veren WSJ, İran kamuoyuna yönelik algı operasyonunu ise “Çatışma Ermenistan’ın diğer bölgesel müttefiki İran için de sorun yaratıyor. İran’daki 15 ila 20 milyon Azeri ülkenin en büyük azınlığını oluşturuyor ve aralarında milliyetçi hassasiyetleri kabartacak herhangi bir şey kendisi de Azeri kökenli olan ruhani lider Ali Hamaney için sorun teşkil edecektir.” yorumuyla gerçekleştirdi.

Toplumda Türkiye karşıtlığı oluşturmak için çok sayıda kara propaganda metodunu uygulayan WSJ haberinde dikkati çeken şu ifadeleri kullanmıştır:

“Ermenistan gelmeyebilecek olan Batı yardımının arayışında olacaktır. Birinci Dünya Savaşı dönemindeki soykırım Batılıların vicdanını yaktı. Fransa’dan California’ya kadar güçlü ve siyaseten etkin olan Ermeni diasporası desteği nasıl harekete geçireceğini biliyor. Ancak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Erdoğan uygun zamanı iyi seçtiler... Amerika soğukkanlı kalacak gibi görünüyor. Herhangi bir Avrupa Birliği (AB) adımı ise sembolik bir yaptırım ve asil düşüncelerin süslü ifadeleri ile sınırlı kalacak gibi görünüyor.”

WSJ, Ermenilerin Hristiyan oluşuna da vurgulayarak Batı kamuoyunda dini hassasiyet taşıyan kitleleri ve yöneticileri harekete geçirmeyi amaçlamıştır. Haberde Azerbaycan halkı için Müslüman yerine “Şii” nitelemesinde bulunarak Türkiye ve Azerbaycan arasındaki mezhep farklılığını öne çıkarmıştır. Dergi, “Hristiyan Ermenilere karşı Şii ağırlıklı ancak etnik olarak Türk olan Azerilerin yanında olmak dindar ve milliyetçi Türkler arasında çok popüler.” şeklindeki yorumuyla iki ülke halkı arasında farklılık ve güven sorunu oluşturma maksatlı mesaj vermeye çalışmıştır.

“Zafer, Rusya’yı Türkiye’yi bölgede bir güç olarak daha ciddiye almaya zorlayacaktır.” ifadesi de Rus kamuoyununu tedirgin edici mesaj taşımaktadır.⁴

Foreign Policy dergisi (FP) ise, 6 Ekim 2020’de Ermenilerin sürekli biçimde uluslararası kamuoyunu etkilemek amacıyla dile getirdiği konu olan Suriyeli paralı asker iddiasını başlığına taşımıştır.

“Türkiye’nin Dağlık Karabağ’daki vekil ordusu Suriyelilerden oluşuyor” başlıklı haberinde FPJ, “... pek çok kişinin adını bile duymadığı- bir ülkedeki bir çatışmada öldürülen 50’den fazla Suriyelinin cansız bedenleri cenaze hazırlıkları için evlerine geri gönderildi. Bunlar daha önce Suriye’nin kuzeyinde sonra Libya’da ve şimdi de tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesinde ama her zaman Türkiye adına savaşan milisin üyeleri.” ifadelerini kullandı.

Paralı asker konusunda Ermeni yanlısı küresel medya organlarında çıkan haberlerdeki iddiaları tekrarlayan FP, Suriye Milli Ordusundaki (SMO) kaynaklara göre Güney Kafkasya’daki tartışmalı Dağlık Karabağ bölgesine şu ana kadar yaklaşık bin 500 Suriyeli konuşlandırıldığını öne sürdü.

FP, diğer Ermeni yanlısı medya gibi savaştıklarını ileri sürdükleri Suriyelilere, Türk lirası olarak ayda bin 500 dolarlık dört ay süreli sözleşmeler teklif edildiğini ileri sürdü. Dergi, Suriyelilerin Azerbaycan askerleriyle anlaşamadıkları, söylenilenden daha kötü bir savaş ortamıyla karşı karşıya buldukları, mutsuz oldukları, ekonomik şartlar dolayısıyla Karabağ’a gittikleri gibi iddiaları gündeme taşıyarak Azerbaycan’a karşı kamuoyu oluşturulmasına çalıştı.

Öte yandan, Ermeni işgali ve vahşeti dolayısıyla Azerbaycanlı sivillerin topraklarını terk ettiği gerçeğine değinmeyerek algı operasyonu yapan FP, Dağlık Karabağ’da çoğunlukla Ermenilerin yaşadığını dikkati çekti.⁵

Aynı günkü bir diğer haberinde Türkiye’yi maceracılıkla suçlayan Foreign Policy (FP), “Türkiye’nin Kafkasya macerası NATO’da yeni bir kriz riski oluşturuyor” başlığını kullandı.

Foreign Policy, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmaların, İttifak üyelerinin Türkiye’yi “agresif” olarak niteledikleri dış politikasını geri çevirmeye ve Kafkasya’da ateşkesi desteklemeye zorladığını, bunun da NATO içinde yeni bir mücadeleyi ateşlediğini savundu.

FP de diğer bir çok Batılı medya organları gibi haberinde, BM’nin Azerbaycan’a ait olduğuna ilişkin kararlarına rağmen Ermenilerin işgali altındaki bölgeleri için “ihtilafli topraklar” ifadesini kullanmaktadır.

NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg’in Ankara’dan çatışmaya son verilmesi için etkisini kullanmasını istediğini ancak Türkiye’nin acil bir ateşkes için ABD,

⁴ <https://www.wsj.com/articles/can-anyone-stop-the-caucasus-clash-11601938812?mod=searchresults&page=1&pos=1>

⁵ <https://foreignpolicy.com/2020/10/05/nagorno-karabakh-syrians-turkey-armenia-azerbaijan/>

Fransa ve Rusya'nın ortak çağrısına karşı çıkarak cephe aldığı vurgulayan dergi, son yıllarda arka arkaya gelen krizler yüzünden Ankara'nın birçok NATO müttefikleriyle ilişkilerinin yıprandığını ancak hiçbir zaman tam anlamıyla çökmediği belirtti.

Dergi Azerbaycan'a daima tam destek açıklamasında bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan'a tepki göstererek şöyle bir yorumda bulundu:

“Türkiye, Rus hava savunma sistemlerini satın aldı ve Washington'u kızdırdı. Türkiye, Doğu Akdeniz'de Yunanistan ve Fransa ile rekabet etti, Kuzeydoğu Suriye'yi işgal etti, Libya'da iç savaşa girdi. Bütün bunlar, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2016 darbe girişiminin ardından otoritelğe dönüşümü sonrası yaşandı.”

Türkiye'yi Suriyeli paralı asker kullanmakla itham eden dergi, son çatışmaların NATO içinde ses getirdiğini, Kanada'nın bu hafta, Azerbaycan güçleri tarafından kullanıldığı iddialarının ardından Ankara'ya bazı silah satışlarını durdurduğunu açıkladığına dikkati çekti.

“Türk askeri propagandası, bu yılın başlarında Suriye'nin tartışmalı İdlib vilayetindeki bir savaşta olduğu gibi Ankara'nın muharebe alanında güçlü olduğuna dair kalıcı bir izlenim bırakabilir.” görüşünü savunan dergi, Dış Politika Araştırma Enstitüsü (Foreign Policy Research Institute) Araştırma Direktörü Aaron Stein'in Rus kamuoyunu tahrik eden, aşağılayan "İdlib'de Türkiye'nin kaybettiğini herkes unutuyor. Herkesin hatırladığı tek şey Türkiye'nin Rusların kışına tekme attığıdır." ifadelerine yer verdi.

Rusya'nın Türkiye ile yaşayacağı gerginliğin NATO'nun karar verme yeteneğini engelleyebileceğini öne süren dergi, European Policy Analysis Merkezi Transatlantik Savunma ve Güvenlik Direktörü Lauren Speranza'nın şu görüşlerini aktardı:

"NATO'ya olağanüstü ikili tartışmaların girmesi ve NATO'nun iş yapma kabiliyetini engelleme riski var. Bu yeni bir şey değil ancak Türkiye'nin son eylemleri bu tartışmaları bir sonraki aşamaya taşıdı. Şimdi Türkiye'nin sonuçları nasıl kabul edeceği hakkında tartışmalar yaşanıyor."

Truman National Security Project Transatlantik güvenliği uzmanı Rachel Rizzo da Türkiye'nin izlediği politikaların NATO'da rahatsızlığa yol açtığını savundu.

Türkiye'nin Azerbaycan'a desteği başta olmak üzere aldığı kararları “yanlış adımlar” olarak niteleyen Foreign Policy, “Türkiye'nin attığı yanlış adımlar, Trump yönetimini olmasa da Kongre'yi öfkeliendirdi. Hem Demokratik hem de Cumhuriyetçi milletvekilleri Türkiye üzerinde daha fazla baskı kurması için yönetimi zorluyor.” değerlendirmesinde bulundu.⁶

⁶ <https://foreignpolicy.com/2020/10/06/turkeys-caucasus-nagorno-karabakh-conflict-risks-nato-crisis-armenia-azerbaijan/>

The Wall Street Dergisi (WSJ), 6 Ekim 2020 tarihinde “Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığı... Dağlık Karabağ çatışmasının ardında ne var?” başlığıyla yayımladığı haberinde, uluslararası toplumu yönlendiren haber-analiz yayımladı.

WSJ yazının ilk paragrafında, Azerbaycan karşıtı gösterilerde protestocuların taşıdığı “Ermeniler adalet istiyor.” postere dikkati çekiyor. WSJ bu posterle toplumlari yönlendirmek, Ermenilerin işgalci ve katliamcı olduğu gerçeğini gizleyip duygu sömürüsü yaparak masum göstermek istemiş, algı operasyonunda çarpıtma metodunu uygulamıştır.

Dergi haberinde sorunun kaynağı Karabağ'ın, gerçekte Ermenistan toprağı olduğunu; Stalin'in Türkiye'yi yanına çekebilmek için bu toprakları Azerbaycan'a verdiğini ileri sürmüştür.

Karabağ sorununun tarihi arka planına ilişkin şöyle iddialarda bulunmuştur:

“Yüzyıllar boyunca Dağlık-Karabağ bölgesi İran ve Ermenistan'ın yanı sıra Romalılar, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının egemenliğı altına girerek birçok kez el değıştirmiş. Bolşevikler, Güney Kafkasya üzerinde kontrol sağladıkları 1920'lerin başlarında, öncelikle bu bölgeyi Ermenistan'a bağlama taahhüdünde bulunmuşlar. Tarihçiler, Josef Stalin'in, 1921'de Dağlık-Karabağ'ı yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin özerk bir bölgesi haline getirdiğini söylüyor. Tarihçiler, Stalin'in Azeri tarafı lehindeki kararının, komünist idealleri benimsemesi konusunda Türkiye'yi cezbetmek için daha kapsamlı hesaplı bir hareketin bir parçası olduğunu ifade ediyor.”⁷

Foreign Policy dergisi (FP), 8 Ekim 2020 tarihinde “Türk ordusu faaliyet alanını genişletiyor mu? başlığıyla bir haber yayımladı. Haberinde her gün işgal altında tuttuğı bir bölgeden çekilen ve ağır kayıplar veren Ermenistan'ın hezimetini durdurmak için uluslararası toplumu etkileyici ifade kullanarak, “Erivan'ın küresel güçlerin çoğunluğunun bir tarafı desteklemek yerine müzakere edilmiş ateşkes çağrısında bulunduğunu” yazmıştır.

Türkiye'ye yönelik ise Ermeni yanlısı küresel medyanın iddialarını tekrarlayan FPJ, “Ankara istikrar için bir nebze olsun çalışmak yerine NATO'daki müttefiklerini kızdırarak Bakü'yü desteklemeye kararlı görünüyor.” ifadesini kullanmıştır.

Dergi, Türkiye'nin Kafkasya'da özellikle de etnik Ermeniler ile etnik Türklerin çekişmeli olduğu bir bölgede daha fazla nüfuz arayışında olmasının şaşırtıcı olmadığını, Erdoğan Türk ordusunu Dağlık Karabağ'da görevlendirmeye karar verirse bu sadece Türkiye'nin Akdeniz'den Orta Asya'ya uzanan stratejik müdahalelerinin sonuncusu olacağı değerlendirmesinde bulunmuştur.

⁷ <https://www.wsj.com/articles/armenia-azerbaijan-conflict-whats-behind-the-fighting-in-nagorno-karabakh-11601325097?mod=searchresults&page=1&pos=1>

FP, Karabağ'daki 7 şehire değinmeden işgal altındaki bölgeler için Dağlık Karabağ ifadesini kullansa da parantez içinde “çoğunlukla Ermeni nüfusa ev sahipliği yapmasına, işgal edilmesine ve 1990'lardaki bir savaştan bu yana Ermenistan tarafından bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesine rağmen uluslararası alanda egemen Azerbaycan toprağı olarak tanınan” şeklinde diğerk bir çok medya organından farklı ifade kullanmıştır.

Haberde, Türk ordusunun ülke dışındaki varlığıyla ilgili olarak “enerjiye dayalı çıkar, Kuzey Suriye'de işgalci, DEAŞ'a karşı önemli güç olmasına rağmen içerde ve dışarda Kürtler ile mücadele” gibi suçlayıcı değerlendirmeler yer almıştır.⁸

ABD basının en büyük haber sağlayıcısı AP ajansı, 9 Ekim tarihinde yayımladığı bir haberinde, “Ermenistan- Azerbaycan savaşına Ortadoğı'dan Savaşçılar katılıyor” başlığını kullandı.

27 Eylül'de başlayan savaşta yüzlerce kişin yaşamını yitirdiğine değinen ajans, Erivan yönetimini destekleyen medya organlarıyla aynı iddiayı tekrar ederek, Türkiye'nin Azerbaycan'a destek için yüzlerce Suriyeli muhalif savaşçıyı bölgeye gönderdiğini ileri sürdü.

Kara propaganda içerikli taraflı haberinde AP, Lübnan'da yaşayan Ermenilerin çoğunluğunun 1915'te Osmanlı Türklerinin uyguladığı sözde soykırımdan kurtulanların torunları olduğunu savundu.

Haberin devamında, Lübnanlı Ermenilerin işgalci Ermenilere para ve yardım gönderdiği, ayrıca medya kampanyaları yürüttükleri kaydedildi.

Raffi Ghazaryan adlı Lübnanlı Ermeninin “1915'te yaşananların yeniden olmasına izin vermeyeceğiz. Tek bir Ermeni askeri kalana dek savaşacağız. Bu Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir savaş değil, Ermenilerin var olma savaşı” şeklindeki sözlerine yer veren AP, uluslararası topluma Ermenistan'ı masum ve mağdur göstermeye çalışmıştır.

Bu arada İngiltere merkezli Suriye İnsan Hakları Gözlemevi ile Suriye'den üç muhalif aktivist Türkiye'nin, çoğunluğu kendi desteklediği “isyancı” gruplara mensup 1.200'den fazla Suriyeli savaşçıyı Azerbaycan ordusuna destek için gönderdiğini iddiasının yanı sıra AP, diğerk bir çok medya kurumundan farklı olarak bu konuda Suriye Milli Ordusunun Sözcüsü Yusuf Hamud'un görüşlerine de yer verdi. Haberde, AP ile telefonda görüşen Hamud'un Suriye'den Azerbaycan'a asker gönderildiği iddiasını şiddetle reddettiği ve bunun “Ermenilerin medya kampanyası” olduğunu söylediği aktarıldı.⁹

⁸ <https://foreignpolicy.com/2020/10/08/turkey-military-overstretched-nagorno-karabakh-turkish-military-presence/>

⁹ <https://apnews.com/article/beirut-lebanon-archive-armenia-azerbaijan-8844757c278590b171b498cb78a0c5bb>

The Washington Times (WT), 9 Ekim 2020'de Ermenistan'ın Washington Büyükelçisi Varuzhan Nersesyan'ın Türkiye'ye baskı yapılması çağrısını başlığa çıkardı.

“Türkiye'nin Azerbaycan'ı kontrol altına alması için baskı uygulayın” başlıklı röportajında Nersesyan, Bakü'yü 1994'ten beri uygulanmakta olan ateşkesi ihlal ederek askeri operasyon başlatmakla suçlamıştır.

Nersesyan röportajında özetle şu iddialarda bulunmuştur.

- ABD, Rusya ve Fransa'nın Eş Başkanlığı yürüttüğü uluslararası bir ara buluculuk çerçevesinde yıllar boyu süren görüşmelere rağmen Azerbaycan, ihtilafı müzakereli bir anlaşma yoluyla çözmeye girişimlerini hep reddetti. Onun yerine milyarlarca dolarlık askeri oluşumunu finanse etmek için petrol satışlarını ve şüpheli uluslararası anlaşmaları kullandı.
- Suriye ile Libya'daki iç savaşlara müdahil olan ve Lübnan ile Ege Denizi'ni karıştıran Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan şimdi de gözünü, Ermenistan ve Artsakh'ı büyük planında birer engel olarak gördüğü Kafkaslar'a dikti. O yüzden de Azerbaycan'ı saldırmaya teşvik ediyor ve Suriye'deki İslamcı paralı askerlerin Ermenilere karşı savaşması için getirilmesi de dahil olmak üzere Azerbaycan'a diplomatik, siyasi ve askeri destek sağlıyor.
- Ermenistan ateşkese, çatışmaların durdurulmasına ve herhangi bir ön koşul olmaksızın müzakere masasına dönmeye davet ediyor. Türkiye'nin desteğinden cesaret alan Azerbaycan ise bunu reddetmeye devam ediyor.
- Ermenistan, Ermeni güçlere askeri destek vermesi için Rusya'dan herhangi bir resmi talepte bulunmuş değil. Rusya'nın diplomatik girişimlerini memnuniyetle karşılıyoruz.

ABD'den ara bulucu ve küresel bir güç olarak Türkiye'yi sorunun dışında tutmasını isteyen Nersesyan uzun röportajında ayrıca “Bu savaşı sona erdirmede kilit etmen Türkiye. Türkiye'nin eylemleri, Azerbaycan'ın savaşı devam ettirebilmesinde hayati önem taşıyor; Azerbaycan'ın askeri saldırılarına verdiği koşulsuz destek, silah, asker ve askeri yardım tedariki ayrıca Suriye'deki İslamcı militan paralı askerleri Ermenilerle savaşın diye Azerbaycan'a getirmesi... Türkiye uzun zamandır sürdürdüğü vekil savaşlarında coğrafyayı genişletiyor. Türkiye küresel güvenlik açısından ciddi bir tehdit haline gelmiştir ve durdurulmalıdır.” iddiasında bulunmuştur.¹⁰

“Rusya'nın Ermenistan'a yardımı olmazsa Azerbaycan Dağlık Karabağ'da galip gelir” başlıklı 9 Ekim tarihli haberinde ise Foreign Policy dergisi (FP), “tartışmalı Dağlık Karabağ” ifadesini kullanmayarak bu kez, “Ermenistan güçlerinin işgal ettiği Azerbaycan toprakları” vurgusu yapmıştır.

¹⁰ https://www.washingtontimes.com/news/2020/oct/8/varuzhan-nersesyan-armenian-ambassador-pressure-tu/?utm_source=RSS_Feed&utm_medium=RSS

İşgal sürecini ve BM'nin Karabağ ile ilgili aldığı kararları hatırlatan FP, müzakere sürecini anlatırken şaşkıncu biçimde Azerbaycan'ı uzlaşmak isteyen, Ermenistan'ı ise anlaşmayı bozan taraf olarak nitelemiş ve haberin devamında şu görüşleri dile getirmiştir:

“Azerbaycan yaklaşık 30 yıl sabırlı davrandı. Azerbaycan bir anlaşma sağlamak için Ermenistan ile Minsk Grubunun öne sürdüğü Madrid Prensiplerini imzaladı. Müzakereler zamanla zayıfladı. Azerbaycan, barış sürecinin bitmesi durumunda güç kullanımının son çare olacağı konusunda yıllarca uyarıda bulundu. Ermenistan'ın açıkça ve tek taraflı olarak Madrid Prensiplerini reddetmesinden sonra şiddete başvuruldu. Müzakereler için üzerinde uzlaşılan dayanağın reddedilmesi, müzakereleri bir çıkmaza soktu. Bakü feshedilmiş barış görüşmelerini canlandırmaya çalışmaya devam etti. Bunu yaparak muhtemelen Erivan'a yanlış bir sinyal gönderdi.

Ermenistan bunun yerine Madrid Prensiplerini tamamen reddetti. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan başlangıçta Azerbaycan'a karşı uzlaşmacıydı. Ne yazık ki Paşinyan, Ermeni halkına verdiği birçok taahhüdü yerine getiremedi.”

Azerbaycan'ın Rusya ile ilişkilerini geliştirmiş olmasına rağmen Moskova yönetiminin Ermenistan'a devam eden askeri yardımı anlayamadığını belirten FP, “Azerbaycan çatışmanın ortasında Rusya'nın Ermenistan'a neden askeri yardımda bulunduğunu anlamadı zira Bakü, ABD'nin bölgeye olan ilgisini yitirmesinin ardından Rusya ile ilişkilerini ilerletti.” ifadelerini kullandı.¹¹

Ermenistan'ın Suriyeli savaşçıların Azerbaycan safında savaştığı iddiasını, The Wall Street Dergisi bu defa 13 Ekim'de yayımladığı haberinde başlığa taşıdı.

Rusya ve Türkiye'nin Suriye'de söz sahibi bir güç olmayı arzuladığını ve hedeflerine ulaşmak için için paralı askerleri kullandığını öne süren (WSJ), Türkiye'nin Dağlık Karabağ konusundaki kararlılığının Moskova'da, kendisinin nüfuz alanı olarak kabul ettiği bir alana saldırı olarak görüldüğünü öne sürmektedir.

WSJ, Suriyeli paralı askerlerin birçoğunu ayda 2.000 dolara çıkan maaşların cezbettiğini ileri sürerek, savaşçıların ailelerinin ekonomik zorlukları dolayısıyla Azerbaycan ve Libya'ya gitmeyi istediklerini iddia etti. Ayrıca ABD'nin, diğer Batılı ve Arap müttefiklerin Suriye'de zayıflayan isyancılardan desteklerini çekmelerinin ardından Türkiye'nin onların geriye kalan tek hamisi olduğu ve Ankara'nın Türkiye halen Milli Ordu ile ittifak içinde olan gruplara maaş verdiği ileri sürüldü.

¹¹ <https://foreignpolicy.com/2020/10/09/russia-aid-armenia-azerbaijan-putin-nagorno-karabakh/>

Bakü ve Ankara'ya uluslararası baskı yapılması için gündem oluşturmak maksatlı haberde, iddialar Azerbaycan'a götürüldüğü iddia edilen Suriyeli savaşçıların ağzından aktarılıyor.¹²

Bloomberg, 14 Ekim tarihli haberinde Azerbaycan'ın Ermenilere ait balistik füze sistemlerini vurması sonrası Rusya'nın savaşa dahil olabileceğini öne sürdü. "Azerbaycan'ın Ermenistan'a saldırması Karabağ ihtilafında riskleri artırıyor başlığını kullanan Bloomberg, "Azerbaycan'ın, iki haftadan fazla bir süredir devam eden tartışmalı Dağlık Karabağ ihtilafında Ermenistan'daki askeri üslere saldırdığını açıklaması Rusya'yı da ihtilafın içerisine çekebilecek bir hamle oldu." yorumunda bulundu.

Bloomberg'in söz konusu yaklaşımını Azerbaycan'a gözdağı vermek olarak değerlendirmek mümkündür. Haberde Azerbaycan'ın bu saldırısı, Rusya ile Ermenistan arasındaki karşılıklı savunma anlaşmasını odak noktası haline getirme riski taşısa da anlaşmanın Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kapsamadığı vurgulanmaktadır.¹³

15 ekim tarihinde Al Monitor dikkati çeken bir haber yayımlamıştır. "Rusya Ermeni-Azerbaycan çatışmasında savaştırmak için Suriyeli Kürtleri silah altına alacak mı?" başlıklı haberde, Rusya Dış İstihbarat Teşkilatının kendilerine sunulduğu belirtilen raporu değerlendirildiği kaydedilmektedir.

Haberde Rus istihbaratının, Türkiye tarafından Suriye'den getirilen savaşçı gruplarla ilgili bilgilerin gerçeği yansıtmadığını vurguladığına dikkat çekilmiş, "Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklemek için kullandığı iddia edilen güçlere ilişkin yapılan bu güçlü açıklama, istihbarat servisinin çatışma bölgesinde 'aşırılık yanlısı Kürtlerin' varlığından söz etmesiyle 'dengeledi'. Bu durumda açıklama Ermenistan'ı destekleyen gruplara atıfta bulunuyordu. İsimler muhtemelen Moskova ve Suriyeli Kürtler arasındaki ilişkileri tehlikeye atmamak için doğrudan zikredilmedi." yorumunda bulunulmuştur.

Öte yandan bu haberde, PYD-PJAK gibi PKK türevi terör örgütü mensuplarının Ermenistan saflarında savaşmak üzere Karabağ'a getirildiği itiraf edilmiştir. Azerbaycan istihbaratı da bu yönde açıklama yapmış, söz konusu açıklama medyada, "Ermenistan ile PKK'nın kirli planı deşifre oldu" benzeri başlıklarıyla manşet yapılmıştı. Haberlerde özetle, Irak ve Suriye'de sabotaj eğitimi almış onlarca PKK'lı terörist işgal altındaki Suşa bölgesine nakledildiği, teröristlere Azerbaycan askeri üniforması giydirildiği, Ermenilerin bu yolla, PKK'lı teröristler öldürüldüğünde, bunların Azerbaycan ordusu tarafından Suriye'den getirilen paralı asker olduğunu öne süreceklerine kaydedilmişti.¹⁴

¹² <https://www.wsj.com/articles/turkish-backed-syrian-fighters-join-armenian-azeri-conflict-11602625885?mod=searchresults&page=1&pos=1>

¹³ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-10-14/azerbaijan-attack-on-armenia-raises-stakes-in-karabakh-conflict?sref=KUGuM4g3>

¹⁴ <https://www.yenisafak.com/dunya/ermenistan-ile-pkknin-karabag-icin-kirli-plani-desifre-oldu-3572376>

Al Monitor haberin devamında Türkiye ve Azerbaycan'a göz dağı niteliğinde şu ifadeler kullanmıştır:

“Gelecekte Karabağ'daki ateşkes bozulursa ve büyük çaplı çatışmalar devam ederse Rusya'nın Erivan'a dost ve Ankara'nın bölgesel güçlerine düşman ilave askeri birliklerin konuşlandırılmasıyla ilgileneceği ihtimali göz ardı edilemez. Kaynakları çok kısıtlı olan Ermenistan, dış yardım olmadan Dağlık Karabağ için savaşmakta giderek zorlanacaktır. Kürt gruplar, Ankara'nın çekimine kapılan Suriye Ulusal Ordusu savaşçıları karşısında bir dengeleme ve destek unsuru haline gelebilir.”¹⁵

2. Karabağ Savaşı'nın “İran için en kötü dönemde gerçekleştiği, ABD ambargosu nedeniyle ekonomisinin zor durumda olduğu, Irak ve Suriye'de jeopolitik maceraya bulaşarak dış politikada da sıkışmış durumda bulunduğu, Karabağ'daki mevcut krizi artık “arka koltuktan izlemek zorunda” olduğu, süreci Rusya, Türkiye ve Batı'nın yönlendirdiği” iddialarında bulunan Foreign Policy (FP), 14 Ekim'de yayımladığı söz konusu haberinde “Tahran'ın en kötü kabusu” başlığını kullanmış.

FP haberinde, Türkiye'nin Karabağ'da oynadığı rolden İran'ın çok rahatsız olsa da Ankara'yı karşısına almak istemeyeceği kaydedilmiştir.¹⁶

Foreign Affairs (FA) 26 Ekim tarihli analizinde, “Ermenistan ve Azerbaycan için görünürde uzlaşma yok” başlığını kullanmıştır.

FA, Ermenilerin 1990'larda “tartışmalı” olarak nitelediği Dağlık Karabağ ve çevresindeki Azerbaycan topraklarını ele geçirdiğinde, Erivan'ın Azerbaycan'a karşı askeri zafer kazandığına inandığını ancak saldırıyı başlatan olarak nitelediği Bakü'nün eylül ayındaki saldırarak “Ermenilere bu düşüncelerinde hatalı olduklarını kanıtlamaya hazırlandığını” öne sürmüştür.

Putin'in aralarında onlarca sivilin de bulunduğu 5000'e yakın kişinin öldüğünü iddia ettiği vurgulanan analizde, “Bir adaletsizliği tersine çevirirken, Azerbaycan kanlı bir şekilde yeni bir tanesini yaratıyor: Dağlık Karabağ'daki Ermeniler saldırı altında ve yakında kuşatılarak potansiyel olarak yıkıcı insani sonuçlarla karşılaşabilirler.” denilmiştir.

Analizde uluslararası toplum, işgalci ve saldırgan Ermeni değil de saldırıya karşılık vererek topraklarını özgürleştirmek isteyen Azerbaycan'a karşı kışkırtılmıştır.

Türkiye'ye karşı öfke dolu dil kullanan Foreign Affairs, Türk ordusunu işgalci olarak nitelendirmiş ve “Karabağ sorununu çözen son yabancılar Rus Bolşevikleriydi. Tam olarak 100 yıl önce, 1920'de, Bolşeviklerin 11. Ordusu, işgalci Türk güçlerini Kafkasya'nın dışına itip bağımsızlığını yeni kazanan

¹⁵<https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/10/russia-recuit-syria-kurds-fighting-armenia-azerbaijan.html>

¹⁶ <https://foreignpolicy.com/2020/10/14/iran-azeri-ethnic-minority-nagorno-karabakh/>

Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerini ezerek tartışmalı dağlık bölgeyi ele geçirdi. 1920'de Ermeniler, beş yıl önce soykırım şiddetiyle tüm Batı Ermeni vatanını Osmanlı Türkiye'sine kaptırdıktan sonra Karabağ'ı kaybetmekten özellikle nefret ettiler.” ifadelerini kullanmıştır.

Analizde, Karabağ sorunun tarihine ilişkin değerlendirmeler yer almış ve savaşın olasılıkları ile sonuçlarına ilişkin tahminler yürütülmüştür.¹⁷

The Washington Post'un 27 Ekim'de yayımladığı analizde ise ABD'nin silahları susturma girişimi anlatılırken Ermeni yanlısı dil kullanılmış, ateşkesi bozan tarafın Azerbaycan olduğu iddia edilmiştir.

“Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaş nasıl durdurulur” başlıklı analizde, “Trump yönetimi, 25 Ekim'de bazı tehlike işaretleri gördü ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Stephen Biegun, Ermenistan ve Azerbaycan büyükelçilerini askeri yığınak yapılmaması konusunda uyardı. İkisi de savaşa gitme niyetleri olmadığına yemin etti ama 48 saat sonra Azerbaycan bir saldırı düzenledi ve Ermenistan da hemen karşılık verdi.” iddiasında bulunulmuştur.

Analizde ateşkesin sağlanması için çeşitli seçenekler sunulsa da en doğrusunun “baskı” olduğu savunulmuştur.¹⁸

The New York Times (NYT) ise 8 Kasım'da yayımladığı haberinde “Azerbaycan Dağlık Karabağ'da kilit önemdeki şehri ele geçirdiğini öne sürdü” başlığını kullanmış, “Teyit edildiği takdirde bu, Ermenistan'ın söz konusu ayrılıkçı bölgeyi savunmasını zorlaştırabilir.” yorumunu yapmıştır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in açıklaması ve Ermenilerin Şuşa'nın kaybedilmediği yönündeki iddiasına yer verilen haberde, “Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan'ı söz konusu kenti ele geçirdikleri için tebrik ettiği vurgulanmıştır.¹⁹

9 Kasım tarihinde ise The New York Times, Rus helikopterin düşürülmesi olayını aktarmış, Türkiye ile Rusya'nın tutumu değerlendirilmiş ve geline nokta çatışmaların çok daha geniş alana yayılma riski bulunduğu savunulmuştur. Haberde Azerbaycan tarafının helikopterin düşürülmesine ilişkin açıklamasında taziye dileği ve saldırıyı “trajik bir olay” olarak nitelediği vurgulanmıştır.²⁰

Azerbaycan'ın önce Zafer Günü olarak ilan ettiği ancak daha sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün ölüm gününe denk geldiği için değiştirdiği 10 Kasım tarihli haberinde The New York Times, “Askeri yenilgiyle karşı karşıya bulunan

¹⁷ <https://www.foreignaffairs.com/articles/armenia/2020-10-26/no-compromise-sight-armenia-and-azerbaijan>

¹⁸ https://www.washingtonpost.com/opinions/how-to-stop-a-war-between-armenia-and-azerbaijan/2020/10/27/1d7bf9a0-1872-11eb-82db-60b15c874105_story.html

¹⁹ <https://www.nytimes.com/2020/11/08/world/europe/nagorno-karabakh-azerbaijan-shusha.html?searchResultPosition=2>

²⁰ <https://www.nytimes.com/2020/11/09/world/europe/russian-helicopter-azerbaijan-armenia.html?searchResultPosition=6>

Ermenistan Dağlık Karabağ Savaşında anlaşmayı kabul etti” başlığını kullanmıştır.

Haberde, “Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan pazartesi günü, Rusya’nın arabuluculuğunda Dağlık Karabağ’daki savaşı sonlandırmaya yönelik bir anlaşmayı imzaladı ve savaş meydanında yenilgiyle karşı karşıya kalırken tartışmalı toprakları teslim etti, başka taleplere de boyun eğdi.” denilmiştir.

Anlaşmaya ilişkin analizlerin bulunduğu haberde, Türkiye ve Azerbaycan’ın kazanımları değerlendirilmekte, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan’ın “Şahsen benim ve hepimiz için çok zor bir karar verdim. Bu bir zafer değil ama yenilgi de yok.” ifadesi ile Putin’in “anlaşmanın Ermenistan ve Azerbaycan halklarının çıkarına olduğu” yorumuna yer verilmiştir.²¹

Aynı günkü bir diğer haberinde ise NYT, “Salı günü Kafkas Dağlarındaki etnik Ermeni bölgeye Rus barış güçleri konuşlandırıldı. Bu durum, Azerbaycan’ın -istikrarsız bölgedeki jeopolitiği yeniden düzenleyen- altı haftalık savaştaki kazanımlarını pekiştirmiş oldu.” değerlendirmesinde bulunmuştur.

Haberde anlaşma, “Azerbaycan’ın hedefine büyük ölçüde ulaştığı, Rus barış gücünün yerleştirilmesinin Putin’in jeopolitik zaferi olduğu, ihtilafta Azerbaycan’a destek veren Türkiye’nin bölgesel gücünün arttığı” şeklinde yorumlanmıştır.²²

Bloomberg ise anlaşmayı, Rus kamuoyunu tahrik eden “Putin’in Karabağ mücadelesini sona erdirme anlaşması Türkiye’yi arka bahçesini sokuyor” başlıkla değerlendirmiştir.

10 Kasım tarihinde yayımlanan haber/analizinde Bloomberg, “Barış anlaşması aynı zamanda Erdoğan’a, her ne kadar komşusu Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmayı reddetse ve ortak sınır kapısını kapalı tutsa da Ermenistan’ın güneyinden Azerbaycan’a kadar olan bölgeye ve Orta Asya’daki doğal kaynaklar bakımından zengin ülkelerle erişim gücü tanıyor.” denilerek, Aliyev’in tarihe geçerek hafızalara kazınan “İstedığımızı aldık, Azerbaycan topraklarının bir kısmını bile geri vermeyeceğini söylüyordun, ne oldu Paşinyan?” şeklindeki sözüne vurgu yapılmıştır.²³

Sonuç

AGİT MİNSK Grubu eşbaşkanlarından ABD, savaş boyunca genel olarak Ermenistan’ın yanlısı açıklama yapmış, Erivan’ı destekleyen politikalar izlemiştir. Birinci Karabağ Savaşında, Ermenilerin işledikleri savaş suçlarının

²¹ <https://www.nytimes.com/2020/11/09/world/middleeast/armenia-settlement-nagorno-karabakh-azerbaijan.html?searchResultPosition=4>

²² <https://www.nytimes.com/2020/11/10/world/europe/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh.html?searchResultPosition=17>

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-11-10/putin-s-deal-to-end-karabakh-war-brings-turkey-into-his-backyard>

ve gerçeklerin uluslararası kamuoyundan gizlemesinde ABD ve Batı dünyası etkin rol oynamıştır.

Küresel medyanın ve Amerikan basını, İkinci Karabağ Savaşında da aynı yolları denemiş, uluslararası hukuku ayaklar altına alan, yasak silahlar kullandığı ve sivil yerleşim yerlerini vurduğu Türkiye ile Azerbaycan medyası tarafından gözler önüne serilen Ermenistan'ı değil de daha çok Bakü'ye destek veren Ankara ile Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı hedef almıştır. Bunu yaparken de Ermenistan'ın iddialarını tekrarlayarak gündem oluşturmaya, hedef kitle olarak da Türkiye, İran Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Hristiyan Batı kamuoyu seçilmiştir.

Kara propaganda, gizleme ve çarpıtma yoluyla da toplumlar ve yöneticileri harekete geçirilmeye çalışılmış ancak gerçekler Birinci Karabağ Savaşı'nda olduğu gibi gizlenememiş, Ermenistan beklediği desteği elde edememiştir.

Kaynakça

- <https://www.haber7.com/dunya/haber/3260329-abd-temsilcisi-pelosi-sozde-soykirim-anitinda-sahte-gozyaslari-doktu>
- <https://www.cnnturk.com/dunya/pelosiden-ermenistan-ziyaretinde-skandal-sozler>
- https://www.washingtontimes.com/news/2020/oct/5/no-military-solution-ongoing-armenia-azerbaijan-di/?utm_source=RSS_Feed&utm_medium=RSS
- <https://www.wsj.com/articles/can-anyone-stop-the-caucasus-clash-11601938812?mod=searchresults&page=1&pos=1>
- <https://foreignpolicy.com/2020/10/05/nagorno-karabakh-syrians-turkey-armenia-azerbaijan/>
- <https://foreignpolicy.com/2020/10/06/turkeys-caucasus-nagorno-karabakh-conflict-risks-nato-crisis-armenia-azerbaijan/>
- <https://www.wsj.com/articles/armenia-azerbaijan-conflict-whats-behind-the-fighting-in-nagorno-karabakh-11601325097?mod=searchresults&page=1&pos=1>
- <https://foreignpolicy.com/2020/10/08/turkey-military-overstretched-nagorno-karabakh-turkish-military-presence/>
- <https://apnews.com/article/beirut-lebanon-archive-armenia-azerbaijan-8844757c278590b171b498cb78a0c5bb>
- https://www.washingtontimes.com/news/2020/oct/8/varuzhan-nersesyan-armenian-ambassador-pressure-tu/?utm_source=RSS_Feed&utm_medium=RSS
- <https://foreignpolicy.com/2020/10/09/russia-aid-armenia-azerbaijan-putin-nagorno-karabakh/>
- <https://www.wsj.com/articles/turkish-backed-syrian-fighters-join-armenian-azeri-conflict-11602625885?mod=searchresults&page=1&pos=1>

- <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-10-14/azerbaijan-attack-on-armenia-raises-stakes-in-karabakh-conflict?sref=KUGuM4g3>
- <https://www.yenisafak.com/dunya/ermenistan-ile-pkknin-karabag-icin-kirli-plani-desifre-oldu-3572376>
- <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2020/10/russia-recruit-syria-kurds-fighting-armenia-azerbaijan.html>
- <https://foreignpolicy.com/2020/10/14/iran-azeri-ethnic-minority-nagorno-karabakh/>
- <https://www.foreignaffairs.com/articles/armenia/2020-10-26/no-compromise-sight-armenia-and-azerbaijan>
- https://www.washingtonpost.com/opinions/how-to-stop-a-war-between-armenia-and-azerbaijan/2020/10/27/1d7bf9a0-1872-11eb-82db-60b15c874105_story.html
- <https://www.nytimes.com/2020/11/08/world/europe/nagorno-karabakh-azerbaijan-shusha.html?searchResultPosition=2>
- <https://www.nytimes.com/2020/11/09/world/europe/russian-helicopter-azerbaijan-armenia.html?searchResultPosition=6>
- <https://www.nytimes.com/2020/11/09/world/middleeast/armenia-settlement-nagorno-karabakh-azerbaijan.html?searchResultPosition=4>
- <https://www.nytimes.com/2020/11/10/world/europe/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh.html?searchResultPosition=17>
- <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-11-10/putin-s-deal-to-end-karabakh-war-brings-turkey-into-his-backyard>

TUNYUKUK YAZITINDA GEÇEN *artuk* SÖZCÜĞÜNÜN ANLAMI VE FONKSİYONU ÜZERİNE

Hakan GÜLER*

Özet: Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarıyla birlikte sekizinci yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan ve Türk dili tarihinin en önemli eserleri arasında bulunan Tunyukuk Yazıtı üzerine birçok okuma, anlamlandırma ve dil çalışmaları yapılmıştır. Yazıtın bulunduğu ve yazısının çözümlendiği günden bu yana çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmada Tunyukuk Yazıtı Doğu Yüzü 2-3. Satırında bulunan tabgaç kagan yazımız erti on ok kaganı yazımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yazımız boltı ibaresinin üçüncü cümlesinin başındaki artuk sözcüğü bağlamında cümlenin anlamı farklı bir açıdan değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Tunyukuk, art-, artuk, ayrıca.

On the Meaning and Function of the word *artuk* in the Tunyukuk Inscription

Abstract: Many reading, interpretation and language studies have been carried out on the Tunyukuk Inscription, which was written in the first half of the eighth century together with the Köl Tigin and Bilge Kagan Inscriptions and is among the most important works in the history of the Turkish Language. Studies have continued since the day the inscription was found and its inscription was deciphered. In this study, a new view will be brought to the meaning of the sentence in the context of the artuk word unit at the beginning of the third sentence of the Tabgaç kagan yazımız erti. On ok kaganı yazımız erti. Artuk kırkız küçlüg kagan yazımız boltı example in the 2-3rd line of the East Side of the Tunyukuk Inscription.

Keywords: Tunyukuk, art-, artuk, moreover.

Giriş

Tunyukuk Yazıtı keşfedildiği ve yazısının çözümlendiği günden beri Türkoloji sahasında ilgi görmektedir. Yazıt üzerine yapılan çeşitli okuma ve anlamlandırma çalışmalarının yanı sıra dilbilim yöntemleri kullanılarak yapılan çalışmaların sayısı da oldukça fazladır. Tunyukuk metninde yazıtın aşınma ve bozulmalara uğramasından dolayı okunamayan bazı satırlar veya sözcükler olduğu gibi okunabilmiş fakat anlamlandırmada araştırmacılar tarafından ittifaka

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, hakanguler996@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2002-6227

varılmamış bazı sözcük veya satırlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada Tunyukuk Yazıtı Doğu Yüzü 2-3. satırlarında bulunan *tabgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yagımız boltı* ibaresinde bulunan *artuk* sözcüğünün cümleye kattığı anlam Eski Türkçe bağlamında farklı bir açıdan değerlendirilecektir.

TD/2-3'teki ibare üzerine yapılan okuma ve anlamlandırmalar:

Arpad Berta (2010: 63-64/87)

tabgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti art[uk kırkız] küç[lüg kagan yagımız] boltı.

‘Tabgaç kağanı düşmanımız idi. On Ok kağanı düşmanımız idi. **Sonra** Kırgız Kağanı Küçlüg de düşmanımız oldu.’

Ahmet Bican Ercilasun (2016: 604-605)

tabgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yagımız boltı.

‘Çin Kağanı düşmanımız idi. On Ok kağanı düşmanımız idi. **Üstüne üstlük bir de** Kırgız Küçlüg Kağan düşmanımız oldu.’

Talat Tekin (2018: 76-78)

tabgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti artuk [kırkız] küç[lüg kagan yagımız] boltı.

‘Çin Kağanı düşmanımız idi, On-Ok kağanı düşmanımız idi, **(kalabalık Kırgız)**, güç(lü Kağan düşmanımız) oldu.’

Erhan Aydın (2019: 180)

tawgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti artuk ırkız küçlüg kagan yagımız boltı.

‘Çin Kağanı düşmanımızdı. On Ok kağanı düşmanımızdı. **Çok sayıdaki** Kırgızlar ve onların Kağanı Küçlüg Kağan düşmanımız oldu.’

Ali Akar (2020: 98)

tawgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yagımız boltı.

‘Çin Kağanı düşmanımızdı, On Ok Kağanı düşmanımızdı. **Bunun yanında** Kırgız Küçlüg Kağan da düşmanımız oldu.’

artuk sözcüğü daha önceki okumalarda Berta (2010) ‘sonra’, Ercilasun (2016) ‘üstüne üstlük bir de’, Tekin (2018) ‘kalabalık’, Aydın (2019) ‘çok sayıdaki’, Akar (2022) ‘bunun yanında’ şeklinde anlamlandırılmıştır. Sözcüğün anlamlandırılması konusunda ihtilaf olduğu görülmektedir. Bunun yanında Ersoy (2023) *Eski Türkçeden Orta Türkçeye artuk Sözcüğü ve Türevlerinde*

Görülen Anlam Genişlemesi ve Metaforlaşma başlıklı makalesinde *artuk* sözcüğünün Eski ve Orta Türkçedeki semantik ve gramatikal işlevlerini değerlendirmiştir. Ersoy çalışmasında Tunyukuk yazıtındaki *tabgaç kagan yağımız erti on ok kaganı yağımız erti artuk [kırkız] küç[lüg kagan yağımız] boltı* ifadesini bağlamında değerlendirmeden yalnızca *artuk [kırkız] küç[lüg kagan yağımız] boltı* cümlesini ele almış ve böylece buradaki *artuk* sözcüğünün anlamını ‘çok sayıda’ olarak kabul etmiş ve işlevinin de sıfat olduğunu ifade etmiştir. Ersoy’un açıklaması şöyledir:

“Türk runik harfli yazıtlarda bir yandan onlu sıra ile kendisinden daha küçük olan sayı arasına yerleşirken diğer yandan sıfat işleviyle kullanılmaktadır. Tun.2o'de "artuk kırkız küçlüg kagan yağımız boltı. ‘Çok sayıda Kırgız ve güçlü hakanları düşmanımız oldu.’ ve KÇ D 25'te artuk yılıkıg igidti. "Çok fazla hayvan besledi." tümcelerinde sözcük sıfat işlevinde kullanılmaktadır.” (s.313)

Bu açıklamaya göre *artuk* sözcüğü Tunyukuk yazıtındaki *tabgaç kagan yağımız erti on ok kaganı yağımız erti artuk [kırkız] küç[lüg kagan yağımız] boltı* ifadesinde ‘çok fazla’ anlamında *Kırkız* isminin sıfatı olarak anlaşılmaktadır. Ancak bu ifadede Tunyukuk, Tabgaç Kağan’ının düşmanları olduğunu söyledikten sonra cümleyi bağlaçla devam ettirmiş ve ‘ayrıca Kırgız Küçlüg Kağan da düşmanımız oldu’ demiştir. Dolayısıyla burada sözcüğün ‘çok fazla’ semantik değerini işaretleyen bir sıfat değil ‘ayrıca’ anlamında bağlaç işlevli bir sözcük olduğu görülmektedir.

Sözcüğün anlamsal ve gramatikal çeşitliliği dikkat çekmektedir. *art-* ‘çoğalmak, büyümek, yükselmek vb’ anlamlarındaki fiile *-(U)k* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuş *artuk* sözcüğü tarihi Türk dili alanlarında genellikle üçüncü kişi iyelik ekinin kalıplaşmasıyla *artuki* biçiminde sayı sistemi içerisinde artı (+) matematik terimi olarak kullanılmakta ve bunun yanında yalın halde ‘sonra, daha sonra, ayrıca, bunun yanında, fazla, çok, kalabalık’ gibi semantik varyantlara bürünebilmektedir. Bu varyantların doğru analizi için *art-* fiil kökünün temel anlamlarıyla birlikte gelişebileceği yan anlamların tespiti önem arz etmektedir.

1. *art-* Fiilinin Varyantları ve Kullanım Şekilleri

art- fiili Eski Türkçe dahilinde yaygın ve çeşitli kullanıma sahip fiillerden biridir. Hem tek başına çeşitli formlarda bulunan hem de başka leksik veya morfemik birimlerle birlikte kullanılabilen fiilin Wilkens (2021)’deki tüm verileri aşağıda gösterilmiştir:

art- büyümek, çoğalmak, artmak 2. Yüklemek, *arta teşe* ‘bol bol, gani gani’, *artmak* çoğalmak, *artok* çok, bol ; gayet, oldukça, fevkalade, olağanüstü, tuhaf,

tamamen; daha çok, daha fazla, daha güçlü, artakalan, lüzumsuz, gereksiz; ikincil; şiddetli; artık, fazlalık, *artok artı* tamamen, *artok elig han oronu* fevkalade hükümdar yeri skt. Rajabhumi-yedinci Bhumi'nin adı, *artok kün* artakalan gün, *artok süü* son söz, *artok takı* daha iyi, *artok telim* bol, çok, *artok tering kertgünçlüg* çok derin inançlı, *artok üküş* (bulunma hali ekiyle) ...dan daha fazla, *artok üstün* daha iyi daha üstün, *artok yangşak sözlemek* lüzumsuz ve ayrıntılı söyleme, *artok yine* daha fazla, *artok yiti kınıg edgü köngül* çok yoğun iyi zihniyet, *artokda artok* (inanç) çok katı, çok kuvvetli, çok kararlı, çok güçlü, *artoki* karmaşık sayıların oluşturulmasında kullanılır, *artoklug* daha çok, daha fazla; daha üstün, *artoklug yüz yıllar* yüz yıldan daha fazla, *artokluk* kalabalık, fazlalık, *artokrak* pek çok, özellikle, gayet, son derece, büyük miktarda, aşırı, fazlasıyla,; kesin olarak, tamamen; ...dan daha çok, daha fazla; bunun üzerine, ayrıca, bununla beraber; öte yandan; ikincil; fevkalade, olağanüstü; katı, derin (inanç), *artokrak ağılatı* çok, pek, *artokrak balmış* oldukça bağlanmış skt. Ativinibaddha, *artokrak basutçı tıtag* ikincil yan sebep, *artokrak belgü* ikincil işaret, *artokrak çoğlug yalınlig* (bulunma hali ekiyle) ...dan daha parlak, *artokrak kertgünç* katı inanç, mutlak güven, *artokrak mengilig ulus* çok mutlu saha skt. Sukhavati, *artokrak mengilig yertinçü* çok mutlu dünya skt. Sukhavati, *artokrak takı* bunun üzerine, ve bundan başka, *artokrak takı yme* bunun üzerine, ve bundan başka, *artokrak tuymak* ikincil idrak skt. Prsthalabdhajana; fark skt. Vikalpa, *artokrak üstünki kertgünç* köngülün en yüksek inançla, *artokrak yığınmak* en yüksek konsantrasyon, *artokrak yine* ve bundan başka, *artoksuz* fazla olmayan, tam, artıksız, fazlalıksız, *artoksuz egsüksüz* artıksız ve eksiksiz, *artur-* arttırmak, *arturu* gayet, çok

Bu sözlükte verilen varyantlar ve anlamlarda genellikle, 'artmak, yükselmek, geçmek, aşmak' gibi fiil anlamlarıyla birlikte görülen *art-* fiilinin çeşitli morfeplerle genişleyerek 'daha çok, ...den daha çok, fazla, kalabalık vb.' gibi gramatikal işaretleyicilere evrildiği görülmektedir. Özellikle *takı*, *takı yeme* ve *yene* bağlaçlarıyla kullanıldığında 'bunun üzerine ve bundan başka, bunun yanı sıra, ek olarak, ayrıca vb' semantik değerlerini yüklediği anlaşılmaktadır.

art- fiili bir şeye yeni şeyler eklenmesiyle o şeyin daha fazla hale gelmesini anlatan bir fiildir. Bu temel anlamından artmış olanın yükselmesi, artan şeyin daha önceki halini aşması ve geçmesi anlamlarına gelişmiştir. *-(U)k* fiilden isim yapma ekiyle de bu anlamlara gelişen fiilin ismi gösterilmiştir. Artan şeyin durum ismi *artuk* 'artmış olan' haline gelmiştir. Bu temel isim anlamından ise 'fazla, çok, daha çok, ve dahi, ayrıca, bunun üzerine, bununla birlikte vb.' anlamları sağlanmıştır.

Clauson (1972: 204)'de sözcüğün *art-* fiilinden geldiği, temelde 'ek, çok miktarda' gibi anlamları ifade ettiği ve en eski metinlerde genel olarak sayı ifadelerinde kullanıldığı vurgulanmakta ve anlamı genişleyerek başka

anlamalarda ve ayrılma ekiyle birlikte ‘...den fazla vb.’ semantik değerlerini yüklediği belirtilmektedir.

Erdal (1991: 228)’de sözcüğün Brahmi ve Tibet harfli metinlerdeki /O/ - /U/ ayrımından dolayı *artok* biçiminde okunması gerektiğini belirterek ‘daha, çok, fazla vb.’ anlamları işaretlediğini belirtmektedir.

Arslan Erol (2018: 159)’da *artuk* sözcüğünün anlam çeşitliliğine temas edilmiş ve “temel anlamı artık, arta kalan olan kelime kullanım sıklığı oranında anlam genişlemesine uğramış ve hem isim hem sıfat hem zarf hem de edat olarak kullanılmıştır” şeklinde bu durum vurgulanmıştır. Arslan Erol’un bahsettiği anlam çeşitliliği henüz Köktürkçe döneminde başlamış ve Tunyukuk Yazıtı Doğu Yüzü 3. satırındaki *artuk* sözcüğünde ortaya çıkmıştır.

1.1. *artuk* Sözcüğünün Sayı Sistemi İçerisindeki Yeri¹

artuk sözcüğü sayı sitemleri içerisinde -I üçüncü kişi iyelik ekinin kalıplaşması yoluyla *artuk-ı* > *artuki* biçiminde *egsük* (-) biriminin antonimi olarak *artı* (+) matematik terimi şeklinde kullanılmıştır. Bu kullanımında sayı isimleri arasında gelmektedir. Tokyürek (2014)’te *artoki* sözcüğünün KT ve BK’de geçtiğini ancak Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtlarında geçmediğini, özellikle Toharcadan çevrilen eserlerde sayı sisteminde diğer dillerden çevrilen eserlere göre çok daha sık ve sistemli olarak kullanıldığını, Türkçenin sayı sistemini erken tarihlerde oluşturmuş olabileceğini ve bunun Tohar sayı sisteminin etkisiyle tekrar ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. Tokyürek bu çalışmasında sözcüğü ikinci hecesi geniş yuvarlak ünlülü olacak şekilde *artoki* olarak okumuştur.

Bayrak, Eski Türkçede sayılar üzerine yaptığı çalışmalarda özellikle *Eski Uygur Türkçesinde Eksilteli Sayı Sistemleri Üzerine* (2022) başlıklı yazısında hem *artuki* hem *egsük* terimleriyle ilgili örneklerle yer vererek bunların artı (+) ve eksi (-) matematik terimleri olduğunu belirtir.

Karadavut (2020: 28)’de *artuki* biçiminde ilaveli sayı sitemi ifadesinin KT ve BK’de bulunmasına karşın T’de bulunmadığına ve Maytrisimit gibi Uygur metinlerindeki varlığına, Karahanlı devri eserlerinde ise kullanılmayışına dikkat çekerek ilaveli sayı sistemlerindeki dönemsel değişkenliğe vurgu yapar.

Söz konusu ifadenin Eski Türkçe dönemi eserlerinde artma anlamını içeren bir matematik terimi olarak kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

¹ Eski Türkçe sayı sistemleri için Bkz. Tokyürek (2014), Şenaysoy Bayrak (2016), Karadavut (2020), Bayrak (2022).

otuz artukı eki yaşıma amğı korgan kışladukda yut boltı “Otuz iki yaşında Amğı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu.” (BK D 31).

takı kalmış tört yüz tokuz on artukı biş bodisvtlar (birgey)ler
“Geriye kalan dört yüz doksan beş bodhisattva (sonra) girecekler.”
(Maitri 8, 15).

Sayı sistemleri içerisinde bir eklenti ifadesi olarak kullanıldığı görülen *artuk+ı* > *artukı* sözcüğünün *artuk* formunda başka işlevlerde kullanımları da aynı oranda yaygındır.

1.2. *artuk* Sözcüğünün Bağlaç/Edat ve Zarf Olarak Kullanımı²

artuk sözcüğü Eski Uygur metinlerinde sayı sistemi dışında ‘ayrıca, -den fazla, çok vb.’ gibi çeşitli anlam ve işlevlerde sıklıkla kullanılmaktadır. *art-* > (*yeni şeyler*) *eklenerek fazlalaşmak ve değişmek/gelişmek* > (*ve buna*) *ek olarak/ayrıca* şeklinde bir gelişimle, *art-* fiil kökünün, temel anlam alanı içerisindeki *eklen-* fiilinin etkisiyle bu semantik değerlerin ve işlevlerin oluştuğu anlaşılmaktadır.

ay ere kim seniñ isig öz alımçılarnıñ otuz artuk bağlıg tutuglug tınl(ı)glar öñin öñin erklig kannıñ karşıstınta kın közin salınmış karaklıgın sini küte tururlar “Ey er kim senin canını alacakların **30’dan fazla** esir canlılar başka başka güçlü kağanın karşısında göz bebeğini aşağı indirip seni beklerler” (AY 183-187)

Bu örnekte *artuk* ‘...dan fazla’ anlamını sağlayan ve karşılaştırma işlevi gören bir edat olarak görülmektedir.

öziin yig kişilerig .. açığı tarka emgekin .. emgetürler artuk yazuklap .. yavız yavlak yalañukug .. ayamışka sevmişke .. töziin yavaşı kişilerig .. tutamışka5 yazuklap .. g(a)rhlar yultuzlar yorığı .. yiil yağmurnuñ kezigi .. bular barça tegşilip .. yorımazlar “kendinden üstün kişileri acı ve kötü ızdırabıyla eziyet ederler **ayrıca** günahlarını cezalandırıp kötü insanları saygı ve sevgiye layık soylu kişileri hor görenlere ceza verip gezegenler ve yıldızlar yolu rüzgar ve yağmurun sırası bunların hepsi değişip devam etmez” (AY 14436-14444)

² Bu makalede verilen örneklerin çevirisi metnin ve cümlelerin bağlamına göre farklılık gösterebilmekte, yerine göre aynı işlevi gören farklı birimler tercih edilmektedir (örneğin ikisi de bağlaç işlevi gören birimlerden bazen ‘ve’ bazen ‘ayrıca’ sözcükleri tercih edilmiştir).

Yukarıdaki cümlede ‘ayrıca’ anlamında aktarılabilen *artuk* sözcüğünün bağlaç işlevi ön plana çıkmaktadır.

bu kutka küwenip kötürme köñül / inanma tiriglikke artuk tüñül
"Sadete güvenme, alçak gönüllü ol; hayata **pek** inanma, ondan elini çek." (KB 5323)

yaruk bilig içikip karangu köngül tarıksar bir kşanta artuk
serilmezi bililür ‘aydınlık bilgi ortaya çıkıp karanlık fikri yok etse bilinmesi bir an bile **çok** uzun sürmez’ (BT I B/100)

Bu iki örnekten birincisinde ‘pek’ anlamında belirsizlik zarfı pekiştirme işleviyle görülürken, ikinci örnekteki ‘çok’ anlamı aynı zamanda işlev olarak pekiştirme zarfını işaretlemektedir.

kacan kişili nomlı ikigüni tarkarsar barh yoklı birlä ketärsär
baştunki ärür bo yöriğ artuk takı nägülik ol ‘kişi hem kişiyi hem de dharmayı kaldırdığında, hem varoluşu (bhava) hem de hiçliği (sunya, sünyatä) ortadan kaldırdığında, bu açıklama ilktir. **Daha fazlasına** ne gerek var? (BT XXVIII B084-088)

Yukarıdaki örnekte *artuk* sözcüğü *takı* birimiyle birliktelik kurarak ‘daha fazlası’ anlamında edat işlevi görmektedir.

Örneklerden anlaşıldığı gibi *artuk* sözcüğünün bağlamı çeşitlilik göstermektedir. İçerisinde kullanıldığı cümleye göre edat/bağlaç, pekiştirme, zarf türünden bir gramatikal işleve bürünebilmekte ve bu bağlamda semantik durumu ortaya çıkmaktadır.

1.3. *artukrak* Formunda +rAk Karşılaştırma Morfemiyle Kullanımı

+rAk karşılaştırma morfemi Eski Türkçe dönemi boyunca sık kullanılan ve sıfat/zarf türündeki sözcükleri karşılaştırma yoluyla derecelendirme işlevine sahip bir morfemdir. Genellikle sentaktik yapı içerisinde kendinden önceki sözcüğe eklenen ablatif durum morfemiyle kullanılır (Ağca ve Azılı 2018). *artuk+rak* formu da bu kullanım içerisinde ‘daha fazla, daha iyi, daha üstün, daha yüksek, ...den fazla, ...den başka vb.’ gibi üstünlük anlamları verirken ‘ayrıca’ ve ‘tamamen’ şeklinde anlamlandırılacak örnekleri de bulunmaktadır:

alku boşgunguluk orunlarta artukrak kirtgünçüg öritip köñülin
ornatmak kılıp tosınlarig turulturup başdınki orunka kirürler
“bütün öğrenilecek yerlerden **başka** inancını yükseltip düşüncesini

güçlendirip ele avuca sığmazları sakinleştirip ilk yere girerler” (AY 2721-2725)

bilge biligniñ tıdıgları artukrak arımıñ süzülmiş için nomlug etöz közünür “bilgeliğin (önündeki) engelleri kaldırarak **tamamen** temizlenmek için din vücudu ortaya çıkar” (AY 2811-2813)

anın öz tözi ar[tukra]k arımıñ süzülmiş için [nomlug] etöz közünür “Onun özü **tamamen** temizlendiği için dini vücut görünür” (AY 2819-2821)

Yukarıdaki iki örnekte *artukrak* ‘tamamen’ anlamına gelebilecek bir bağlamda kullanılmıştır. Buradan hareketle ‘fazla’ ve ‘en fazla’ anlamlarının gelişerek ‘tamamen’ semantik değerini işaretlediği ortaya çıkmaktadır.

ançulayu kelmişniñ kuvragın küseserler artukrak ayayu ağırlayu tapınıp inça tip ötünser “Böylece gelmişlerinin cemaatini dileseler **ayrıca** saygıyla hürmet ederek şöyle söylese”(AY 2702-2705)

m(e)n ötrü k(e)ntü özüm tirinim kuvragım birle t(e)ñridem oyun bediz kılı ol ol orunlarta barıp ol tözünler oğlın tözünler kızın köyü közetü teginip k(a)ltı öñre ötünü teginmiş ada tudaların barçanı tarkaru kiterü teginmey m(e)n .. artukrak takı sansartın ozguka kutrulğuka kınturu tavratu teginmey m(e)n t(e)ñrim tip ötünti ‘Ben kendi cemaatim ile (ve) ilahi müzikler çalıp o yerlere giderek o asiller oğlu (ve) asiller kızımı gözetip koruyacağım (ve) daha önce söylenen tüm tehlikelerden, kurtaracağım **ayrıca** bu dünyanın kötülüklerinden kurtulmalarını sağlayacağım tanrım diye söyledi’ (AY 12573-12582)

ö[tr]ü ol lovudi atl(ı)g t(a)vgac han bo savıg üsidip ärtingü [ürkdi baling]lädi artukrak bo kimkoke nomka kertgünc süzük köngüli asıltı üstälti ‘Lovudi adlı Tavgaç Kağanı bu sözü işitince korktu **ve** bu Kikoke öğretisine saf inancı arttı’ (BT XXVIII B050-052)

Bu üç örnekte ise ‘ayrıca, ve’ gibi bağlaç işlevli bir kullanım bulunmaktadır. Aktarmada aynı anlamı işaretleyen farklı birimler birbirilerinin yerine de kullanılabilir.

artukrak formu hem pekiştirme hem karşılaştırma anlamı sağlamaktadır. +rAk ekli formu dışında +lUg ve +sIz ekli formları da bulunan *artuk* sözcüğü aynı zamanda kendisine yakın ya da kendisiyle eşanlamlı veya zıt anlamlı sözcüklerle birlikte ikileme formuna da dahil olmuştur. Ayrıca bu sözcük birim +rAk

morfeminden başka *artukta artuk* şeklinde karşılaştırma ve üstünlük biçimiyle kullanılmaktadır.

Sonuç

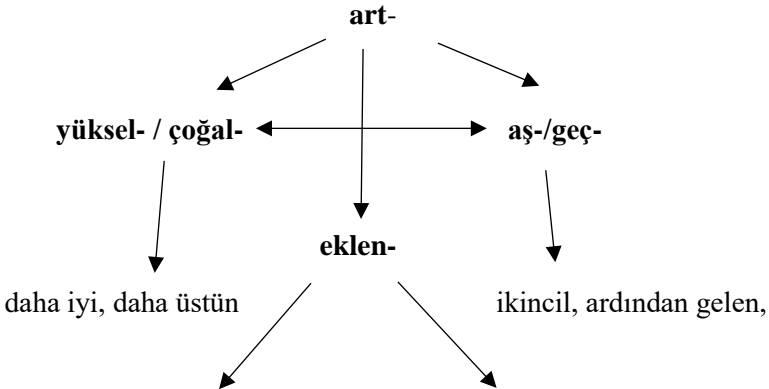
art- fiilinin bir şeye eklenerek gelişmesi anlamından geliştiği anlaşılan ve *-(U)k* fiilden isim yapma ekiyle oluşan *artuk* ‘ayrıca, ek olarak’ anlamı çok sık bir kullanıma sahip olmamakla birlikte tarihi Türk dili alanlarında tanıklanmaktadır.

art- fiili kullanım sıklığına bağlı olarak bir koldan *yüksel-/çoğal-* ve oradan çeşitli morfemlerle genişleyerek ‘daha iyi, daha üstün’; ikinci koldan *aş-/geç-* anlamlarından genişleyerek ‘ikincil, ardından gelen, daha fazla vb.’; üçüncü koldan *eklen-* anlamına ve oradan genişleyerek *artukı* ‘artı (sayı sistemi)’ ile *artuk* ‘ayrıca’ anlamlarını sağlamıştır.

Bu makaleyi ilgilendiren gelişim “*art-* > (*yeni şeyler*) *eklenerek fazlalaşmak ve değişmek/gelişmek* > (*ve buna*) *ek olarak/ayrıca*” yani üçüncü koldan gelen anlamlardır.

art- fiilinden gelişen anlamlar aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

art-		
çoğal-/yüksel-	eklen-	aş-/geç-
<i>daha iyi, daha üstün</i>	1. <i>artukı (sayı sistemi)</i> 2. <i>ek olarak/ayrıca</i>	<i>ikincil, ardından gelen, daha fazla, daha çok</i>

daha fazla, daha çok

artukı (sayı sistemi +) ek olarak / ayrıca

Tüm bu değerlendirmelerden sonra *artuk* sözcüğü, Tunyukuk Yazıtının Doğu yüzü 2-3. satırlarında geçen,

Tabgaç kagan yağımız erti on ok kaganı yağımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yağımız boltı

ibaresinde ‘ek olarak, ayrıca’ anlamıyla tanıklanmaktadır. Henüz Köktürk Döneminde görülen bu semantik gelişim, erken bir oluşum örneği sergilemektedir. Bu bağlamda T D/2-3’teki ibarenin bağlamı şöyle olabilir:

“Çin Kağanı düşmanımızdı. On Ok Kağanı düşmanımızdı. Ayrıca Kırgız Küçlüg Kağan da düşmanımız oldu.”

KISALTMALAR

AY → Altun Yaruk

BK → Bilge Kağan Yazıtı

BT II → Berliner Turfantexte II

BT XXVIII → Berliner Turfantexte 28

KB → Kutadgu Bilig

KT → Köl Tigin Yazıtı

Maitri. → Maytrisimit

T → Tunyukuk Yazıtı

KAYNAKLAR

AĞCA, Ferruh; AZILI, Kenan (2020). “Eski Uyurca Tekrarlı Karşılaştırma Formları Üzerine”. *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı (ED. Ali İhsan Öbek vd.)* s.115-124. Ankara: Kesit Yayınları

AKAR, Ali (2022). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat

ARAT, Reşit Rahmeti (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Ankara: TTK Yayınları

ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları

ARSLAN EROL, Hülya (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: TDK Yayınları

AYDIN, Erhan (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Yayınları

- BAYRAK, Selin (2022). Eski Uygur Türkçesinde Eksilteli Sayı Sistemleri Üzerine. *Türk Kültürü Dergisi*, 2022/1, s.61-72
- BERTA, Arpat (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin-Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford At The Clarendon Press
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation – A Functional Approach to the Lexicon Vol. I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz
- ERSOY, Gülser (2023). Eski Türkçeden Orta Türkçeye *artuk* Sözcüğü ve Türevlerinde Görülen Anlam Genişlemesi ve Metaforlaşma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 33, s.309-325.
- KARADAVUT, Arda (2020). *Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir İnceleme*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi (Danışman: Bülent GÜL), Ankara, Türkiye
- KAYA, Ceval (2020). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- RÖHRBORN, Klaus (1971) *Eine uigurische Totenmesse Text Übersetzung, Kommentar Faksimiles (Berliner Turfantexte II)*. Berlin Akademie Verlag
- ŞENAYSOY BAYRAK, Selin (2016). *Eski Türkçede Sayılar*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Ferruh AĞCA), Eskişehir, Türkiye
- TEKİN, Şinasi (2019). *Maytrisimit-Burkancılığın Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Talat (2018). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Bilgesu Yayınları
- TOKYÜREK, Hacer (2014). Eski Uygurca Sayı Sisteminde Takı ve Artokı Sözcükleri Üzerine. *Türkbilig/28*, s.1-12.
- WILKENS, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen
- YAKUP, Abdurışhid (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*. (Berliner Turfantexte XXVI). Brepols Publishers

MİR ALİ ŞİR NEVÂÎ ŞİİRDE ANLAMDAŞLIK BEDİİ SANATININ YARATICISI

GHOLAMREZA RAZMÎ, Mahmud Oğlu*

Öz: Türk dili ve edebiyatını genişletmek ve onun kabiliyetlerini tanıtmak, Türk tarihinin en büyük edebi şahsiyeti olan Mir Ali Şir Nevâî'nin en önemli kaygularından biri olmuştur. Türkçenin tüm lehçelerine tam anlamıyla âşina olduğu için bu lehçelerin pek çok kelimesini ve dil kurallarını Türk dilinin edebî standard ve ortak ölçülü dilini oluşturmak amacıyla kullanmıştır. Ferhâd ü Şîrîn eserinde Türk'ün edebi dünyasını emri altına almaktan ve Lisânü't-Tayr eserinde bütün Türk yurtlarını birleştirmekten bahsetmiştir. Eşsiz ve değerli eseri Muhâkemetü'l-Lugateyn'de Türkçe ve Farsçayı karşılaştırmış ve Türkçenin Farsçaya üstünlüğünden bahsetmiştir. Şiirlerinde bile Türkçe kelimeleri öne çıkarıp vurgulamak için yeni bir bedii sanatı yaratmıştır. Araştırmacıların gözünden kaçan bu sanat yazar tarafından "Anlamdaşlık Sanatı" adlandırılmıştır. Anlamdaşlık sanatı farklı dillerden yahut bir dilin farklı lehçelerinden ancak aynı anlamda olan kelimeleri bir mısrada veya beyitte kullanmaktır. Bu bedii sanat Hazâinü'l-Meânî Divanı denilen Nevâî'nin Türkçe şiirlerinin dört divanında yüksek bir sıklıkla görünmektedir.

Anahtar kelimeler: Nevâî, Anlamdaşlık Sanatı, Türkçe, bedii sanatlar, Muhâkemetü'l-Lugateyn, Lisânü't Tayr, Hazâinü'l-Meânî, Ferhâd ü Şîrîn.

Mir 'Alî Shîr Navâ'î, The Innovator Of "Anlamdaşlık Array" In Poetry

Abstract: Developing Turkish language and literature and expressing its sufficiency and capability was one of Mir 'Alî Shîr Navâ'î's great concerns who remains the most iconic literary character of Turk history. His great familiarity with all Turkish language accents helped him to use those of strengths and capacities in the course of creating the criteria and standards of Turkish language literature. In Farhad and Shirin, he speaks about taking the Turkish literary world under his command and in Lisân ul-tayr he talks about uniting the Turkic world. He could give a birth to his prolific and weighty book "Muhakamat al-Lughatayn" focusing on comparison between Farsi and Turkish languages which generally speaks about the superiority of Turkish language. In order to magnify and highlight Turkish language words in his poems, he innovated a new array which has been called "Anlamdaşlık Array" by the

* Tebriz, İran. E-posta: rezarazmi@gmail.com.

author. Anlamdaşlık Array means using the words of the different languages or words of the different accents of a language that have same meaning in a hemistich or a verse. This array which had been hidden so far, is frequently seen in “Khazain al-Ma'ani”, Navai’s quadruple Turkish Poem Diwans.

Key words: *Navâ’î, Anlamdaşlık Array, Turkish language, Muhakamat al-Lughatayn, Lisân ul-tayr , Khazain al-Ma'ani, Farhad and Shirin.*

Giriş

Profesör Cemşit Alizadeh'ye göre şiir dilin en yüksek sanatsal işlevidir. Diğer bir deyişle dilin sanatsal kullanımının zirvesi şiirdir. Dilin normal işlevi sözü iletmektir ancak bu söz iletimi estetik üslup ifade edildiğinde farklı amaçlar için kullanılabilir sanatsal bir işleve dönüşür. Dilin sanatsal kullanımı şiirde zirveye ulaşır ve şair aslında dil kullanımı alanında bir sanatçıdır (Alizadeh, 27 Eylül 2022, Tebriz Markazi Kütüphanesi, Şehriyar ve Ulusal Şiir günü konferansı). Mir Ali Şir Nevâî (HS. 844-906) dil ve konuşma kabiliyetini insanın diğer canlılara üstünlüğünün nedeni görmüş ve sözü manzum yapmak ve yazıp konuşmayı da bir gurur duymak sebebi görür:

Ol kim çü cihân hilkatın âgâz etti,
Sun`i kilkini nakş-perdâz etti.
İnsân haylin nutk ile mümtâz etti,
Nutk ehlini nuzm ile şerefrâz etti.

Belki de dilin ilk sanatsal kullanımı doğal nesir normundan çıkmakla ritmik ve melodik bir şekilde sunumu olmuştur. Bu sunum daha sonraları ilk şiirlerin yaratılmasına yol açmıştır. Şiir inişli çıkışlı tarihi boyunca farklı ve uzun yollar kat etmiş ve şairler onu sanatsal şekilde sunmak için farklı yöntemler kullanmışlardır. Şiiri daha güzel ve sanatsal bir şekilde ifade etmek için bedii sanatları kullanmak da bu yöntemlerden biri olmuştur. Bildiğimiz gibi bedii sanatlar iki grup olarak lafz ve manaya ilişkin sanatlardırlar. Kuşkusuz, sözün bedii sanatlara önceliği vardır. Önce bedii sanatları yaratılmış, sonrasında şairler sözlerini güzelleştirmek için onları kullanmış değil tersine bu sanatlar edebi eserlerden, özellikle şiirlerden çıkarılmıştır. Bir başka ifadeyle şairlerin yaratıcılık ve zevklerinin bir sonucudurlar ancak tekrar tekrar kullanılmak nedeniyle sanat hâline gelmişlerdir; yani bu sanatların oluşturulması, sınıflandırılması ve adlandırılması daha sonra gerçekleşmiştir.

Mir Ali Şir Nevâî'nin eserlerinde daha dikkat çekici konulardan birisi şairin Türkçeye verdiği önem, bu dili sanatsal bir şekilde kullanmak, onun birçok kabiliyetlerini tanıtmak ve sonuçta edebi Türkçe için ortak bir ölçüt kurmak çabasıdır. Bu hedefe ulaşmak için Nevâî doğru ve ölçülü bir biçimde bedii sanatlarından yararlanmışır. Bütün nesir eserlerinde ahenkli ve pırl pırl nesir akmaktadır. Aynı şekilde bütün manzum eserlerinde Türkçe ve onun çeşitli lehçeleri bedii sanatlarıyla birlikte ışık saçmaktadırlar. Nevâî için Türkçe

o denli önemli ki bu dili ve kelimelerini öne çıkarıp vurgulamak için şiirde o zamana kadar eşî görünmeyen yeni bir bedii sanatı bile icat etmiştir. Yazar tarafından anlamdaşlık sanatı olarak adlandırılan bu eşsiz bedii sanat şimdiye kadar araştırmacılar tarafından ele alınmamıştır. Bu makalenin asıl konusu Nevâî'nin *Hazâinü'l-Meânî* divanındaki anlamdaşlık bedii sanatının uygulanmasını incelemektir.

Nevâî eserlerinde bedii sanatlarının kullanmasına ilişkin araştırmalar:

Mevcut bilgilere göre maalesef İran'da Nevâî'nin Türkçe şiirlerinde bedii sanatların kullanmasına dair herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Bunun sebebi İran'da çağdaş asırda Nevâî'nin Türkçe divanlarının tanınmamasıdır. Ancak onun Farsça şiirleri hakkında yapılmış az sayıdaki araştırmalardan örnek olarak Hicazî ile Selmaninejad araştırmalarından bahsedebiliriz. Bu iki araştırmacı birlikte sadece Mir Ali Şir Nevâî'nin Farsça gazellerindeki birleşik benzetme (mürekkep teşbih), örnekleme (temsil) ve eşitleme (üslub-i muadile) sanatlarını incelemiş ve şairin bazı beyitlerde üslub-i muadileyi iyi yerleştirip mürekkep teşbih ile temsil sanatlarını kullandığında, bunları mümkün olduğu ölçüde üslub-i muadileye benzetmeye çalıştığı sonucuna varmışlardır (Hejazi ve Salmaninejad, 2014, s. 593).

Türkiye'de Nevâî'nin eserlerine ilişkin çok sayıda araştırma yapılmasına rağmen Nevâî'nin eserlerinde bedii sanatlarının kullanmasına doğru düzgün şekilde yapılan bir araştırmaya rastlamadık. Hâlbuki Özbekistan'da bu konuyla ilgili değerli araştırmalar yapılmıştır.

Sirojiddinov, Yusupova ile Davlatov, Seyid Burhaneddin Ataullah Mahmud Hüseyini'nin *Bedayiüs-Sanayi'* adlı eserindeki bedii sanatları sınıflandırılmasına bakarak Nevâî'nin şiirlerindeki bedii sanatlarını üç gruba ayırmış ve her biri için Nevâî'den örnek olarak beyitler yazmışlardır. Tekrar (redd-i matla, redd-i kafiye, aks ü tard) ve tarsî` (tevzi`, kalb, reddü'l-acüz ale's-sadr, tasdir ya Reddü'l-acüz ale's-sadr, teşabehüi-atraf, tecziye, zül-kafiyeteyn, zül-kavâfi) gibi lafzi sanatlar birinci grupta yer almıştır. İkinci grupta teşbih, mübalağa (tebliğ, iğrağ, gulüv), istiare, hüsn-i ta`lil, irsalü'l-mesel, temsil, telmih, kelam-i cami`, rücû`, tahsis) gibi manevi sanatlar yer almıştır. Üçüncü grup ise ortak lafzi-manevi sanatlarla tahsis edilmiştir ve tecnis (tam cinas, müzari` cinas, hat cinası, noksan cinas, mükerrer cinas, mürekkep cinas, müzeyyel cinas), tezat, iktibas (tezmin, `ağd), berâat-i istihlal, tenasüp ya müraat-i nazir, iştiğak ve siyâketü'l-aa`dad gibi bedii sanatlardan oluşturulan gruptur (Sirojiddinov vd, 2019, s. 408-432).

Sabitova, Nevâî'nin edebi yaratıcılığını göz önünde bulundurarak onun şiirlerinde irsalü'l-mesel, kelam-i cami`, mübalağa (iğrağ ve gulüv), reddü'l-kafiye, tecnis (tam cinas, noksan cinas, müzeyyel cinas, müzari` cinas, hat

cinası, mükerrer cinas, mürekkep cinas), tezat, temsil, tenasüp, tezmin, tettebbu ve hüsn-i ta`lil gibi bedii sanatları örnekleri ile incelemiştir (Sabitova, 2021, s. 1074-1091).

Nutfullayeva, Nevâî'nin şiirlerindeki sec' sanatını incelemiş ve Nevâî'nin şiirlerinden bazılarını örnek olarak göstermiştir (Nutfullayeva, 2021, s. 34-36).

Mardonova'ya göre, Nevâî'nin benzetme (teşbih) sanatında günlük yaşamda bilinen unsurları kullanması, onun şiirdeki dilini ve düşüncesini anlamayı kolaylaştırmıştır. Bu araştırmacı irsalü'l-mesel sanatını etraflı kullanmayı Nevâî'nin edebî becerilerinden biri olarak görmüş ve Nevâî'nin mübalağa (abartma) sanatının bilinen üç türünün (tebliğ, iğraç ve gulüv) kapsamlı kullanmasından bahsetmiştir. Mardonova, hüsn-i ta`lil sanatını güzel kullanmayı Nevâî'nin edebî marifetlerinden biri olarak değerlendirmiş ve temsil sanatının Nevâî'nin şiirlerinde farklı tasvir edilmesinden söz etmiştir. Telmih (anıştırma) de bu araştırmacı açısından Nevâî'nin şiirinde önemli olan sanatlardan birisidir. Nevâî'nin şiirlerinde Tecâhülü'l-ârif sanatının kullanmasını gözü önüne alan Mardonova, bahsedilen tüm sanatların her birisine de Nevâî'den örnek olarak bir beyit göstermiştir. Mardonova'nın haklı ve doğru görüşünde bedii sanatların aşırı kullanılması şiirin güzelliğini düşürüp anlaşılabilir hâle getirir ve tersine bedii sanatlarının doğru, becerikli ve sahih ölçüde kullanılması şiiri daha güzelleştirir. Bu konuya dayanarak Nevâî bir ölçüt ve standart olarak değerlendirilmelidir (Mardonova, 2021, s. 263).

Bütün bunlara rağmen edebiyat alanının herhangi bir başlığında Nevâî'nin şiirlerinde geçen anlamdaşlık sanatı hakkında tek bir kitaba, makaleye, hatta habere bile rastlamadık. Mir Ali Şir Nevâî Özbekistan'da en tanınmış Türk şairi üstelik milli şair olduğunu düşünülürken, onun edebî yaratıcılığı üzerinde yapılan araştırmaların miktarı yazarın erişebildiğinden çok daha fazla olduğuna şüphe yoktur. Burada sadece birkaç örnek sunuldu.

Nevâî'nin eserlerinde Türkçenin yeri ve önemi:

Girişte Nevâî'nin Türkçeye olan önemi, hassasiyeti ve onun kabiliyetlerini tanıtmaya çabasından bahsedildi. Bu iddiayı kanıtlamak için üç eserine göz atmakta fayda var.

Hicri 889'da kaleme aldığı *Ferhâd ü Şîrîn* eserinin sonunda, divanları yardımıyla Hita'dan (Çinden) Horasan'a, hatta Tebriz ve Şiraz'a kadar Türk bölgelerini emri altına almaktan bahsetmiştir:

Nizâmi alsa Berde` birle Gence
Kâdem Rum ehliğa hem kılsa rence

Çékip HÛsrev dağı tıg-i zebâni
Yürüb feth éylese Hindustanı

Yana Câmî Acemde ursa nevbet
Arapta dağı çalsa kûs-i şevket

Eger bir kavm ger yüz yoksa miñdür,
Müeyyen Türk ulusi hûd méniñdür

Âlıbmén taht-i fermânimda âsân
Çérik çekmey Hıtadın tâ Hôrâsân

Hôrâsân deme kim Şiraz ü Tebriz
Ki kılmıştur ney-i kilkim şeker-rîz

Köñül bérmış sözüme Türk, cân hem
Né yalguz Türk, belkim Türkmân hem

Né mülk içre ki bir fermân yıbardım
Aniñ zabtığa bir divân yıbardım

Bu divan tuttı ol kişverni andağ
Ki divân tüzmegey defterni andağ
(Nevâi, 889 H., s. 298a)

Ayrıca, ömrünün son yılları hicri 904'te nazmettiği *Lisânüt-Tayr*'de “*Bu kitap nazminde öz münasibetinin ta`rifi*” bölümünde Türk ülkelerini *Hazainül-Ma`ani*'nin dört divanı, *Hamasa* ve nesir eserleriyle bir-kalem ettiğinden yani tek parça hâlinde birleştirdiğinden bahsetmiştir:

Türk nazmîde çü mén tartıb alem,
Éyledim ol memleketni yek-çalem

Tört divân birle nazm-i penc-genc,
Dest bérdi çekmeyin endûh u renc

Nazm u nesrim kâtib-i tahmin-şinâs,
Yazsa, yüz miñ beyt éter irdi kıyâs.
(Nevâi, 904 H., s. 192a)

Edebi açıdan, yazarın yorumu Nevâi'nin bu sözünden, Türk dilinin ifade kabiliyetini genişleterek standart ve ortak ölçüt bir Türkçe yaratmaktır. Ancak Nevâi'nin Türkçeye ilişkin asıl şaheseri, Farsça'yi Türkçe ile karşılaştırdığı eser

yani *Muhakemetü'l-Lügateyn*'dir. Hicri 905'de kaleme alınan bu eserinde şair, *kuvarmak*, *kurukşamak*, *uşarmak* gibi Türkçe fiillerden yüz fiili örnek olarak göstererek bunların Farsçada karşılığı olmadığından bahsederek Farslar bunları anlayamaz ve anlasalar bile bunların karşılığını kendi dillerinde söylemek için birkaç Arapça ve Farsça kelimeyi birleştirmek mecburiyetinde kaldıklarından bahsetmiştir. Devamında örnek olarak sıpkarmak (bir nefeste kadehin tüm içeriğini yudumlamak), tamşımak (tadını çıkararak ve zevk alarak yavaş-yavaş içmek), yığlamsınmak (kendini ağlıyormuş gibi göstermek) vb. gibi birkaç Türkçe fiili izah etmekle iddiasını kanıtlamıştır. Bir başka yerde Türkçe kelimelerin cinas kabiliyetinden söz açarak bir kelimenin en az üç anlamda kullanıldığından ve tuyuğ denilen bir şiir türünün Türkler arasında yaratılmasından bahsetmiştir. Ayrıca, Türkçede farklı hayvan, kuş, giysi, yiyecek vb. adları örnek göstererek bu adların Farsçadaki eksiklikten söz etmiştir. Nevâî bu çalışmasında Türkçe fiillere "ş" harfini ekleyerek Arapça'da müfaile bâbına benzeri olan kuçmak-kuçuşmak "kucaklamak-kucaklaşmak", kaçmak-kaçışmak vb. gibi karşılıklı fiiller yapabilme kabiliyetine ve Farsçada bu kabiliyetin olmamasına işaret ederek Türkçe'nin Farsça'ya olan üstünlüğünü ve başka kabiliyetlerini de göstermiştir. Devamında Nevâî, Türkçenin tüm kabiliyetlerini yeniden vurgulayarak Farsça şiir yazar hünersiz ve mazlum Türk gençlerini eleştirmiş, yetenek sahibi olanları Türkçeye yönelmeye ve ona daha fazla önem vermeye davet etmiştir (Nevâî, 904 H., s. 737b-740b).

Tarihi kaynaklarda Sültan Hüseyin Baykara'nın tavsiyesinden bu kitabın yazılmasına dair söz edilmeseydi, Nevâî bu eseri kaleme aldığı güne dek 54 yıl tüm nazım ve nesir eserlerinde *Muhakemetü'l-Lügateyn* eserini yazmayı planlayarak yola çıkmıştır denilebilirdi. Bu iddianın kanıtı, Nevâî'nin tüm eserlerinde *Muhakemetü'l-Lügateyn*'de verilen örneklerin ve zikredilen kabiliyetlerin hepsine fazlasıyla rastlamaktır. 54 yıl demek, Nevâî'nin *Hazainül-Ma'ani* divanında 7 yaşından beri (H. 851'den) şiir yazmak dediği yıldan *Muhakemetü'l-Lügateyn* eserini yazdığı yıla (H. 905) olan süredir.

Ancak Nevâî'nin edebi büyük başarılarından biri de *Hazainül-Ma'ani*'de sıklıkla görüldüğü gibi, şiirde Türkçe kelimeleri öne çıkarıp vurgulamak için eşsiz bedii *anlamdaşlık sanatını* yaratmaktır .

Anlamdaşlık bedii sanatı:

Dünyanın bütün dilleri arasında kelime mübadelesi inkar edilemeyecek bir durumdur. Dünyada başka dillerden hiçbir kelime almayan bir dil bulunamaz. Ancak yabancı dildeki kelimelerin bir dile etkisi ve karışımı aşırı düzeye gelip o dilin varlığını ve kimliğini tehlikeye atacak durumuna gelirse buna artık mübadele demek doğru olamaz.

Nevâî öncesi ve sonrası Türk şairlerinin klasik eserlerini incelediğimizde, Türk şiirinde Arapça ve Farsça kelimelerin sayısının yüksek olduğu, bazen sadece fiilin Türkçe olduğu geri kalan kelimelerin Arapça ve Farsça kelimelerin birleşiminden oluşan kelimelere rastlamaktayız ve ne yazık ki bu karışık dil Türk'ün edebî ortak dili olmuştur. Bu dönemde bu tehlikeyi sezen Nevâî, şiirlerinde alışlagelmiş Farsça ve Arapça kelimelerin aksine özgün Türkçe kelimelerin sayısını arttırarak bir yandan şiirlerinde bir tür söz güzelliği yaratmış, diğer yandan da okur ve dinleyicilere özgün Türkçe sözcükleri öğretmeye çalışmıştır. Nevâî'nin Farsça ve Arapça kelimeleri kullanmaktan çekinmemesi nedeni ise şairin yaşadığı dönemde bu kadar karışık bir edebi dilin yaygınlığıdır. Ancak Nevâî kendisini bundan uzaklaştırmaya çalışmıştır.

"Anlamdaşlık Sanatı" terimi ve Farsça karşılığı olan "*Sanat-i Hem-Manayi*" yazarın yaratımıdır ve edebiyat tarihinde bir geçmişi yoktur. Bu bedii sanat Nevâî'nin *Hazainül-Ma'ani* divanında farkedilmiştir ve bize göre bir tür edebi tekniktir. Yazar, bu tekniği lafzi bir sanat türü olarak değerlendirmekte ve bugüne kadar hiçbir şairin şiirlerinde görülmemiş olmak ihtimalini yüksek bulmaktadır. Anlamdaşlık sanatı, iki veya daha fazla farklı dilden ve hatta aynı dilin farklı lehçelerinden aynı anlama gelen kelimeleri bir beyitte ve bazen bir mısradaki bir araya getirilerek güzellik yaratmak, şairin anadiline ait kelimeler yanında kabiliyetleri öne çıkarmaktır. Söz konusu kelime bir isim, fiil, sıfat vb. olabilir. Nevâî, Türkçe kelimeleri bir beyitte aynı anlamda olan Farsça veya Arapça kelimeleri bir araya getirmekle, Türkçe kelimeleri vurgulamış ve aynı zamanda şiirde lafzı bir güzellik de yaratmıştır. Genellikle bir mısradaki Türkçe kelimeleri ve başka mısradaki Türkçe olmayan eş anlamlılarını getirmiştir. Ancak bazen hepsi bir mısradaki da görülmektedir. Fakat bu uygulama hep böyle değildir ve Nevâî bazen iki veya daha fazla Türkçe olmayan eş anlamlı kelimeleri de bir beyitte kullanmıştır ancak bu tür beyitlerin sayısı çok azdır. Ayrıca bu tür beyitlerde Nevâî'nin Farsça ve Arapçaya hakim olduğunu göstermek istediğini de anlayabiliriz.

Anlamdaşlık Sanatından Örnekler:

Örnekler, yazarın kendi tashihi ve Azerbaycan Türkçesi ile uygunlattığı basılmaya hazırlanan 4 ciltlik *Hazâinü'l-Meânî* divanından verilmiştir. Bu makalede ise Çağatayca şekilleri kullanılmıştır.

A: *Garâibü's-sıgar* :

1

عشقدين يانسا تنيم سورما سيب
كويسه خاشاك ياليندان نه عجب

İşğdın yansa tenim sorma sebeb

Köyse hâşâk yalındın ne aceb
(Gazel 56: 1)

Bu beyitte *köyse* başta Özbekçe olmak üzere diğer lehçelerde de bulunmaktadır (yansa fiili anlamına gelmektedir). Yanmak fiili Çağatay Türkçesinden alınan ihamlı fiillerdendir ve iki anlam taşır. Birinci anlamı “dönmek, kayıtmak”, İkinci anlamı ise ateş durumuna dönmek, ısı ve ışık yayarak kül durumuna gelip yok olmak demektir. Nevâî'nin bu beytinde de “yansa” ihamlıdır ve her iki anlamı taşımaktadır.

2

يار وصلی غه قوواندیم قاودی کو بی دین مینی
ای نوایی هیچ کیشی دولتقه مغرور اولماسون
Yâr vaslığa kuvandım, kavdı kûyidin meni
Ey Nevâî heç kişi devletka mağrûr olmasun
(Gazel 502: 7)

Bu beyitte *kuvanmak* (Çağatay Türkçesi) ile *mağrûr olmak* (مغرور شدن) (Arapça-Farsça) anlamdaştırlar. *Kuvanmak*, *gurur duymak* demektir.

3

دی دی لر اول شوخ هر دم آشوقوب اویدین چیقار
جان ایشی چیقماق اوچون وه کیم شتاب اولدی ینه
Dédîler ol şûh her dem aşuqub öydin çıkar
Can işi çıkmak üçün, veh kim, şitâb oldı yana
(Gazel 552: 6)

Bu beyitte *aşuqmaq* (Çağatay Türkçesi) ile *şitab etmek* (شتاب کردن) (Farsça) anlamdaştırlar. *Aşuqmaq*, günümüzün Türkçesinde acele etmek demektir.

4

نصیحت ایتنسه اولوس تیزرک اولور عشقیم
بلی ایتنیکرک ای تار اوتنی اولکی دم قیلدی
Nasihât étse ulus tîzrek bolur ışkım
Belî, itikrek éter otını ol ki dem kıldı
(Gazel 617: 3)

Bu beyitte *tiz* (تیز) (Farsça) ile *itik* (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. İtik, günümüz Azerbaycan Türkçesinde iti “keskin, şiddetli, hızlı” anlamında kullanılır. Tîzrek ve itikrek bu beyitlerde daha şiddetli anlamındadır.

یوزیگه باققاچ عجب یوق کوزلریمگه تولسا اشک
 ائل کوزیگه یاش تولاړ قیلسا قویاش نظارمسی
 Yüzige bakqaç aceb yoğ közlerimge tolsa eşk
 El gözige yaş tolar kılsa kıyaş nezzâresi.
 (Gazel 618: 4)

Bu beyitte *eşk* (اشک) (Farsça) ile *yaş* (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırılar

B: Nevâdirü's-şebab:

1

شبیستان صبح دولتدین یاروغراق بولسا تانک ایرمس
 کی پرتو آندا اول رخسار شمع انوریندین دور
 Şebistân subh-i devletdin yaruğraq bolsa tañ érmes
 Ki pertev anda ol ruhsâr-i şem`i enverîndindür.
 (Gazel 189: 4)

Bu beyitte *yaruğraq* (Çağatay Türkçesi) ile *enver* (Arapça) anlamdaştırılar. Yaruğraq ve enver, “daha ışık” demektir. Pertev kelimesi de Farsça asıllı ve “ışık, parlaklık” anlamındadır.

2

قیلدی نوایی اونین ایگری کییی تار هجر
 ایلاکالی نالمدین چنگدیک اعضانی کوژ
 Kıldı Nevâî ünin égri kibi târ-i hicr,
 Éylegeli nâledin çeng dik e`zânî kûj.
 (Gazel 224: 7)

Bu beyitte *égri* (Çağatay Türkçesi) ile *çeng* (چنگ) (Farsça) anlamdaştırılar. *Égri*, Çağatay Türkçesine üç anlamı vardır. 1) Farsça'da *çeng* denilen bir saz adı. 2. Düz bir yönde olmayan demektir (Azerbaycan Türkçesinde *eyri* şeklinde kullanılı). 3) mecaz olarak hırsız demektir.

3

اوت اوزه قیل تولغانیب کویکاندیک اول یوز شوقیدین،
 نیچه کیم تاب اوردی جسم ناتوانیم، اورتادینک
 Ot üye kıl tolganıb köygendik ol yüz şevkıdin,
 Néçe kim tâb urdı cism-i nâtüvânım örtediñ.
 (Gazel 357: 3)

Bu beyitte **tolğanmak** (Çağatay Türkçesi) ile **tâb urmak** (تاب خوردن) (Farsça) anlamdaşırlar. Tolğanmak, günümüzün Türkçesinde sallanmak, burulmak, kıvrılmak anlamındadır.

4

عارضینک آینهسی هجریده کوکسوم بولمیش،
هر طرف ایسکی توگان بیرله سراسر گوزگو
Ârızın âyînesi hicride köksüm bolmış,
Her taraf êski tügen birle serâser gözgü.
(Gazel 521: 4)

Bu beyitte **âyîne**(آینه) (Farsça) ile **gözgü** (Çağatay Türkçesi) anlamdaşırlar.

5

آی ساری باقما و خورشیدنی مرآت ایت کیم
گؤرکوزور ایگری ایمس بولسا مدؤر گوزگو
Ay sarı bakma vu ħurşidni mir`ât et kim,
Görküzür égri imes bolsa müdevver gözgü
(Gazel 521: 5)

Bu beyitte **mir`at** (مرآت) (Arapça) ile **gözgü** (Çağatay Türkçesi) anlamdaşırlar.

C: Bedâiyu 'l-vasat :

1

کونکلی قاتیغلیقدان ایلنی اولتورور، رحم ایلاماس
الله-الله کیم گوروبتور بویله سنگین دل بیگیت
Könli kâtıglıqdın élni öltürür, rahm éylemes
Âllah-Âllah kim görübtür böyle sengîn-dil yigit.
(Gazel 81: 5)

Bu beyitte **könli katıg** (Çağatay Türkçesi) ile **sengîn-dil** (سنگین دل) (Farsça) anlamdaşırlar. *Könli katıg* ve *sengîn-dil*, taş yürekli demektir.

2

روبرو هر عضوی بیر عضوومغه توشدیک، توشمهگی،
یوزی گوزگوسی ولی بو دولیغ افغانغه توش
Rû-be-rû her uzvi bir uzvumğa tuşdik, tüşmegey,
Yüzi gözgüsü velî bu dûdlıg efğânğa tüş.
(Gazel 254: 3)

Bu beyitte **Rû-be-rû** (روبرو) (Farsça) ile **Tuş** (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. Farsçada “**Rû-be-rû**” kelimesi yüz yüze, karşı taraf demektir. Çağatay Türkçesinde tüş kelimesi farklı anlamlar da taşıyor.

3

دھر آرا مست ایله هوشیار طمع زاری دورور
نیگه کیم غالب ایرور اوسروک ایله ساغینا حرص
Dehr ara mest ile huşyâr tama` zâridurur,
Nége kim gâlib érür ösrük ile sağına hırs.
(Gazel: 273: 6)

Bu beyitte **mest** (مست) ve **huşyâr** (هوشیار) (Farsça) sırasıyla **ösrük** ve **sağın** (Çağatay Türkçesi) ile anlamdaştırlar. Mest ve huşyar (ösrük ve sağın) sırasıyla sarhoş ve ayık demektir.

4

شیخ کوثر شربتیی، من تلخ می مدحین دندیم
آجیغی گلسه نه تان، نیوچون کی آجیغ کیلدی حق
Şeyh kavsar şerbeti, men telh mey medhin dedim,
Acığı gelse ne tañ, nevçün ki accıg geldi haq.
(Gazel 325: 7)

Bu beyitte **telh** (تلخ) (Farsça) ile **accıg** (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. Günümüzde bu kelime Oğuz lehçelerinde **acı** şeklinde telaffuz edilir.

5

نوابی اورتمدی شیرین حدیثینک انل کونگلین
نیچوک کی کویدورور ایچنی چو شربت اولدی چوچوک
Nevâî, örtedi şîrîn hadîsinî él köñlin,
Néçük ki köydürür içni, çü şerbet oldı çüçük
(Gazel 335: 7)

Bu beyitte **şîrîn** (شیرین) (Farsça) ile **çüçük** (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. Şîrîn de çüçük de, tatlı demektir.

D: Fevâidül-Kiber

1

تورغانی بیرله بیر آتشیارمدور اول شوخ کیم،
یوق و باریمنی آنینک باشتین آیاقی کویدورور
Turğanı birle bir âteş-pâredür ol şûh kim,

Yok u bârımını anıñ baştın ayakı köydür.
(Gazel 144: 2)

Bu beyitte *turğanı birle* (Çağatay Türkçesi) ile *baştın ayakı* (Anadolu ve Azerbaycan Türkçelerinde) anlamdaştırlar ve anlamları “tamamen, baştan sona” demektir.

2

دشت آرا سور ای نوایی جان و کونکلوم صیدینی
کیم بو گون او عزمی قیلیمیش قاتل صیدافکنیم
Deşt ara sür ey Nevâî can u köñlüm saydını
Kim bu gün av azmi kılmış katil-i sayd-efkenim
(Gazel 405: 7)

Bu beyitte *seyd* (صيد) (Arapça) ile *av* (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde “ov” şeklinde kullanılır.

2

قویاش دیکتور تولا کوپ آغزی دوریدین می صافی
بو گر بولدی قویاش، اولی بو کیم گردونجا بولغای خم
Kıyaşdıktür tola küp ağzı devridin mey-i sâfi
Bu ger boldı kıyaş, evla bu kim gerdünca bolğay hum
(Gazel 406: 6)

Bu beyitte *küp* (Çağatay Türkçesi) ile *Hum* (حُم) (Arapça) anlamdaştırlar.

4

اول قویاش قه وه نه حد ایله بیتیک ایلائی رقم
نامه ایلتور قوش ملک بولغای، مگر حد بولسا هم
Ol kıyaşқа, veh, ne had birle bitik éyley raqam
Nâme éltür quş melek bolğay, meger had bolsa hem
(Gazel 423: 1)

Bu beyitte *bitik* (Çağatay Türkçesi) ile *nâme* (نامه) (Farsça) anlamdaştırlar. Bitik ve nâme “mektup, kitap vb. gibi her bir yazılı şey” demektir.

5

اجل آلوردا جانیمنی ایرور هجرینک شریک اما،
اگر اول رحم هم کورکوزسه، بولماس راضی اورتاغی

Ecel alurda cânımnı érür hicriñ şerik ammâ
Eger ol rahm hem körgüzse, bolmas râzı ortağı.
(Gazel 588: 6)

Bu beyitte *şerik* (شریک) (Arapça) ile *ortaq* (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. Verilen örneklerin hepsinde Türkçe kelimeler bir mısradâ ve Türkçe olmayan kelimeler başka mısradâ yer almaktadır. Bazen farklı dilde ya bir dilin farklı lehçelerinde olan kelimeler bir mısradâ da yer almıştır:

1

تیرباران کیم غمینک قیلدی توکنماس قرنلر
تیرسملر آنکدا باشاق تیرکان کیبی پیکان اولوس
Tîr-bârân kim ğamınî kıldı, tükenmes şarnlar,
Térseler ańda *başaq* térgen kibi *peykân* ulus.
(Bedayiül-Veseş, Gazel 225: 7)

Bu beyitin ikinci mısrasında *başaq* (Çağatay Türkçesi) ile *peykân* (Farsça) anlamdaştırlar. Çağatay Türkçesinde başaq iki anlam taşıyor: 1. Arpa, buğday, yulaf vb. ekinlerin tanelerini taşıyan kılçıklı başı (sünbül); halk dilinde tarlalarda, bağlarda dökülmüş veya tek tük kalmış olan ürün 2. Okun uç kısmı; temren.

2

گوی اصفرمی ساریغ گول یاغی دور ای باغبان
اون چیکار بولبول کی تر قیلیمیش دماغ بویله یاغ
Guyi *esfer* mey *sariğ* gül yağıdır ey bâğbân
Ün çéker bülbül ki ter kılınış demâğın böyle yağ
(Bedayiül-Veseş, Gazel 304: 5)

Bu beytin birinci mısrasında *esfer* (اصفر) (Arapça) ile *sariğ* (Çağatay Türkçesi) anlamdaştırlar. Çağatay Türkçesinde sariğ, günümüzün Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde sarı şeklinde yaşamaktadır.

Bazen de Nevâi Türkçe olmayan eşanlamlı kelimeleri bir beyitte getirmiştir ancak sıklığı çok azdır. Örnek olarak:

1

ایلنی چون زرق نمازی سوزی گه جمع ایئتدینک،
تارتغیل تفرقه غه ایمدی صلاة ای واعظ!
Élni çün zarq namâzı sözige cem` éttiñ,
Tartğıl tefriğağa émdi şalât, ey vâiz!

(Nevâdirüş-Şebâb, Gazel 288: 8)

Bu beyitte **namâz** (نماز) (Farsça) ile **şalat** (صلاة) (Arapça) anlamdaştırlar.

2

ای نوایی دهر بؤستانیدا کوپتور لون و عطر
لیک یوق مهر و وفادین آنгда مطلق رنگ و بو
Ey Nevâi dehr bostânında köptür levn u itr
lık yok mehr u vefâdın anđa mutlak reng u bû
(Bedâyiül-Vasat, Gazel 511: 7)

Bu beyitte **levn** (لون) ve **itr** (عطر)(Arapça) sırasıyla **reng** ve **bû** (Farsça) ile anlamdaştırlar. Levn (renk) ve itr (bu) günümüz türkçesinde sırasıyla boya ve hoş ve güzel koku anlamındadırlar.

Tartışma ve sonuç:

Türk dilinin önem ve kabiliyetlerini göstermek Nevâî'nin tüm eserlerinde açıkça görülebilecek durumdadır. Bazı eserlerinde doğrudan Türk dilinin durumunu iyileştirme ve kabiliyetlerini tanıtma çabalarından bahsetmiştir. Türkçenin farklı lehçelerine ait kelimelerini ve dil kurallarının kullanımı onun bir standart ve ortak ölçüt edebî Türkçe yaratma çabası olarak değerlendirilebilir. Nevâî, Türkçede alışlagelmiş Arapça ve Farsça kelimeler yerine orijinal Türkçe kelimelerin kullanılmasını tercih etmiştir. Bunu yaparken de Türk asıllı olan kelimeleri öne çıkarmak ve tanıtmak için şiirde daha önce görülmemiş eşsiz bir bedii sanatı da icat etmiştir. Nevâî'nin edebi yaratıcılığı üzerinde özellikle Özbekistan ve Türkiye'de kapsamlı araştırmalar yapılmış olsa da, eserlerinde hâlâ keşfedilmemiş birçok bilinmedik konular vardır. Anlamdaşlık sanatı da bugüne kadar bilinmeyen bu icatlardan biri sayılabilir. Bu bedii sanatı hem ders hem de ders dışındaki kitaplarda ve makalelerde yer alarak yaratıcısının adıyla tanınmayı hak ediyor.

Bence Nevâî'nin eserleri ve ondan önceki Çağatay şairlerini eserleri üzerinde ayrıntılı edebi ve dilbilimsel araştırmalar günümüzüm Türkçesini zenginleştirmekte kullanılabilerdi. Araştırmacılar mesela Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalardan hareketle bu yazı dilindeki +rak / +rek ekini nasıl kî Türkiye Türkçesinde bu ek ufarak ve küçürek kelimelerinde yaşamaktadır, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki “daha” zarfı yerine işlek hâlde getirebilirlerdi. Albette ki hala da geç değildir ve bu ekler yayılıp kullanılabilir. Bu makalenin yazarı bu ekleri Azerbaycan Türkçesinde yayımladığı kitap ve makalelerde kullanmaktadır.

Burada vurgulanması gereken bir nokta daha vardır. Nevâî'nin Türk dilinin tüm lehçeleri yanında Fars ve Arap dillerine de tam aşına olmasından dolayı bu dillerin ve bu dillerdeki edebi eserlerin Nevâî'nin edebi yaratıcılığındaki etkisi ve rolü yadsınamaz. Bu sebeple biz, İranlı-Türk araştırmacıların gerek Fars diline gerekse edebiyatına tamamen; ilaveten Arap diline de bir ölçüde aşına olmalarından dolayı, Nevâî'nin edebî yaratıcılığının bilinmeyen yönlerini keşfetmede daha güçlü bir rol oynayabilecekleri kanaatindeyiz..

Sonuçlar:

1. Türk dili ve onun yayılması Nevâî'nin en önemli kaygısıydı. Nevâî, tüm edebi hayatını bu dilin yükseltilerek, standart ve ortak ölçünlü edebi Türkçe yaratılmasına adanmıştır.
2. Nevâî'nin eserleri üzerinde yapılan bilimsel araştırmalar halen yetersizdir ve Nevâî'nin eserlerinde pek çok bilinmeyen noktalar vardır.
3. Nevâî, hiç şüphesiz bedii *anlamdaşlık sanatının* yaratıcısıdır. Anlamdaşlık sanatı iki veya daha fazla farklı dilden, hatta aynı dilin farklı lehçelerinden aynı anlama gelen kelimeleri bir beyitte ve bazen bir mısradaki bir araya getirilerek güzellik yaratıp şairin anadiline ait olan kelimeler ve kabiliyetleri öne çıkarmaktır. Bu edebî sanat, Türk dehası Nevâî adına tescillenip ders ve ders dışındaki kitaplarda ve makalelerde yer almayı ve öğretilip bilinmeyi hak ediyor.

Kaynaklar:

Elyazma Kaynaklar:

1. *Bedayîül-Bedaye*. 1591. Tebriz, Milli Kütüphane.
2. *Bedayîül-Vasat*. 3980. İstanbul, Bayezit Kütüphanesi.
3. *Cıgatayça-Farsça Sözlük*. 85417. Tehran, Milli Meclis Kütüphanesi.
4. *Ğazelliyat-i Nevâî*. 15229. Tehran, Milli Meclis Kütüphanesi.
5. *Fevaidül-Kiber*. 1650. Tebriz, Milli Kütüphanesi.
6. *Külliyat-i Nevâî (Cilt 2)*. 317. Paris, Milli Kütüphanesi.
7. *Külliyat-i Nevâî*. 808. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi.
8. *Külliyat-i Nevâî*. 1051. Tebriz, Milli Kütüphanesi.

Özbekçe Kaynaklar:

1. Sabitova, Tadjixon. “Naviiy Ijodida Badiiy San`atlar.” *Academic Research in Educational Sciences*, vol. 2, 2021: 1074-1091.
2. Sirojiddinov, Shuhrat ve diğeri. *Navoiyshunoslik Cilt 1*. Toshkent: Tamaddun, 2019.

3. Nutfullayeva, Mafzuna. "Navoiy Lirikasida G'azali Musajja'." *O'zbekiston Qahramoni Suyima G'aniyeva Xotirasiga Bag'ishlangan An'anaviy «Yosh Navoiyshunoslar» Ilmiy-Amaliy Anjumani Maqolalar To'plami II*. Toshkent: 2021: 31-36.
4. Mardonova, Xonzoda. "Navoiy G'azallarida Ma'naviy San'atlarning Qo'llanishi." *Young scientist*, 11 (353), March 2021: 262-264

Farsça Kaynaklar:

1. استرآبادی، میرزا مهدی خان. سنگلاخ. ویرایش: روشن خیابوی. تهران: نشر مرکز، 1374.
2. حجازی، حمیده و صغری سلمانی نژاد مهرآبادی. "بررسی تشبیه مرگب، تمثیل و اسلوب معادله در غزلهای فارسی امیر علیشیر نوایی (شاعر دو زبانه)." *مجموعه مقاله‌های دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی دانشگاه محقق اردبیلی*. شهریور 1394: 594-585.

Azerbaycan Türkçesinde ve Arap alfabeyi ile basım yapmaya hazır olan kaynaklar:

1. نوایی، امیر علیشیر. خزائن المعانی دیوانی 4 جلد. تصحیح و تحشیه: غلامرضا رزمی، مقدمه: سیامک حسینعلی‌زاده (ارگین افشار)، تبریز، ایران.

Uygur Budistlerinin Kullandığı Tılsımlar ve Bu Tılsımların Çin Geleneği ile İlişkisi*

Yukiyo KASAI**

(Çev. Oktay DERE***)

Öz: Tılsımlar, günlük hayatta âşinâ olunan çeşitli ihtiyaçların karşılanmasında en çok kullanılan araçlardan biridir. Budist tılsımlarının kullanımı, genellikle Ezoterik Budizm'in etkisiyle bağlantılı olarak incelenir. Türkçe konuşan bir kavim olan Uygurlar da tılsım kullanma âdeti olan topluluklar arasında gösterilebilir. Uygurlar, 9. yüzyılın ikinci yarısında kağanlıklarını Orta Asya'da kurmuşlar ve burada zaman içerisinde Budist olmuşlardır. Bu kağanlığın, tılsım imgeleri içeren benzersiz Çince Budist metinlerinin bulunduğu komşu vahası Dunhuang (敦煌) ile yakın bir ilişkisi bulunmaktaydı. Bu Çince metinlerle karşılaştırıldığında Eski Uygurca metinlerdeki bazı tılsım imgeleri tespit edilmiştir ve bunlar Ezoterik Budizm'in Uygurların günlük yaşamı üzerindeki etkisini göstermektedir.

1.Giriş

Tılsımların kullanımı tek bir dîni toplulukla sınırlı değildir, çünkü uygulama dünyanın farklı yerlerindeki çeşitli dinler arasında da yaygındır (örn. Robson, 2008: 130–132). James Robson, tılsımları “kağıt, tahta, kıl, metal veya kumaş üzerine işlenmiş ezoterik diyagramlar veya yazı biçimleri içeren güçlü nesnelere” olarak tanımlar ve bu tılsımlar genellikle “yutulur, giyilir veya vücuda basılır, gömülür veya bir eve, manastıra veya mezar odasına asılır” (Robson, 2011: 225). Tılsımlar “istenen şeyi harekete geçirme ve hastalığa neden olan iblisler veya diğer zararlı ruhlar dâhil olmak üzere kötü niyetli veya tehlikeli olan her şeyi kovma gücüne” sahiptir (Robson, 2011: 225).

Çin'de tılsımlar, genellikle Taoist gelenekle bağlantılıdır ve Geç Han Hanedanlığı'ndan (25–220, 後漢) bu yana Taoist pratiğinin önemli bir

* Bu makale, yazarın izni alınarak çevrilmiş olup çalışmanın künyesi şu şekildedir: KASAI, Yukiyo (2021). “Talismans Used By The Uyghur Buddhists And Their Relationship With The Chinese Tradition”, Journal of the International Association of Buddhist Studies, 44: 527-556.

** Dr., Ruhr University Bochum (Almanya). E-posta: yukiyo.kasai@rub.de / ORCID ID: 0000-0001-5263-3916. Bu makalenin araştırılması ve yazılması, Avrupa Birliği'nin Horizon 2020 araştırma ve yenilik programı (725519 numaralı büyük anlaşma) kapsamında Avrupa Araştırma Konseyi'nden (ERC) fon alan *BuddhistRoad* projesi aracılığıyla kolaylaştırılmıştır. Öncelikle bana uzman desteğini veren Dr. Simone-Christiane Raschmann (Berlin) ve Dr. Henrik H. Sørensen'e (Bochum) en içten teşekkürlerimi sunmak isterim. Berlin'de muhafaza edilen parçaların fotoğraflarını sağlayan ve bana yayım izni veren Dr. Lilla Russell-Smith (Berlin) ve Dr. Caren Dreyer'e (Berlin) de minnettarım. Hatalarımdan elbette ben sorumluyum.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (Türkiye), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı. E-posta: oktaydereee@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-0666-0267.

bölümünü oluşturmuştur (örn. Strickmann, 2002: 1–57; Robson, 2008: 135–139; Robson, 2011: 225–226). Budizm ile bağlantılı olarak, 5. yüzyılda yazılan metinlerde tılsımlardan bahsedilmiştir. Yine de genel olarak kullanımları Taoist bir uygulama olarak kabul edilmiş ve erken dönemde Budistler tarafından biraz olumsuz karşılanmıştır (bkz. örn. Robson, 2008: 139–140).¹ Bununla birlikte, Budist tılsımlar giderek daha popüler hâle gelmiştir ve tılsımlar 6. yüzyıldan itibaren yazılan metinlerde yer almaktadır. Bu metinlerin çoğu Taishō *tripitaka*'nın *Mikkyō* (密教) [Ezoterik] bölümünde kategorize edilmiştir.² Taoist gelenekle yakın bağları nedeniyle, tılsımlar ayrıca Taoist ve Budist uygulamalar arasındaki alışverişi tartışmak için en çok seçilen konulardan biridir.³ Bunların bir kısmının Orta Asya'daki bir vaha olan Dunhuang'da (敦煌) da bulunan (Robson, 2008: 140–141) Çin apokrif metinlerinde yer aldıklarını da vurgulamak gerekir. Dunhuang'da hem Budist hem de Taoist metinlerde çeşitli tılsımlar bulunmuştur ve bu tılsımların kullanım biçimleri, sıradan insanların, hastalıktan kurtulmak, doğum sancılarını hafifletmek veya çeşitli tehditlere karşı korunmak gibi bireysel ihtiyaçlarıyla yakın bir bağlantısı olduğunu ortaya koymaktadır.⁴ Bu nedenle, Dunhuang'da yaşayanlar, günlük yaşamlarında buna bağlı olarak tılsımların kullanımını geniş çapta kabul etmiş görünmektedir.

Ancak tılsım kullanan ve uygulamalarını metinlerinde belgeleyen sadece Çinliler değildi. Ayrıca Türkçe konuşan bir kavim olan Uygurlar da tılsımların etkisine inanıyorlardı. MS 840'ta Moğolistan'daki göçebe imparatorluklarının çöküşünden sonra, büyük bir Uygur grubu Doğu Tianshan (天山) bölgesine göç etmiş ve orada Batı Uygur Kağanlığı olarak adlandırılan yeni bir kağanlık kurmuştur. (İkinci yarı 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar). Merkezlerinden biri, Dunhuang'a komşu vaha olan Koço (高昌), Turfan'da bulunmaktaydı.⁵ 10. yüzyıldan itibaren Batı Uygur Kağanlığı'nın yönetimini istikrara kavuşturması ve Dunhuang, Guiyijun (851–1036?, 歸義軍, Bağlılığa Dönüş Ordusu) yerel

¹ Ayrıca Robson, Budist tılsımlar ve muskalar üzerine yapılan araştırmaların diğer Budist uygulamalara göre daha az itibar gördüğüne, çünkü birçok akademisyen için tılsımların daha çok Taoist geleneklere ait olduğunu ve Budizm'de büyümlü niteliklerinin olumsuz olarak değerlendirildiğine işaret etmiştir. Bkz. Robson, 2008: 133–135, 139.

² Taishō *tripitaka*'nın 18 ila 21. ciltlerinde saklanan metinlere genel bakış üzerine, bkz, örn., Giebel, 2011. Robson, tılsımlar içeren bazı metinleri listelemiştir. Bkz, Robson, 2011: 227–229. Michel Strickmann, ve Robson, tılsımların kullanımı ile Ezoterik Budizm arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmiştir. Bkz, örn., Strickmann, 2002: 153–161; Robson, 2008: 143. Ancak Robson, bu metinlerin Ezoterik Budist edebiyatı kategorisi içinde sınıflandırılmasının bilim adamları arasında hala tartışıldığı gerçeğine de dikkat çekmektedir. Bkz, Robson, 2008: 143; Robson, 2011: 227.

³ Robson, bu konuyla ilgili önceki araştırmaları listeler. Bkz, örn., Robson 2008: 139–140; Robson 2011: 225.

⁴ Bu tılsımlar, örneğin, Gao Guofan tarafından toplanır ve sınıflandırılır. Kitabında bu konuya genel bir bakış sunmaktadır. Bkz, Gao, 1994: 260–262, 304–305.

⁵ Uygurların göç etmesi ve Batı Uygur Kağanlığı'nın kurulması için, bkz, örn., Moriyasu, 2015b. Bu makale ilk olarak 1977'de yayınlandı. Moriyasu'nun kendisi yeni versiyonu genişletti. Batı Uygur Kağanlığı ile ilgili, ayrıca bkz, Zieme, 2014: 1–29.

hükümeti ile sürekli bir diplomatik ilişki kurması dikkat çekicidir.⁶ Bu iki vaha devleti arasındaki aktif trafiğin bir sonucu olarak, mübâdeleler hem siyâsi hem de kültürel olarak desteklenmiştir ve tılsım uygulamasının, Dunhuang ve Turfan da dâhil olmak üzere Orta Asya'da halk kültürünün popüler bir unsuru olarak paylaşılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yazıda, Eski Uygur metnindeki tılsımların, kullanımı ana konu olarak ele alınmış ve Uygurların kültürel alışverişinin en önemli ortaklarından biri olan Çinli Budist uygulayıcılar tarafından yazılan metinlerdeki kullanımları ve ilişkileri ele alınmıştır.

2. Eski Uygur Metnlerinde Tılsımlar

Tılsım içeren Eski Uygurca metinlerin sayısı nispeten azdır. Bu metinlerin çoğu, 20. yüzyılın başlarında Orta Asya'dan Avrupa'ya arkeolojik keşif gezileriyle getirildi. Zaten o dönemde tılsım içeren materyaller, biri Reşid Rahmeti olan bilim adamlarının ilgisini çekmişti. Reşid Rahmeti, filolojik araştırmasının sonuçlarını, her ikisinde de buldukları yeri belirten şerhler bulunan T II Y 61 ve T II Y 51 adlı iki el yazması üzerinde sunmuş ve bunları, içeriğini din dışı olarak tanımladığı diğer metinlerle birlikte ele almıştır.⁷ İlk el yazması T II Y 61, başlangıçta Avrupa tarzında dikişli bir kitap şeklinde olan iki çift yapraktan oluşurken, ikinci el yazması T II Y 51, 190 cm uzunluğunda ve 30 cm genişliğinde bir yazmadır.⁸ Bu el yazmalarını yeniden inceleyen Peter Zieme'ye göre, eski el yazması T II Y 61'den birkaç fragman şimdi Ch/U 6786 ve Ch/U 6785 + Ch/U 6944 envanter numaraları altında korunmaktadır.⁹ İkinci el yazmasının II. Dünya Savaşı sırasında kaybolduğuna inanılmaktaydı ve yalnızca Berlin'deki Asiatische Kunst Müzesi'nde B 2288, 2289, 2290 ve 2291 imzalarını taşıyan fotoğraflar bulunmaktaydı.¹⁰ Bununla birlikte, Alman ve Rus bilim adamları arasındaki ortak araştırma sonucunda, bu el yazmasının aslında BΦ-

⁶ Bkz, örn., Moriyasu, 2000, 2015c; Rong 2001. Moriyasu, 2000'in 2015 yılında yazarın kendisi tarafından genişletilmiş Japonca versiyonu bulunmaktadır. Burada 2015c olarak alıntılanan diğer yazısı da genişletilmiş halidir. Orijinal versiyon 1987'de yayınlandı.

⁷ TT VII, Metin No. 27, 37–38. Rahmeti'nin belirttiği gibi, T II Y 51 el yazmasındaki metnin küçük bir kısmı, bazı satırları ekli tılsımlarıyla birlikte yayınlayan Friedrich Wilhelm Karl Müller tarafından deşifre edilmiştir. Bununla birlikte, Bodhisattva Avalokiteşvara üzerine bir Budist metninde Eski Uygurca *vu* “tılsım, muska” kelimesinin okunmasıyla ilgili tartışmayla bağlantılı olarak onlardan alıntı yapmasına rağmen, onların dini bağlılıkları hakkında hiçbir şey söylememiştir. Bkz, U II, 99–100.

⁸ Ölçüler TT VII, 73, yorum 27'de verilmiştir.

⁹ Bu fragmanların resimleri hem Rahmeti hem de Zieme tarafından yayınlanmıştır. Bkz, TT VII, Abb. VI, BT XXIII, Abb. 187–196. Ayrıca 7 Eylül 2020'de erişilen Digitales Turfan-Archiv'de de mevcuttur. http://turfan.bbaw.de/dta/ch_u/dta_chu_index.html.

¹⁰ Zieme, bu el yazmasının fotoğraflarını yayınlamıştır. Bkz, BT XXIII, Abb. 197–200. Bununla birlikte, verilen orijinal envanter numaraları, fotoğrafların kenarlarında görülebilen orijinal numaralardan farklıdır. BT XXIII Abb. 197'deki MİK III B 2288 görüntüsü B 2291 iken, Abb. 198'deki B 2289'unki ise B 2290'dır. BT XXIII, Abb. 199'da MİK III B 2290 olarak verilen görüntü B 2289'dur. Abb. 200 olarak verilen MİK III B 2291 durumunda, envanter numarası görünmüyor, ancak 2288 olması gerekiyor. Bu yazıda, görüntüler orijinal fotoğrafların üzerindeki numaralarla birlikte sunulmuştur. Ayrıca bkz, katalog girişi, VOHD 13.25: 197–199, No. 250–253.

4203 Rus envanter numarası altında Devlet Ermitaj Müzesi'nde bulunduğu ortaya çıkmıştır (Pchelin/Raschmann, 2016: 8–9).

Yazım tarihi ve nedeni ile ilgili olarak, fragmanlar hiçbir ipucu vermemektedir. Bu parçalanmış el yazması fragmanlarındaki Uygur yazısı, blok veya daha doğrusu yarı blok yazının özelliklerini gösterir.

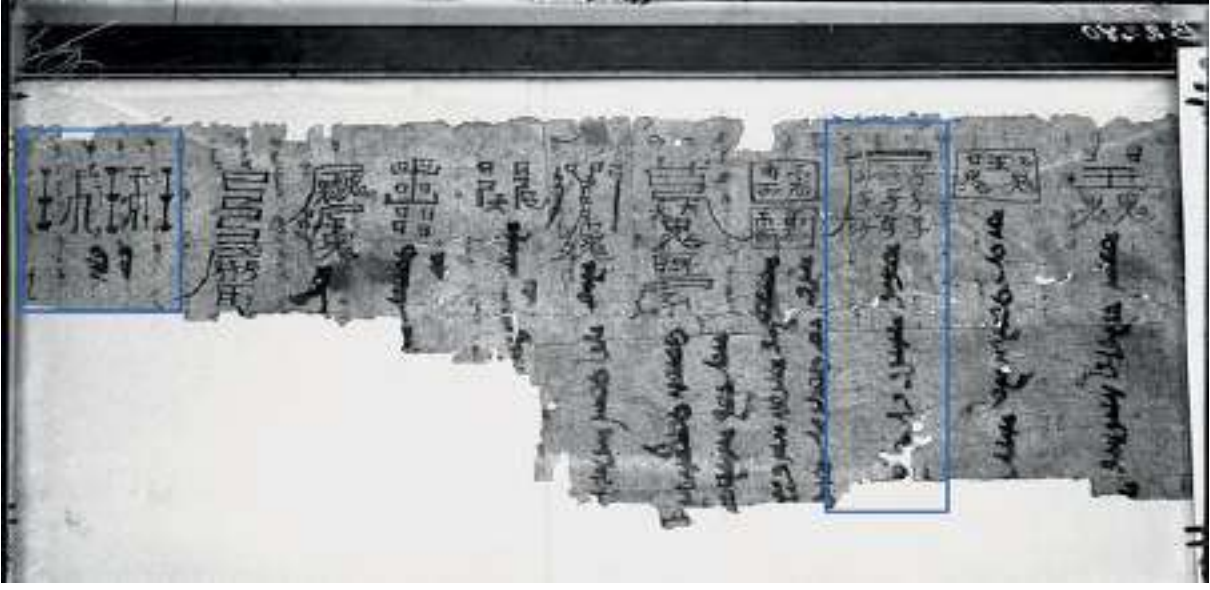
Şek. 1. Fragman B 2288, Yarkhoto'da bulundu, tarih bilinmiyor.

© Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Asiatische Kunst

Şek. 2. Fragman B 2289, Yarkhoto'da bulundu, tarih bilinmiyor.

© Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Asiatische Kunst

Şekil. 3. Fragman B 2290, Yarkhoto'da bulundu, tarih bilinmiyor.

© Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Asiatische Kunst

Şekil. 4. Fragman B 2291, Yarkhoto'da bulundu, tarih bilinmiyor.

© Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Asiatische Kunst

İlk şekil sürekli olarak kullanılmış ve herhangi bir tarih vermemektedir, ikinci şekil ise, fragmanların üretiminin Moğol öncesi döneme tarihlenebilmesini

sağlayan ilgili özelliklerden biridir.¹¹ Blok yazı genellikle Budist metinlerin, nesiller boyunca, yani ebediyen saklanması ve daha geniş topluluklar içinde yayılması gereken kutsal yazıları kopyalamak için kullanılmıştır. Bu nedenle, bu tür bir yazının kullanılmış olması, bu el yazmalarının birçok insanın yararına olması amaçlanan bir tür kutsal kitap olarak kabul edildiğini gösteriyor olabilir. Yarı blok yazı ile yazı ise, küçük bir topluluk içinde bir tür kişisel kullanım veya dolaşıma işaret eder. Her ne olursa olsun, bilgi eksikliği nedeniyle bu parçaların kesin olarak tarihlendirilmesi mümkün değildir.

Reşid Rahmeti, fragmanların dini bağlantılarını ayrıntılı olarak incelememiş bunun yerine araştırmasını filolojik bir araştırmayla sınırlamış. Ancak bunları din dışı içeriklere sahip olduğu için yayınlamıştır. Ayrıca, bazı tılsımların Çince fragman S. 3358'dekilerle benzerlik gösterdiğini belirtmiştir.¹² Bu Çince fragman *Huzhai Shenli juan* 護宅神曆卷 [Meskenleri Korumak için Sihirli Takvim Tomarı] başlığını taşımaktadır. Her biri kısa bir açıklama içeren çeşitli tılsımların bir listesini içerir. Rahmeti'nin kendisi de bu Çin fragmanının özelliklerini incelememiştir, ancak Wei Jing, fragmandaki Taoist etkiyi bulmaya çalışmıştır (Wei, 2010). Buna karşılık Zieme, Uygur budistlerinin büyüleri üzerine yazdığı kitabında bu tılsımları, diğer tılsımları içeren bazı ek fragmanlarla birlikte yeniden yayınlamıştır.¹³ Böylece tılsımları Budist olarak nitelendirmiştir.

Bu makalenin Giriş bölümünde bahsedildiği gibi, Budist tılsımlar açıkça Taoizm'de yaygın olanlarla yakından bağlantılıdır, dolayısıyla çok-dinli unsurlar içeriyor olarak görülebilirler. Bunun dışında, Eski Uygur metinlerindeki bu tılsımların özelliklerinin daha önceki çalışmalarda tanımlanmasıyla ilgili zorluklardan biri, günümüze ulaşan fragmanlarda tılsımların üretimi ve işlevine ilişkin ne bir başlığın ne de bir bilginin bulunmamasıdır. Sadece tılsımların listesini, adlarını, etkilerini veya nasıl kullanılacağını belirten kısa notlar bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu tılsımların kökeni, dini kökenleri de dâhil olmak üzere hala belirsizliğini korumaktadır. Ayrıca Uygurlardaki çok dinli

¹¹ Eski Uygurca yazılmış el yazmalarının ve Uygur alfabesinin farklı şekillerinin tarihlendirilmesi için, bkz, örn., Moriyasu, 2004b.

¹² TT VII, 96, yorum no. 27. S.3358 fragmanının görüntüsü, 8 Eylül 2020'de erişilen Uluslararası Dunhuang Projesi anasayfasında mevcuttur, http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h.a4d?uid=1040621526;recnum=60655;index=4.

¹³ BT XXIII, Chapter I, 179–185, Abb. 181–204. Zieme şu anda Berlin Turfan Koleksiyonu ve St. Petersburg Koleksiyonu'nun bir parçası olarak korunan fragmanları aşağıdaki envanter numaraları altında ele almaktadır: U 3833a ve b, SI 2Kr. 41, MIK III 6622 [T II S 20], U 3834 [T I], U 3854a, b [T I α], U 5985 [T II Y 18]. Bunlardan sadece son fragmanda tılsımın kendisi kaybolmuş ve tılsımların nasıl yapıldığını ve kullanıldığını yoğun bir şekilde anlatan ana metin parça parça korunmuştur. Berlin'de korunan tüm fragmanların görüntüleri hem BT XXIII'de hem de 8 Eylül 2020'de erişilen Digitales Turfan-Archiv'de mevcuttur, http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm. Wilhelm Radloff, fragmanın görüntüsünü yayınladı SI 2Kr. 41. Bkz, Radloff, 1911: 110, Taf. II.

toplumların, söz konusu tılsımların yanlış yorumlamalanmasına da sebebiyet vermektedir. Aslen diğer göçebe kabilelerle geleneksel inançları paylaşan Uygurlar, Moğolistan’da Maniheizm’e maruz kalmış ve bu din Uygur kağanlık ailesinin desteğini başarıyla kazanmıştır. Doğu Tianshan bölgesine göç ettikten sonra bir süre Maniheist inançlarını korumuşlar, ancak Tianshan bölgesindeki yerleşik sâkinlerin etkisiyle yavaş yavaş Budist olmuşlardır.¹⁴ Böylece Maniheist ve Budist topluluklar, Batı Uygur Kağanlığı’nda kısa bir süre birlikte yaşamayı deneyimlemişlerdir. 10. yüzyılın ikinci yarısında veya 11. yüzyılın başında Budizm, nihâyet Uygurlar arasında ana din haline gelmeyi başarmıştır.¹⁵ Bu dîni değişim nedeniyle Orta Asya’da Uygurlar tarafından üretilen veya kullanılan metinlerde ve sanat objelerinde çeşitli inançların izlerine rastlanmaktadır. Hem Maniheizm’in hem de Budizm’in varlığına dâir kanıtlar iyi bir şekilde belgelenmiştir, ancak bu malzemenin Budist yönü kesinlikle daha baskındır. Hatta bir kısmı geleneksel Uygur ve hatta Türk halk inanışlarına dayanan İrk Bitig adlı bir kehânet metni bile mevcuttur. (ör. Tekin, 1993). Bu, Uygur dîni kültürünün ve uygulamalarının, Türk halk geleneği de dâhil olmak üzere diğer dîni geleneklerle temastan etkilendiğini göstermektedir.

B 2289’da bu tılsımların dîni mensûbiyetlerini gösteren en azından küçük bir ipucu bulunmaktadır. Bu fragmanın ortasında, Zieme’nin okuduğu şekliyle *Konımdu* (= guanyin nu 觀音奴) adlı bir kişi tarafından hem Çince hem de Eski Uygurca yazılmış mantra içeren kısa bir not şu şekildedir:

唵吽吽叭叭娑娑呵也 [an hong hong ba ba suo po he ye = om hūm hūm phaṭ phaṭ svāhā] 觀音奴 [guan yin nu]

konımdu bit(i)yü tågindim kenki-lär-kä asıg bolzun tep

(Ben) Konımdu, gelecek nesillere faydalı olması için onu içtenlikle yazdım.¹⁶

Zieme, bu kısa notun sonradan eklenmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (BT XXIII, 183). Buna rağmen bu not en azından bir Budistin söz konusu tılsımları

¹⁴ Maniheizm ve Budizm’in Uygurlara tanıtılması için, bkz. örn., Clark, 2000; Moriyasu, 2015e; Moriyasu, 2015a. Bu makalenin ilk yayını 1989’daydı. Moriyasu, 2015’te makaleyi genişletti. Ayrıca bkz, Moriyasu, 2004a: 174–209; Tremblay, 2007: 108–114; Wilkens, 2016b: 204–206.

¹⁵ Maniheist ve Budist toplulukların bir arada yaşaması, Uygur yöneticilerinin her iki tarafa da mâli destek vermesi ile gösterilir. Bu nedenle, Budist cemaati artan etkisini yansıtarak Maniheist cemaatten daha fazla destek almasına rağmen, en azından yöneticiler, kendi yönetimleri altındaki farklı dîni cemaatler arasında bir denge sağlamaya çalıştılar. Bu konu, ilgili önceki çalışmalara atıfta bulunan Yukiyo Kasai tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bkz, Kasai, 2020: 73–76. Uygurların Maniheizm’den Budizm’e dinsel geçişi için, bkz, örn., Moriyasu, 2015d.

¹⁶ Karşılık gelen çizgiler, şekil 2’de kırmızı renkle kutulanmıştır. Bu cümlelerin okunması ve tercümesi Zieme tarafından yapılanlara uygundur. Bkz, BT XXIII, 183–184. Ayrıca, son parçacık olması gereken son Çince karakter olan *ye* 也 hakkında da yorum yapılmaktadır.

kullandığını göstermektedir.¹⁷ Ayrıca, bazı tılsımlar, bileşenleri arasında Çin geleneğiyle güçlü bir bağlantı olduğunu düşündüren Çince karakterler içerir. Bu tılsımların muhtemel Budist kökenini düşündüğümüzde, Turfan'a komşu devlet olarak Dunhuang'ın benzersiz konumu çok önemlidir. Bu yazının Giriş bölümünde belirtildiği gibi, bu vaha devleti, Turfan bölgesindeki Batı Uygur Kağanlığı ile yakın bir temas halindeydi. Aralarında gerçekleşen çeşitli kültürel alışveriş sırasında, Dunhuang'daki Budist kültürü Uygurların dîni değişiminde önemli bir rol oynamıştır, yani özellikle Budist metinsel kültürlerinin kurulmasına ciddi bir katkıda bulunmuştur.¹⁸ Bu nedenle, kökenlerini belirlemeye çalışırken Eski Uygur metinlerindeki tılsımları Çince metinlerle karşılaştırdığımızda, Dunhuang'daki Çinli Budist metinleri birincil kaynak olarak dikkate alınmalıdır.

3. Dunhuang'dan Çin Budist Metinlerinde Tılsımlar

20. yüzyılın başında Mogao Mağarası 17'deki sansasyonel keşifler, Çin Budist metinleri hakkındaki bilgilerimizi önemli ölçüde genişletmiştir. Bu mağara, başka yerlerde korunan Budist kanonundan ünlü metinler içermekle kalmıyor, aynı zamanda farklı versiyonları ve hatta daha önce bilinmeyen metinleri de barındırıyordu. 1924 tarihli Taishō *tripitaka*, 85. cilt *Koitsu* (古逸) [Eski Kayıp (Metinler)] kategorisi bu metinlerden bazılarını içermektedir.¹⁹ Bu metinler, o zamana kadar aktarılmadıkları, herhangi bir Budist *tripitaka*'da saklanmadıkları ve Orta Çin'de oluşturulan resmî Budist bibliyografyalarında belgelenmedikleri için büyük önem taşımaktadır. Böylece, Orta Asya'ya özgü yerel bir Budist kültürünün temsilcileri olarak, başka türlü yalnızca parçalı bir şekilde yeniden inşa edilebilecek olan Budist metinlerinin aktarımını tamamlarlar.

Robson'a göre, Taishō *tripitaka* cilt 85'te yer alan Dunhuang'dan en az elli metin tılsım içerir veya tılsımların nasıl üretildiğini anlatır. Ancak çoğu durumda bu anlatıma ait kısımlar korunmamıştır (Robson, 2008:155). Taishō *tripitaka*'nın baskısından sonra, aralarında Budist tılsımlar bulunan bazılarının da bulunduğu, Dunhuang elyazmalarının süregelen araştırmaları yoluyla daha birçok Budist metin tespit edilmiştir. Örneğin Gao Guofan, Dunhuang'da keşfedilen kültürel

¹⁷ Rahmeti de bu notu okumuş ama bu ismin Çin kökenli olduğunu tespit edememiştir. Bkz, TT VII, 73, yorum 27.

¹⁸ Dunhuang'daki Çin Budizmi'nin Uygurlar üzerindeki etkisi için, bkz, örn., Kudara, 1983: 201; Röhrborn, 1997: 551; Wilkens, 2016b: 219–225. Çin Budizmi'nin güçlü etkisi, genellikle Eski Uygur Budist metinlerinin çoğunluğunun Çince'den çeviriler olması gerçeğinde yansıtılır. Günümüze ulaşan Eski Uygur Budist metinlerine genel bir bakış için, bkz, örn., Elverskog, 1997.

¹⁹ Henrik H. Sørensen, bazıları Dunhuang'da bulunan ve tılsımlar içeren 18 ila 21. ciltler dışında korunan ezoterik metinlere genel bir bakış sunar, bkz, Sørensen, 2011. Ayrıca Robson Dunhuang'dan tılsımların görüldüğü bazı metinleri listelerken, Strickmann da kitabının bir bölümünü bu konuya ayırmıştır. Bkz, Robson, 2011: 228–229; Strickmann, 2002: 161–170. Bu yazıyla ilgili bazı metinler aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

malzemelerle ilgili kitabında büyücülüğe ve tılsımlara, mühürlere ve büyülere olan inancı incelemiştir.²⁰ Listesinde sadece Budist değil Taoist metinler de yer almasına rağmen, bu inanç ve geleneklerle ilgili otuzdan fazla metin bulunmaktadır. Anlayabildiğimiz kadarıyla önceki çalışmalarda, şimdiye kadar Dunhuang'dan gelen aşağıdaki Budist metinlerin tılsım imgeleri içerdiği belirlenmiş, ancak Taishō *tripitaka*'nın 18-21. ciltlerinin *Mikkyō* (密教) [Ezoterik] bölümünde kaydedilmemiştir.²¹

• *Foshuo qi qian fo shenfu jing* 佛說七千佛墨符經 [Buddhā Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlahi Tılsımlarının Sūtrası, T. 2904.85]/*Foshuo qi qian fo shenfu yisuan jing yijuan* 佛說七千佛墨符益算經一卷 [Değeri Artırmak İçin Buda Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlahi Tılsımlarının Sūtrası]: Or. 8210/ S. 2708, Or. 8210/S. 4524, P. 2153, P. 2558, P. 2723, P. 3022 recto, P. tib. 2207

• *Sanwanfo tonggen shenmizhiyin bing falong zhongshang zunwang fofa* 三萬佛同根神祕之印竝法龍種上尊王佛法 [Otuz Bin Buddhā ve Nāgarāja Buddhā'nın Aynı Esastan Gelen İlahi Mühürlerinin Dharması, T. 2906.85]: S. 2438

• *Guanshiyin ji shizun fuyin shiertong ji shenzhou* 觀世音及世尊符印十二通及墨咒 [Avalokiteśvara ve Bhagavat'ın On İki Tılsım Mührü ve İlahi Büyüleri]: P. 3874

• *Guanshiyin pusa ruyilun tuoluoni zhangju zhoyue bing biexingfa* 觀世音菩薩如意輪陀羅尼章句咒日並別行法 P. 2153

• *Guanshiyin pusa fuyin yijuan* 觀世音菩薩符印一卷 [Bodhisattva Avalokiteśvara'nın Tılsım Mühürleri]: P. 2602 verso

Guanshiyin ruyilunwang monibatuo biexingfa 觀世音如意輪王摩尼跋陀別行法: P. 3835

²⁰ Gao, 1994: 260–262, 304–305. Bunun dışında Budist tılsımlar hakkında Robson tarafından sıralanan bazı genel çalışmalar da bulunmaktadır. Bkz, Robson, 2008: 142, n. 41. Ayrıca bkz, Arami, 2020.

²¹ Bu listeyi derlemek için şu araştırma yayınları dikkate alınmıştır: Gao, 1994: 260–262, 304–305; Strickmann, 2002: 163–170; Robson, 2008: 154–166; Mollier, 2008: 100–133; Copp 2011. Ayrıca Robson, kağıt üzerine boyanmış Budist tılsımlardan da bahseder, ancak bunların bir listesini veya işlevlerinin ayrıntılı bir açıklamasını vermez. Bkz, Robson, 2008: 155–158. Bu tılsımlar mevcut listede yer almıyor. İlk iki metnin başlıkları Taishō *tripitaka*'da (çeşitli biçimlerde ilki) kaydedilmiştir. Burada alıntılanan son dördünün başlıkları genellikle onları orijinal metinlerde yazıldığı gibi belgeleyen Paul Copp tarafından verilenleri takip eder. P.3874 fragmanı için Copp, kayıp olduğu için bir başlık vermemiştir. Bu nedenle, burada Gao 1994'te verilen geçici başlık altında listelenmiştir.

Paul Copp'un araştırmasına göre, bu listenin son dört metni, tılsımların ve mühürlerin üretimi ve kullanımına ilişkin tek bir el kitabına kadar götürülebilir; *Guanshiyin ruyilun wang monibatuo bie xingfa* 觀世音如意輪王摩尼跋陀別行法 [Alternatif Rites of Mañibhadra, Avalokiteśvara King of the Wish-Fulfilling Jewel and Wheel]. Bununla birlikte, günümüze ulaşan tılsımların ve mühürlerin başlığı ve içeriği her el yazmasına göre önemli ölçüde farklılık gösterir. Ayrıca Copp Pekin'deki Çin Ulusal Kütüphanesi koleksiyonundaki diğer iki fragmanın, BD 8738 ve BD 7468'in de bu kılavuza ait olduğuna dikkat çekmiştir (Copp, 2011: 196–203). Bu metin herhangi bir kanonik katalogda yer almasa da Japon kayıtlarına göre Tang döneminde Dunhuang'a kadar yayılmıştır (Copp, 2011: 197). Başlığın da belirttiği gibi, kılavuz, 9. yüzyılın sonlarından 10. yüzyıla kadar Dunhuang'da en yüksek popülaritesine sahip olan, *Avalokiteśvara*'nın belirli bir biçimi olan *Cakravartincintāmaṇi* ile yakından ilişkilidir. Copp, söz konusu kılavuzun muhtemelen o dönemde kopyalanıp kullanıldığını öne sürmektedir.²²

3.1. *Foshuo qiqian fo shenfu yisuan jing*

Mañibhadra ve Dilek Gerçekleştiren Mücevher ve Çark Kralı Avalokiteśvara'nın Alternatif Âyinleri'nin aksine, *Buddhā tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları [Değeri Artırmak İçin] Sūtrası*'nın el yazmaları, başlık, sıra, yapı ve tılsımların görüntüleri açısından belirli bir tekdüzeliği korumaktadır.

Bu metnin yazarı ve tam olarak yazılma tarihi bilinmemekle birlikte, Christine Mollier bu metnin 7. yüzyılın sonundan önce bahsedilmediğine dikkat çekmiştir. Ayrıca, 695 yılında oluşturulan *Dazhou kanding zhong- jing mulu* 大周刊定眾經目錄 [Büyük Zhou Tarafından İzin Verilen Kutsal Yazılar Kataloğu] adlı Budist katalogunda, bu metnin üç farklı versiyonunun kaydedildiği belirtilmektedir. Mollier Taoist metnin, büyük olasılıkla iki versiyonunun olduğu sonucuna varmıştır. *Taishang Laojun shuo changsheng yisuan miaojing* 太上老君說長生益算妙經 [Ömrü Uzatmak ve Değeri Artırmak İçin Yüce Kral Lao Tarafından Açıklanan Harika Kutsal Yazılar] ve *Taishang Laojun shuo yisuan shenfu miaojing* 太上老君說益算神符妙經 [Değeri Artırmak İçin En Yüce Kral Lao Tarafından Açıklanan Tılsımların Muhteşem Kutsal Kitabı] bunlar Budist sūtranın kompozisyonu için model sağlamıştır. (Mollier 2008: 107–113).

²² Copp, 2011: 204. Ayrıca Copp, bireysel tılsımları ve bunların farklı versiyonlarını ayrıntılı olarak incelemektedir. Bkz, Copp, 2011: 212–225.

Buddhā'nın Vaaz Ettiği Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları Sûtrası kısa bir kutsal kitaptır. Birinci bölümde Buddhâların insanları nasıl korudukları ve Kuzey Kepçe'nin yedi yıldızının her birinin hangi tür talihsizliklerin kontrolü altında olduğu anlatılmaktadır.²³ İkinci bölümde çeşitli tılsımlar anlatılmakta ve son olarak bu tılsımlar isimleriyle birlikte sıralanmaktadır. Tılsımların sayısı bir el yazmasından diğerine biraz farklılık gösterir. Bazı nüshalarda on beş tılsım listelenirken, bazılarında on altı tılsım bulunur. Bununla birlikte, tüm el yazmalarının, tılsımların aynı kategorizasyonuna ve işlevine göre iki seride yazıldığı açıktır. İlk serideki tılsımlar koruyucudur ve mevcut tüm nüshalarda beş numaradır. Taishō *tripiṭaka*'da kaydedilen versiyona göre, aşağıdaki başlıklar sıra numarasından sonra verilir:²⁴

1. Kalbi açmak
2. Yaşamı artırmak
3. Vücudu ve yaşamı korumak
4. Beş aşamayı düzenlemek
5. Öldürücü Aji iblislerine ve ihtiyarlığa [karşı] insan hayatını yönetmek²⁵

İkinci seride kalan on veya on bir tılsım iblisleri bastırmak içindir ve her biri belirli bir iblis türüne karşı işlev görecek şekilde tasarlanmıştır. Bu tılsımlar için bir sıra numarası verilmeyip her tılsımın “bastırılması [için] tılsım...” (Çin. *fuyan* 符厭) ibâresiyle başlayan bir açıklaması vardır. İkinci dizideki bu tılsımların sırası bir el yazmasından diğerine biraz farklılık gösterir. Diğer nüshalara kıyasla standart düzeni sağlıyor gibi görünen el yazması P. 2558'e göre, bu serideki tılsımlar aşağıdakileri bastırmak içindir:²⁶

- Geçmişte veya yakın zamanda ölmüş iblisler ve kadın ve erkeklere yıkım ve hastalık uygulayan iblisler
- Dağların, ormanların, toprakların ve tahılların iblisleri

²³ Taoist versiyondaki bu açıklayıcı bölümün içeriği birçok noktada Budist versiyonla örtüşmektedir. Mollier, bu noktaları ele almakta ve Budist versiyondaki değişiklikleri de açıklamaktadır. Bkz, Mollier 2008: 111–123.

²⁴ Aşağıdaki İngilizce çeviri Mollier, 2008: 123'den alınmıştır..

²⁵ Taishō *tripiṭaka*'daki orijinal Çince isimler şunlardır: 1. 心開符, 2. 益算符, 3. 救護身命符, 4. 金木水火土不相剋符, 5. 注生人阿姬死鬼耗虛神符. Diğer el yazmalarında bazı varyasyonlar görünür: 1. 開心符P. 2153, P. 2558, ve P. tib. 2207, el yazmalarında 2. 益符P. 2723, el yazmasında 3. 救護身命符P. tib. 2207, el yazmasında, 4. 金木水火土不相剋符 S. 2708 el yazmasında ve 金水火不相剋符 P. 2153, el yazmasında 5. 注生人阿姬死鬼耗虛神符 P. 2153 el yazmasında ve 注阿姬死鬼耗虛神符P. tib. 2207 el yazmasında.

²⁶ Aşağıdaki İngilizce çeviri yine küçük değişikliklerle Mollier'in çevirisine dayanmaktadır. Bkz, Mollier, 2008: 126–127.

- Gökyüzünde dolaşan iblisler
- Kötü büyülerin neden olduğu iblisler
- Komşu beş bölgenin iblisleri
- Kötü ruhların iblisleri
- Çürük kadavraların iblisleri
- Ölen yabancıların iblisleri
- Savaş alanında ve hapishanede ölenlerin iblisleri
- Erkek ve dişi işaretleri olan iblisler
- Masumların [kurbanların] iblisleri²⁷

Buddhā'nın Vaaz Ettiği Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları Sūtrası'nın Dunhuang'dan alınmış nüshalarındaki tılsımların başlıkları bazen yanlış yazılmıştır ve ayrıca ana metin olmadan sadece tılsımların listesini içeren P. 2153 el yazması da bulunmaktadır. Bu gerçekler, bu metnin profesyonelce kopyalanmadığını ve manastırdaki din adamları tarafından kullanılmadığını gösterebilir. Bunun yerine, bu metin halkçı bir niteliğe sahiptir ve bu haliyle sıradan insanlar arasında günlük yaşamda korunmaları için kullanılmış olabilir. Her durumda, Dunhuang'dan alınan kopyalar, tılsımlarla yapılmış bir tür uygulamanın kanıtıdır.

4. Eski Uygur Metinlerinde Tılsımların Tespiti

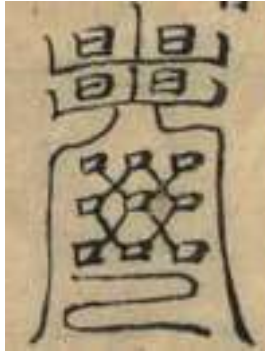
Eski Uygurca metindeki kısa not, yukarıda Bölüm 2'de sunulduğu gibi *Konumdu*, yani “Avalokiteśvara'nın Kölesi” adını içerdiğinden, tılsımların aslında Bodhisattva Avalokiteśvara ile yakından bağlantılı olması muhtemeldir. Bölüm 3'te bahsedildiği gibi, Dunhuang el yazmaları arasında, *Cakravartincintāmaṇi* adı verilen bir *Avalokiteśvara* formuyla bağlantılı tılsımlar için bir kılavuz vardır. Bununla birlikte, bu kılavuzla yapılan bir karşılaştırma, Eski Uygur el yazmasındaki tılsımlarla herhangi bir benzerlik göstermemektedir. Bunun yerine, *Buddhā Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları Sūtrası* bize birkaç tılsımda bir dizi başarılı eşleşme sağlar.²⁸ Elyazmasındaki

²⁷ Çince orijinal isimler şunlardır: 死衰新舊注雌雄破殃伏連之鬼, 山林社稷之鬼, 遊天之神鬼, 赤舌之鬼, 比舍五土之鬼, 日遊土氣之鬼, 星死之鬼, 客死之鬼, 兵死獄死之鬼, 男祥女祥之鬼, 無孤之鬼. El yazmasında Or. 8210/S. 2708, tılsım, 山林社稷之鬼, eksiktir. P. 2153'te bazı küçük varyasyonlar kaydedilir: 死衰新舊注雌雄破殃伏連之病, 遊天行之鬼, 去兵死之鬼.

²⁸ Or. fragman 8210/S. 2708 Taishō *tripiṭaka* baskısının temeli olarak kullanılmıştır. Böylece o fragmandaki tüm tılsımlar o baskıda sunulmuştur. Or. Parça 8210/S. 4524'nın digital görüntüsü Uluslararası Dunhuang Projesi (IDP) ana sayfasında henüz mevcut değil. 18 Eylül 2020 tarihinde erişildi.

tüm tılsımlar Çince metindegilerle özdeşleştirilemese de bazıları açıkça aynıdır. İlk tanımlama B 2291'deki ikinci tılsım ile yapılabilir (Şek. 5). Bu kutsal metindeki üçüncü tılsım olan “bedeni ve hayatı korumak” ile eşleşir.²⁹

Çince elyazmalarının da gösterdiği gibi, her detayda tam bir uyuşma beklenmemelidir. Genel olarak, S. 2153'ün parçalanmış metnindeki örnek (Şek. 6), Eski Uygurcaya en yakın eşleşmeyi sunmaktadır. Bununla birlikte, şeklin en alt kısmındaki öge, P. Tib 2207 (Şek. 10) fragmanındaki ögeyle daha büyük bir benzerlik sergilemektedir. Bu tılsımın tüm bileşenleri, Çin el yazmalarında bulunan örneklerden en az biriyle eşleşmektedir.

http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h. a4d?uid=9697999229;recnum=9478;index=1. Karşılaştırma için, Paris'teki Pelliot Koleksiyonu'ndan diğer dört parça kullanılmıştır. Görüntülerinin tümü IDP ana sayfasında mevcuttur.

²⁹ Bu bölümde ele alınan tılsımlar yukarıda Şek 2-4'te mavi renkli kare kutucukla işaretlenmiştir.

Şek. 5. B 2291

1.kısım
detay

© Staatliche
Museen zu
Berlin, Museum
für Asiatische
Kunst

Şek. 6. P. 2153 1. kısım

detay *Buddhā*
Tarafından Vaaz
Edilen Yedi Bin
Buddhā'nın İlâhi
Tilsımları

Sūtrası'ndan,
Dunhuang'da
bulunmuştur, tarih
bilinmiyor.

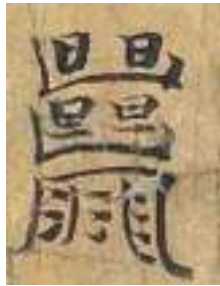
© Bibliothèque
Nationale de France

Şek. 7. P. 2558 1.

kısım detay
Buddhā
Tarafından Vaaz
Edilen Yedi Bin
Buddhā'nın İlâhi
Tilsımları

Sūtrası'ndan,
Dunhuang'da
bulunmuştur, tarih
bilinmiyor.

© Bibliothèque
Nationale de
France

Şek. 8. P. 2723

1. kısım detay

Buddhā

Tarafından Vaaz

Edilen Yedi Bin

Buddhā'nın İlâhi

Tılsımları

Sūtrası'ndan,

Dunhuang'da

bulunmuştur,

tarih bilinmiyor.

© Bibliothèque

Nationale de

France

Şek. 9. P. 3022

1. kısım detay

Buddhā

Tarafından

Vaaz Edilen

Yedi Bin

Buddhā'nın

İlâhi Tılsımları

Sūtrası'ndan,

Dunhuang'da

bulunmuştur,

tarih

bilinmiyor.

© Bibliothèque

Nationale de

France

Şek. 10. P. tib.

2207

Dunhuang'da

bulunan,

Buddhā

Tarafından

Vaaz Edilen

Yedi Bin

Buddhā'nın

İlâhi Tılsımları

Sūtrası'nın 1.

kısım, tarihi

bilinmiyor.

© Bibliothèque

Nationale de

France

Şek. 11. B

2289 detay 1

© Staatliche

Museen zu

Berlin,

Museum für

Asiatische

Kunst

Dikkatli bir şekilde karşılaştığımızda, Rahmeti tarafından yayınlanan tılsımın kimliğinin belirlenmesi de mümkündür (TT VII Taf. 5). Bu tılsımın sağ tarafındaki üst kısım artık kaybolmuştur.³⁰ Ancak fotoğrafa göre bu tılsım, söz konusu tılsımda görünen tüm unsurları içermektedir. Çince metne göre, bu tılsımın beraberindeki açıklama sıra sayısı olan üç ile başlar ve işlevi “vücudu ve yaşamı korumaktır”. Ne B 2291'deki

³⁰ Fotoğraf Zieme tarafından yeniden yayınlanmıştır. Bkz, BT XXIII, Abb. 187 TT VII Taf. 5.

örnek ne de Rahmeti tarafından yayınlanan örnek bu sayıyı içermektedir. Ancak ikincisinin açıklaması şu şekildedir: *bo ätöz küzädgü vu ol* “Bu, bedeni koruyan tılsımdır” (BT XXIII, 182, II; (TT VII 27/2)) ki bu tılsımın yukarıda belirtilen işlevine karşılık gelmektedir. Diğer bir tılsım da bu üçüncü tılsımla bazı benzerlikler göstermektedir: B 2289 parçasındaki sonuncusu. (Şek. 11).

Şek. 12. P. 2602 Dunhuang’da bulunan, *Mañibhadra ve Dilek Gerçekleştiren Mücevher ve Çark Kralı Avalokiteśvara Alternatif Âyinleri*’nden 1. kısım detay, tarih bilinmiyor.

© Bibliothèque Nationale de France

Üst kısımdaki bileşenler yukarıdaki üçüncü tılsıminkilere benzerken, alt kısımdakiler herhangi bir kesinlik ile örtüşmemektedir. Ayrıca tılsımın işlevine ilişkin açıklama hem Eski Uygurcadan hem de Çince den tamamen farklıdır: *bo vu ätöztä tutsar ad mañal bulur kop küsüs kanar* “Bu tılsımı vücuduna takan kişi şans ve mutluluk kazanır, bütün dilekleri gerçekleşir” (BT XXIII, 184, XXXVIII (= TT VII 27 Nr. 30)). Eğer gerçekten bu üçüncü tılsım olsaydı, Eski Uygur yazmasının tılsımın farklı işlevlerini de kaydetmesini beklerdik. Bu tılsımın diğer Çin el yazmalarındaki varyasyonları, görüntünün dikkatli ve doğru bir şekilde kopyalanmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, tılsımların işlevine ilişkin açıklama, esasen doğru bir şekilde tutulmuş ve aktarılmıştır. Dolayısıyla, bu tılsımın görüntüsünün tekrar tekrar kopyalanarak ve değiştirilerek diğer işlevler için kullanılanlarla karıştırılması olasılığı, oldukça muhtemeldir. Ayrıca

üst kısımdaki bileşenlerin sadece bu üçüncü tılsım için değil, farklı bileşen kombinasyonları ile diğer tılsımlarda da bulunduğunu belirtmeliyiz. Böyle bir örnek, *Mañibhadra ve Dilek Gerçekleştiren Mücevher ve Çark Kralı Avalokiteśvara Alternatif Âyinleri*'ne âit olan fragman S. 2602'deki (Şekil 12) tılsımdır.³¹

Çinlilerin bu etkiye ilişkin açıklaması, “Bu tılsım, Bin Buddhâ'nın tılsımıdır. [Bu] insanın vücuduna iyi geldiğini ve servetini artırdığını derinden açıklıyor. Sadece onu takmak bile, [onu] dokuz gün taktıktan sonra büyük şans getirir.”³² Bu açıklama Eski Uygurcadaki açıklamaya çok daha uygun olmakla birlikte yine alt kısımda yer alan unsurlar oldukça büyük farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle, bu tılsımın kesin bir tespitinin yapılması için daha çok çalışma yapılması gerekmektedir.

Tanımlanabilecek bir sonraki tılsım, fragman B 2290'daki ilk tılsımdır (Res. 13). Bu, Taishō *tripiṭaka* profilaktik listesindeki beşinci tılsımdır ve “Öldürücü Aji iblislerine ve ihtiyarlığa [karşı] insan hayatını yönetmeyi” amaçlamıştır.

Fig. 13. B 2290 1.
kısım detay

© Staatliche
Museen zu Berlin,
Museum für
Asiatische Kunst

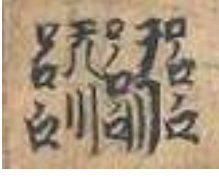

Fig. 14. P. 2153 2.
kısım detay

© Bibliothèque
Nationale de
France

³¹ Bu metin Bölüm 3'te incelenmiştir.

³² Çince orijinal metin şu şekilde okunabilir: 此符千仏符深説人身益財利唯帶之効驗帶九日大吉利. Hou Haoran (Pekin) bana bu metni okumayı geliştirmem için bazı önerilerde bulunmuştur.

Şek. 15. P.
2558 2. kısım
detay

©
Bibliothèque
Nationale de
France

Şek. 16. P.
2723 2. kısım
detay

©
Bibliothèque
Nationale de
France

Şek. 17. P.
tib. 2207

2. kısım
detay
©Bibliothèque
Nationale
de France

Bu durumda, Eski Uygurca metne tam olarak uyan bir Çin örneği yoktur, ancak bir kez daha, fragman S.2153'teki şekil (Şekil 14) önemli benzerlikler göstermektedir. Ayrıca açıklama kısmında Eski Uygurca beş sayısı yazılıdır.³³ Eski Uygurca metinde üçüncü tılsım olan “hayatı korumak” içinde bir sayının bulunmadığı düşünülürse Eski Uygurca *beş* (beş) sayısının Çince metindeki bu tılsımın sayısına karşılık geldiğinden veya Eski Uygurca açıklamanın Çinceyi takip ettiğinden emin olamayız. Beş sayısından sonra Eski Uygurca başka bir cümle yazılmamış gibi görünüyor.³⁴ Dolayısıyla bu sayı Çince metne karşılık gelse bile bu tılsımın Eski Uygurcadaki işlevinin açıklaması orijinalinden farklı gibi görünmektedir.

Görünüşe göre başka bir tılsım daha tespit edilebilir: B 2289 numaralı fragmandaki üçüncü tılsım (Şekil 18), *Buddhā Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları Sūtrası*'nda değil, ancak, *Foshuo Changjuli dunü tuoluoni zhoujing* 佛說常瞿利毒女陀羅尼咒經 [Zehirli Kadın Jāngulī'nin Sihirli Dhāraṇī Yazıları, T. 1265.21]'da bulunabilir.

Taishō *tripitaka*'da kaydedilen örneklerde yazmanın ortasında bir işaret fark edilirken, bu tılsımın unsurlardan biri olarak yer aldığı Pelliot Koleksiyonu'ndanki diğer örneklerde bu işaret yoktur.³⁵ Bu nedenle, tılsımların yazılma ve aktarılma biçimlerinde bazı farklılıklar olduğu ve bu varyantlardan

³³ Sayı sol tarafta tılsımın altında verilmiştir.

³⁴ Sağ tarafta sadece bir kelime *vu* “tılsım” yazmaktadır.

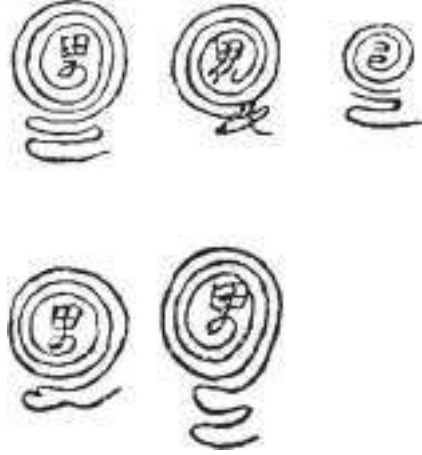
³⁵ Bu işaret, Copp tarafından Dunhuang el yazmalarında tanımlanmış ve başka örneklerle incelenmiştir. Bkz, Copp, 2011: 218–219.

birinin Eski Uygur yazmasında geçtiği görülmektedir. Mevcut durumda, tılsımın işlevine ilişkin Eski Uygurca açıklamanın, bu *sūtrada* verilen açıklamaya çok iyi karşılık geldiğini vurgulamak isteriz: *aguluk yılan-ka kurt kon[guz-ka]* “[Adım atılırsa] zehirli yılanlar, solucanlar ve böcekler]” (BT XXIII, 183, XXXIII (= TT VII 27/Anm. 27 No. 25)).

Şek. 18. B 2289 2.
kısm detay

© Staatliche
Museen zu Berlin,
Museum für
Asiatische Kunst

Şek. 19. T. 1265, 0295a23–24
Taishō *tripitaka*'dan

Şek. 20. P. 2602 2. kısım detay

© Bibliothèque Nationale de France

Şek. 21. P. 2153 3. kısım detay

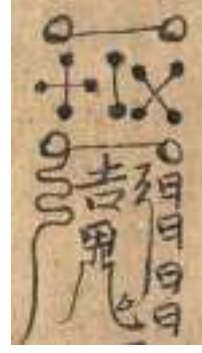
© Bibliothèque Nationale de France

Bir bütün olarak tespit edilebilen bu tılsımların yanı sıra Eski Uygurcada tılsımların bir parçası olarak kullanılan bazı münferit unsurlar da Çince metinlerdekiyle benzerlikler göstermektedir. Örneğin Rahmeti tarafından yayınlanan tılsım iki bölümden oluşmaktadır. Sol taraf yukarıda bahsi geçen zehirli yılanlara karşı tılsımı temsil ederken, sağ taraf, *Buddhā Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları Sūtrası*'ndaki savaş alanında veya hapisanede ölenlerin iblislerine karşı tılsım olarak listelenen kısmı temsil eder (Şek. 22, 23).³⁶

³⁶ Bkz, BT XXIII, Abb. 189 TT VII Taf. 5 rechts. Eski Uygurcadaki açıklamaya göre bu tılsımın kaybolmaması için yalanması gerekir. Bkz, BT XXIII, 182, IV (= TT VII 27/4).

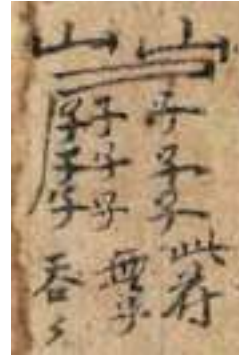

Şek. 22. P.
2153 4. kısım
detay
© Bibliothèque
Nationale de
France

Şek. 23. P.
tib. 2207
detay 3
© Bibliothèque
e Nationale
de France

B 2290'daki (Şek. 24) lohusa hummasına karşı kullanılan dokuzuncu tılsım, P. 3358 (Şek. 25) fragmanında gösterilen tılsımın alt kısmı ile benzerdir ve çocuk yoksa içilmelidir.

Şek. 24. B 2290 2.
kısım detay
© Staatliche Museen zu
Berlin, Museum für
Asiatische Kunst

Şek. 25. P. 3358
Dunhuang'da bulunan,
tarihi bilinmeyen ve
tanımlanamayan metnin
tılsımlı kısmı.
© Bibliothèque Nationale de
France

Bu

konudaki araştırmalar ilerledikçe, bireysel bileşenlerin anlamı daha net hâle gelebilir ve bu açıklamalarla birlikte daha fazla tılsımın işlevinin ortaya çıkacağını umuyoruz.

5. Kapanış Sözleri

Burada incelendiği gibi, Eski Uygur materyalinde tanımlanabilecek tılsımlı imgelerin sayısı nispeten daha azdır. Ancak yine de, bunlardan ikisinin, *Buddhā Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlahi Tılsımlarının Sūtrası*'ndan kaynaklandığının tespit edilebilmeleri dikkat çekicidir. Şimdiye kadar yayınlanan metinler arasında bu metnin Eski Uygurca versiyonuna rastlanmamıştır. Ancak bu apokrif metnin Çince bazı nüshalarının Turfan'da bulunması metnin buraya nakledildiğini göstermektedir.³⁷ Buna rağmen, Uygurların metnin tamamını mı yoksa sadece bir kısmını mı tercüme ettikleri belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte, bu metindeki bazı tılsımların Eski Uygur kaynaklarında yer alması, Uygurların kutsal yazıları oldukça iyi bir şekilde bildiklerini açıkça göstermektedir. En önemlisi, Sinitik tılsım kullanma uygulamasının en azından bazı Uygur Budistleri tarafından benimsendiğini belgelemektedir.

Eski Uygur yazması ve onun üretim zamanı ile ilgili pek çok şey belirsizliğini korumaktadır. Bu yazmada, yalnızca çeşitli tılsımların toplanmış resimlerine, bunların işlevlerine ve bu işlevlerin nasıl kullanılacağına ilişkin kısa açıklamalara yer verildiği için, muhtemelen günlük hayatta pratik kullanım için üretilmişlerdir. Bu metin, manastırdan olmayan kişilerin, belirli Budist metinleri veya teorileri hakkında ayrıntılı bilgi gerektirmeden pratik problemler için uygun tılsımları seçmelerine olanak sağlamış olmalıdır. Bu bakımdan, metin muhtemelen kendi kişisel kullanımları için manastırdan olmayan insanlar da dâhil olmak üzere Budistler için üretilmiştir. Aynı zamanda, bu tılsımların günlük yaşamdaki acil ve ciddi sorunları çözüme gücüne sahip olduğuna inanıldığı için metin kutsal olarak kabul edilmiştir. Tılsımları içeren metinlerin

³⁷ Turfan'dan Çin parçaları: Ch 989, Ch 2190, Ch 2860. Bkz, örn., Rong, 2007: 81, 180, 232; Mollier, 2008: 106.

kutsal ve dünyevi karakterleri, kullanılan yazı türünün verdiği izlenime çok iyi uyumaktadır: Blok veya yarı blok yazı. Ayrıca, Dunhuang'da bulunan Çince el yazmaları arasında, el yazması S. 2153, yalnızca tılsımlı görüntülerin bir listesini içermekte ve bu listeye karşılık gelen bir metin içermemektedir; bu tür bir kullanımın muhtemelen hem Dunhuang hem de Turfan'daki Budist toplumlarda yaygın bulunduğu sonucuna varmaktayız.

Dunhuang'daki el yazmaları ile Eski Uygur tılsım yazması arasındaki bazı farklılıkların dikkate alınması gerekse de *Buddhā Tarafından Vaaz Edilen Yedi Bin Buddhā'nın İlâhi Tılsımları Sūtrasi*'nin tüm Çince el yazmaları, tılsımları bir bütün olarak ele alır ve onları diğer metinlerdeki tılsımlarla keyfi bir şekilde iç içe almaz. Eski Uygur yazmasında ise tılsımların yukarıda belirtilen metin de dâhil olmak üzere farklı kaynaklardan toplandığı ve özel ihtiyaçlara göre bir araya getirildiği görülmektedir. Eski Uygur yazması olası bir Çince versiyondan kesin olarak tercüme edilmiş mi yoksa bir Uygur Budisti tarafından özel bir duruma cevâben derlenmiş mi sorusu bilgi eksikliği nedeniyle belirsizliğini korumaktadır. 4. bölümde tespit edilen tılsım örneklerinin de gösterdiği gibi, tılsımın işlevine ilişkin Eski Uygurcadaki kısa açıklamalar Çincekilerle birebir örtüşmemektedir. Bu nedenle, benzer uygulamalardan bir paylaşım olsa da tılsım kullanma pratiği ve ilgili metinlerin aktarımı Turfan ve Dunhuang'daki iki vaha merkezinde aynı olmayabilirdi. Ancak yine de, bu iki vaha arasındaki yakın ilişki durumu, tılsım uygulamasının aktarımı düşünüldüğünde ilgili bir faktör olmaya devam etmektedir. Aslında bu ilişki, 10. yüzyıldan itibaren daha da yakınlaşmıştır ve bu bilgi ile tılsım kullanımının büyük olasılıkla Moğol öncesi dönemlerde gerçekleştiği varsayımına varmaktayız. Bölüm 2'de belirtildiği gibi, Eski Uygur yazmasında kullanılan yazı türü, kopyalamanın o erken dönemde gerçekleştiğini göstermektedir. Tılsımların yayılması ile Ezoterik Budizm'in yayılması arasındaki yakın ilişki de o dönemde tılsım uygulamasının aktarımını destekler niteliktedir. Uygurlar arasında Ezoterik veya daha doğrusu Tantrik Budizm'i incelerken, Moğol döneminde Uygurların Tibetlilerle ilk kez yoğun bir temas kurmaya başladıkları ve bu süre zarfında birçok Tantrik Budist metninin Tibetçe'den çevrildiği yaygın olarak kabul edilmektedir.³⁸ Ezoterik Budizm'in ortaya çıkışı ve Uygurlar arasındaki etkisi hala tartışmaya açıktır, zorluklardan biri, Ezoterik Budizm ve Uygurlar ile ilgili pek fazla izin bulunmamasıdır.³⁹ *Amoghavajra*'nın (705-744, Çin. Bukong 不空) eserleri gibi ezoterik okulların yayılması sırasında etkili olan Ezoterik Budist metinleri, Eski Uygurca materyallerde nâdiren tespit edilmiştir.

³⁸ Ayrıca Elverskog kitabının bir bölümünü Eski Uygurca tantrik metinlere ayırmıştır, ancak listelenen tüm metinler Tibetçe'den çevrilmemiştir. Bkz, Elverskog, 1997: 105–125.

³⁹ Uygurlar ve Budizm'e genel bir bakış için, bkz, örn. Wilkens, 2016a: 477–480; Wilkens, 2016b: 215–235.

Yine de Turfan bölgesinde, *Sahasrabhujasahasranetra*, *Bin kollu ve Bin gözlü Avalokiteśvara* da dâhil olmak üzere *Bodhisattva Avalokiteśvara*'nın ezoterik biçimlerini tasvir eden bir dizi Budist sancağı bulunmuştur ve bu sayı 10. yüzyıldan itibaren gözle görülür şekilde artmıştır. Ancak bu sanat malzemeleri sadece Uygurlar tarafından değil, Çinliler gibi Uygur olmayan yerel halklar tarafından da üretilmiş olabilir. Durum böyle olunca, sadece tılsım uygulamasının Uygurlar tarafından Ezoterik Budizm ile yakından bağlantılı Budist pratiğinin ilgili özelliklerinden biri olarak kabul edildiğini göstermektedir. Dahası, bu yazmanın varlığı, Ezoterik Budizm ile ilişkilendirilen bu tür uygulamaların büyük olasılıkla günlük yaşamın bir özelliği olduğunu düşündürür. Çünkü kullanımda, tılsımlar ihtiyaca göre insanlar tarafından takılır, hatta bazen yutulurdu,⁴⁰ amacını yerine getirdikten sonra tılsımların pek çoğu saklanmazdı ve bu nedenle, bu uygulamaların pek çok izinin bize gelmemiş olması çok da şaşırtıcı değildir.

Bu bağlamda muskalar da anılmaya değerdir. Tılsımların yanı sıra muska kullanımı da Ezoterik Budizm ile bağlantılı bir özelliktir. Bu muskalar, insanlar tarafından belirli ihtiyaçların karşılanması amacıyla kullanılmış ve hatta mezarlardan çıkarılan mezar aksesuarları arasında muskalara da rastlanmıştır.⁴¹ Bununla birlikte, kullanılma biçimleri nedeniyle, kutsal Budist yazıtlarıyla karşılaştırıldığında bu tür malzemeler bulmak zordur ve birden fazla eser neredeyse hiçbir zaman tek bir yerde bir arada bulunmaz. Örneğin Uygur mezarlarından cenaze eşyalarına ilişkin herhangi bir yeni keşif, Uygurlar arasında yayılan Ezoterik Budist uygulamaları hakkında daha fazla iz sürmeyi sağlayabilir ve bu konuda aktif tartışmaları ilerletebilir.

Kısaltmalar

BT XXIII – Zieme, Peter. *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Turnhout: Brepols, 2005.

TT VII – Rahmeti, Reşid (mit sinologischen Anmerkungen von Wolfram Eberhard). “Türkische Turfan-Texte VII.” *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse* 12 (1936): 3–124.

U II – Müller, Friedrich Wilhelm Karl. “Uigurica II.” *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse* 3 (1910): 3–110.

⁴⁰ Benzer bir tılsım uygulaması Tibetli Budistler arasında da bilinmektedir. Bkz, örn., Garett 2010. Dr. Dylan Eslar (Bochum) bu makaleye nazikçe dikkat çekmiştir.

⁴¹ Dunhuang'dan muskalar hakkında araştırma yapmak için, bkz, örn, Copp 2008; Copp 2014: 59–140; Sørensen 2019

VOHD 13.25 – Knüppel, Michael. *Alttürkische Handschriften Teil 17. Heilkundliche Volksreligiöse und Ritualtexte*. Stuttgart: Franz Steiner, 2013.

Kaynakça

- Arami Hiroshi 荒見泰史. 2020. “Tonkō no minkan shinkō to bukkyō, dōkyō–Bukkyō bunken ni mirareru fuin wo chūshin to shite 敦煌の民間信仰と佛教、道教–佛教文獻に見られる符印を中心として [Folk Religions, Buddhism and Daoism in Dunhuang–Focusing on the Talismans seen in the Buddhist Texts].” *Tonkō shahon kenkyū nenpō 敦煌寫本研究年報 Annual Journal of Dunhuang Manuscript Studies* 14: 51–67.
- Clark, Larry V. 2000. “The Conversion of Būgū Khan to Manichaeism.” In Ronald E. Emmerick, Werner Sundermann, and Peter Zieme, eds., *Studia Manichaica IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin*, 14.–18. Juli 1997. Berlin: De Gruyter: 83–123.
- Copp, Paul. 2008. “Altar, Amulet, Icon: Transformations in Dhāraṇī Amulet Culture, 740–980.” *Cahiers d’Extrême-Asie* 17: 239–264.
- Copp, Paul. 2011. “Manuscript Culture as Ritual Culture in Late Medieval Dunhuang: Buddhist Talisman-Seals and Their Manuals.” *Cahiers d’Extrême-Asie* 20: 193–226.
- Copp, Paul. 2014. *The Body Incantatory: Spells and the Ritual Imagination in Medieval Chinese Buddhism*. New York: Columbia University Press.
- Elverskog, Johan. 1997. *Uygur Buddhist Literature*. Silk Road Studies, I. Turnhout: Brepols.
- Gao Guofan 高國藩. 1994. *Dunhuang minsu ziliao daolun 敦煌民俗資料導論*[Introduction to the Materials of the Customs in Dunhuang]. Taipei: Xinwenfeng chuban.
- Garrett, Frances. 2010. “Eating Letters in the Tibetan Treasure Tradition.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 32.1/2: 85–113.
- Giebel, Rolf W. 2011. “Taishō Volumes 18–21.” In Charles D. Orzech, Henrik H. Sørensen, and Richard K. Payne, eds., *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*. Leiden and Boston: Brill: 27–36.
- Kasai, Yukiyo. 2020. “Uyghur Legitimation and the Role of Buddhism.” In Carmen Meinert and Henrik H. Sørensen, eds., *Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage*. Leiden and Boston: Brill: 61–90.
- Kasai, Yukiyo. Forthcoming. “The Avalokiteśvara Cult in Turfan and Dunhuang in the Pre-Mongolian Period.” In Yukiyo Kasai and Henrik H. Sørensen, eds., *Buddhism in Central Asia II: Practice and Rituals, Visual and Material Transfer*. Leiden and Boston: Brill.
- Kasai, Yukiyo. Forthcoming. “Wuti toudi or wulun toudi ? A Possible Trace of Contacts between the Uyghur Translators and Esoteric Buddhism.” In Lewis Doney, Carmen Meinert, Yukiyo Kasai and Henrik H. Sørensen, eds.,

- Buddhism in Central Asia III: Doctrine, Exchanges with Non-Buddhist Traditions*. Leiden and Boston: Brill.
- Kudara Kōgi 百濟康義. 1983. “Myōhō rengkyō gengan no uigurugo yaku danpen 妙法蓮華經玄贊の9tŷル訳断片 [An Uyghur Fragment of Miao-falian- hua-jing Xuan-zan].” In Mori Masao 護雅夫, ed., *Nairiku ajia, nishi ajia no shakai to bunka* 内陸KăK・西KăKの社会と文化 *Society and Culture of Inner Asia and the Muslim World*. Tokyo: Yamakawa Shuppansha: 185–207.
- Mollier, Christine. 2008. *Buddhism and Taoism Face to Face. Scripture, Ritual and Iconographic Exchange in Medieval China*. Hawai’i: University of Hawaii Press.
- Moriyasu, Takao. 2000. “The Sha-chou Uighurs and the West Uighur Kingdom.” *Acta Asiatica* 78: 28–48.
- Moriyasu, Takao. 2004a. *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße. Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Moriyasu, Takao. 2004b. “From Silk, Cotton and Copper Coin to Silver. Transition of the Currency Used by the Uighurs during the Period from the 8th to the 14th Centuries.” In Desmond Durkin-Meisterernst et al., eds., *Turfan Revisited – The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag: 228–239.
- Moriyasu Takao 森安孝夫. 2015a. “Toruko bukkyō no genryū to ko torukogo butten no shutsugen トルコ仏教の源流と古トルコ語仏典の出現 L’origine du Bouddhisme chez les Turcs et l’apparition des textes bouddhiques en turc ancien.” In Moriyasu Takao 森安孝夫, ed., *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia* 東西9tŷルと中央1–zŷK [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. Nagoya: Nagoya University publishers: 618–644.
- Moriyasu Takao 森安孝夫. 2015b. “Uiguru no seisen ni tsuite 9tŷルの西遷について Nouvel examen de la migration des Ouïgours au milieu du IXe siècle.” In Moriyasu Takao 森安孝夫, ed., *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia* 東西9tŷルと中央1–zŷK [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. Nagoya: Nagoya University publishers: 276–298.
- Moriyasu Takao 森安孝夫. 2015c. “Tonkō to Nishi Uiguru ōkoku–Torufan kara no shokan to okurimono wo chūshin ni– 敦煌と西9tŷル王国–トルファンからの書簡と贈り物を中心に– Tun-huang and the West Uighur Kingdom–The Historical Background of the Letter, P. 3672 Bis, Sent from Turfan –.” In Moriyasu Takao 森安孝夫, ed., *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia* 東西9tŷルと中央1–zŷK [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. Nagoya: Nagoya University Publishers: 336–354.
- Moriyasu Takao 森安孝夫. 2015d. “Nishi Uiguru ōkoku ni okeru Manikyō no suitai to Bukkyō no taitō 西9tŷル王国におけるĠā教の衰退と仏教の台頭

- [Decline of Manichaeism and Emergence of Buddhism in the West Uighur Kingdom].” In Moriyasu Takao 森安孝夫, ed., *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia* 東西9tŸルと中央1—zŸK [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. Nagoya: Nagoya University Publishers: 590–617.
- Moriyasu Takao. 2015e. “New Developments in the History of East Uighur Manichaeism.” **Open Theology** 1: 319–322.
- Pchelin, Nikolai and Simone-Christiane Raschmann. 2016. “Turfan Manuscripts in the State Hermitage – A Rediscovery.” **Written Monuments of the Orient** 2: 3–43.
- Radloff, Wilhelm. 1911. *Kuan-ši-im Pusar. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika*. St. Petersburg: L’Académie Impériale des Sciences.
- Robson, James. 2008. “Signs of Power: Talismanic Writing in Chinese Buddhism.” **History of Religions** 48.2: 130–169.
- Robson, James. 2011. “Talismans in Chinese Esoteric Buddhism.” In Charles D. Orzech, Henrik H. Sørensen, and Richard K. Payne, eds., *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*. Leiden and Boston: Brill: 225–229.
- Röhrborn, Klaus. 1997. “Die alttürkische Xuanzang-Vita: Biographie oder Hagiographie?” In Petra Kieffer-Pülz and Jens-Uwe Hartmann, eds., *Bauddhavidyāsudhākarah. Studies in Honour of Heinz Bechert on the Occasion of his 65th Birthday*. Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica: 551–557.
- Rong, Xinjiang. 2001. “The Relationship of Dunhuang with the Uighur Kingdom in Turfan in the Tenth Century.” In Louis Bazin and Peter Zieme, eds., *De Dunhuang à Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton*. Turnhout: Brepols: 275–298.
- Rong Xinjiang 荣新江. 2007. *Tulufan wenshu zongmu. Oumei shouchang juan*. 吐鲁番文书总目 欧美收藏卷 [Catalogue of the Manuscripts from Turfan, Volume for the European and American Collections]. Wuhan: Wuhan University Press.
- Sørensen, Henrik H. 2011. “Textual Material Relating to Esoteric Buddhism in China outside the Taishō, Vols. 18–21.” In Charles D. Orzech, Henrik H. Sørensen, and Richard K. Payne, eds., *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia*. Leiden and Boston: Brill: 37–67.
- Sørensen, Henrik H. 2019. “A Padmapāṇi Spell-Amulet from Dunhuang: Observations on OA 1919,0101,0.18.” *Buddhist Road Paper 2.1*: 1–26. Accessed September 25, 2020. doi: 10.13154/rub.br.123.109.
- Strickmann, Michel. 2002. *Chinese Magical Medicine*. Stanford: Stanford University Press.
- Tekin, Talat. 1993. *Irk Bitig. The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tremblay, Xavier. 2007. “The Spread of Buddhism in Serindia: Buddhism among

- Iranians, Tocharians and Turks before the 13th Century.” In Ann Heirman and Stephan Peter Bumbacher, eds., *The Spread of Buddhism*. Leiden and Boston: Brill: 75–129.
- Wei Jing 魏静. 2010. “Dunhuang huzhai wenxianzhong fulu wenti xiaokao 敦煌护宅文献中符箓问题小考 [Small Considerations on the Problem of Talismans and Amulets in the Dunhuang Manuscripts for Protecting Inhabitations].” *Dunhuangxue jikan 敦煌学辑刊 Journal of Dunhuang Studies* 4: 90–98.
- Wilkens, Jens. 2016a. “Buddhismus bei den türkischen Völkern in Zentralasien.” In Manfred Hutter, ed., *Der Buddhismus II. Theravāda-Buddhismus und Tibetischer Buddhismus*. Stuttgart: W. Kohlhammer: 469–490.
- Wilkens, Jens. 2016b. “Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond.” In Carmen Meinert, ed., *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*. Leiden and Boston: Brill: 204–249.
- Zieme, Peter. 2014. “The West Uighur Kingdom: Views from Inside.” *Horizons* 5.1: 1–134.

Bir dili doğru anlamak, o dilin yapısını ve işleyişini bilmekle mümkündür. Eklemeli bir dil olan Türk dilini anlamının yolu da kelimelerin iskeletini oluşturan ekleri iyi bilmekten geçmektedir. Eklerin kökenlerinin tespit edilmesi ve işlevlerinin doğru anlaşılması, Türk dilinin tarihsel süreçteki gelişimini, diğer Türk lehçeleriyle ilişkisini ve söz varlığını ortaya koymamızı sağlayacaktır. Türk dilinde ekler çeşitli seslerin işlev yüklenmesi, müstakil kelimelerin ekleşmesi ve farklı eklerin birlikte kullanılmasıyla oluşmaktadır (Hatiboğlu 1974: 331; Ercilasun 2000: 41). Ekler üzerine geçmişten günümüze hem tarihî Türk dili alanında hem de çağdaş Türk dili alanında çalışmalar yapılmıştır.

Atalay (1942) *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, Hatiboğlu (1974) *Türkçenin Ekleri*, Demircan (1977) *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri*, Erdal (1991) *Old Turkic Word Formation*, Korkmaz (2011) *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Keskin (2020) *Türkçede Birleşik Ekler* gibi müstakil eserlerin yanı sıra çeşitli gramer kitaplarında eklerin yapısı, işlevleri ve kullanımları ele alınmıştır. Ayrıca Clauson (2007) “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler”, Arat (1955) “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, Hatiboğlu (1974) “Türkçedeki Eklerin Kökeni”, Ercilasun (2020) “Türk Dilinde Ek Ses İlişkisi” gibi çeşitli çalışmalarda ekler incelenmiştir. Ancak Ercilasun’un ifadesiyle tek sesteki oluşan ekler daha önce toplu bir şekilde ele alınmamıştır. Türk dili ve lehçeleri alanında önemli çalışmalara imza atan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, bu eksikliği gidermek ve sonraki çalışmalara katkı sağlamak amacıyla tanıtmaya konu olan *Türk Dilinde Çekirdek Ekler* adlı eseri ortaya koymuştur.

Türk Dilinde Çekirdek Ekler adlı çalışma, *Söz Başı* (7-8), *Kısaltmalar* (9), *Giriş* (11-14), *Türk Dilinde Ekler* (15), *Birleşik Ekler ve Gramerleşme* (15-20),

* Dr. E-posta: arican_arzu@hotmail.com / ORCID ID: 0000-0002-6144-6298.

Çekirdek Ekler (21-86), *Sonuç* (87-89), *Kaynaklar* (90-95) başlıklarından oluşmaktadır.

Yazar, eserin *Söz Başı* bölümünde etimoloji incelemelerinde önemli bir rol oynayan “çekirdek ekler” vasıtasıyla Türk dilinin başlangıcına doğru bir yolculuk yapmayı tasarladığını ifade etmiştir. Aslında çok daha kapsamlı bir çalışma yapmayı planlayan Ercilasun, böyle bir çalışmanın kolay olmadığını, öncelikle “çekirdek ekler” bahsini kitap hâline getirdiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra çalışmaya devam ettiğini belirterek yeni eserlerin müjdesini vermiştir (s. 7).

Ercilasun, *Söz Başı* bölümünde dildeki değişme ve gelişmeleri anlamak için lehçe ve ağızları laboratuvar olarak gördüğünü, lehçe ve ağızlarda bulunan örnekler vasıtasıyla eklerin ilk biçimlerine ulaşılabileceğini dile getirmiştir. Bu düşüncesinden hareketle çalışmasında lehçe sözlüklerini, Hamza Zülfikar’ın *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler* adlı eserini, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. Bican Ercilasun) adlı çalışmayı kullandığını belirtmiştir. Yazar bu eserleri tarayarak çekirdek ek barındıran kelimeleri kaydetmiştir. Bu kelimelerin Eski Türkçede bulunup bulunmadığını tespit etmek için de şu eserleri kullanmıştır: Köktürkçe için Hatice Şirin’in *Eski Türk Yazıtları Sözvarlığı İncelemesi*, Eski Uygurca için Jens Wilkens’in *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*, Karahanlıca için Ercilasun-Akkoyunlu *Dîvânu Lugâti-’t-Türk* (s. 7-8).

Eserin *Giriş* bölümünde, öncelikle etimoloji alanında yapılan çalışmalar hakkında bilgi veren Ercilasun, ekler üzerine çalışma yapmanın önemine dikkat çekmiş ve konuyu ele alış yöntemini açıklamıştır. Ayrıca konuyu ele alırken kullandığı “Ana İşlev-İşlev Değişikliği”, “Laboratuvar Yöntemi (Lab Yöntemi)”, “Yeni Üretimler-Taze Ögeler” terimlerini izah etmiştir (s. 11-14).

Çalışmanın *Birleşik Ekler ve Gramerleşme* başlığı altında konu ile ilgili çalışmalara değinen Ercilasun, birleşik ekler ve gramerleşme ile ilgili tespitlerin Kâşgarlı Mahmud’a kadar uzandığını ifade etmiştir. Daha sonra gramerleşme ile ilgili Eski Türkçe ve lehçelerden örnekler veren yazar, laboratuvar yöntemini kullanarak Türkçedeki çatı eklerinin kökenlerini incelemiştir (s. 15-20).

Yazar, çalışmanın asıl konusu olan *Çekirdek Ekler* başlığı altında tek sestene oluşan ve bazen tek başına bazen de başka seslerle kullanılarak zamanla farklı işlevler kazanan 10 adet çekirdek eki incelemiştir. Ercilasun, inceleme yaparken her bir ek için laboratuvar olarak nitelediği Anadolu ağızları ve Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Saha Türkçesi, Hakas Türkçesi, Kırgız Türkçesi gibi lehçelerde tanıklanan örnekleri göstermiştir. Bu yöntemle incelenen çekirdek ekin hem diğer lehçelerdeki tanıklarını göstermiş hem de Türkiye Türkçesinde kullanılan bazı sözcüklerin tek heceli köklerine ulaşmayı amaçlamıştır. İncelenen eklerin Eski Türkçedeki tanıklarını da

gösteren yazar, eklerle ilgili literatürdeki bazı görüşlere yer vermiştir. Eklerin yapısının yanı sıra işlevlerine de yer veren yazar, çekirdek eklerin başlangıçta genel bir işleve sahip olup zamanla işlev çeşitliliği kazandığını ifade etmiştir. Örneğin, Ercilasun'a göre ç > ş sesinin işlevi, benzerlik / eşitlik > sevgi > küçültme biçiminde gelişim göstermiştir. Bunun yanı sıra bazı lehçelerde kullanılan *kaça*, *neçe* gibi sözcüklerde ç sesinin eşitlik işlevi korunmuştur. Dil, +ç sesi ile sağladığı benzerlik / eşitlik işlevini *kaç*, *anaç*, *ataç* gibi birkaç kelimeye dondurmuş; +A pekiştirme ekiyle (+çA), +ç ekini mutasyona uğratarak eşitlik işlevini orada devam ettirmiştir. Çekirdek eklerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki örneklerine yer veren yazar çekirdek eklerin günümüzde kullanılan örneklerine de yer vererek bunları taze öğeler olarak adlandırmıştır (21-86).

Ercilasun, *Sonuç* bölümünde “çekirdek ekler”le Türk dilinin başlangıcına doğru uzandığını ve bu eklerin dilin en eski yapı taşları arasında yer aldığını dile getirmiştir. Ayrıca “çekirdek ekler”le ilgili elde ettiği bulguları bu bölümde sıralamıştır. Ardından çalışmada yararlandığı kaynakların listesini *Kaynaklar* bölümünde göstermiştir.

Yazar, çalışmasında art zamanlı ve eş zamanlı veriler sunarak araştırmacılara karşılaştırma yapma olanağı sunmuştur. Ercilasun, bilgi birikimiyle hem yapısal ve işlevsel açıdan çekirdek eklerin özelliklerini hem de Türk lehçelerine ait söz varlığını içeren bir eser ortaya koymuştur. Çalışmanın Türk dili alanı ve Türk lehçeleri alanında çalışma yapan araştırmacılara faydalı olacağı görülmektedir. Alana kazandırdığı değerli çalışmasından dolayı Sayın Ahmet Bican Ercilasun'a teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

Arat, Reşit Rahmeti (1955). “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Türk Dili Dergisi*, IV/43, 396-401.

Atalay, Besim (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Matbaai Ebüzziya.

Clauson, Sir Gerard (2007). “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler” Çev. U. Özalan. *Dil Araştırmaları Dergisi* 1/1 185-196.

Demircan, Ömer (1977). *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2000). “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, TDAY – Belleten 1997, s. 41-47.

Ercilasun, Ahmet Bican (2022). *Türk Dilinde Çekirdek Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, Marcel (2004). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

Hatiboğlu, Vecihe (1974). “Türkçedeki Eklerin Kökeni”, Türk Dili, S. 268: 331–340.

Hatiboğlu, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KÜÇÜKBALLI, Fatih Numan (2023). Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağzlarının Ortak Kelimeler Sözlüğü (Eski Türkçeyle Karşılaştırmalı). Konya: Palet Yayınları ISBN: 978-625-6401-50-1

Rukiye AKDAĞ*

Türkoloji’de karşılaştırmalı lehçe çalışmaları daha çok lehçeler arası farklılıklar üzerine kurulurken lehçeler arası leksik ortaklıklar üzerine kurgulanmış çalışmaların sayısı oldukça sınırlı kalmıştır. Bunun yanında az sayıda yapılan çalışmalarda da genelde standart dillere odaklanılmış, ağızlar büyük oranda göz ardı edilmiştir. Ancak Türkiye Türkçesinde olduğu gibi diğer Türk lehçelerinin standart dilleri de bir bölge ya da boy ağzına dayandığı için lehçelerin barındırdığı standart dili oluşturan ağız dışındaki ağızların verileri çeşitlilik göstermekte ve bu yönüyle lehçe çalışmalarına ağızların dahil edilmesi önem arz etmektedir.

Bir başka açıdan ise lehçelerde bulunan kelimelerin kökeni ve oluşum yolları hakkında bilgi edinebilmek, bu oluşum sürecinde ve daha sonra gelişen semantik varyantların belirlenmesinde Eski Türkçenin verilerinden faydalanmak yapılan çalışmalara yeni bir boyut kazandırmaktadır. Fonolojik ve morfolojik bazı farklılıklara rağmen Türkçenin en eski yazılı metinlerinden çağdaş Türk lehçelerine ve hatta ağızlarına kadar varlığını sürdüren bir kelimenin lehçeler arası çalışmalarda ortaklık ilkesi üzerinden tespiti aynı zamanda dilsel ortaklığın yanında kültürel ortaklığın varlığını da sergilemektedir.

Fatih Numan Küçükballı tarafından hazırlanan *Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağzlarının Ortak Kelimeler Sözlüğü (Eski Türkçeyle Karşılaştırmalı)* bir yönüyle Altay Türkçesinin söz varlığının Türkiye Türkçesi ağızlarıyla

* Öğretim Görevlisi, Ankara Üniversitesi TÖMER, akdagrky@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9604-5718

karşılaştırılmasına ve ortak kelimelere diğer bir yönüyle de tespit edilen ortak kelimelerin Eski Türkçedeki varlığı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Küçükballı tarafından hazırlanan eser, giriş bölümüyle başlamakta ve giriş bölümü *Konu, Önem ve Amaç, Kapsam ve Sınırlılıklar, Yöntem, Türkiye Türkçesi Ağızları Söz Varlığının Diğer Lehçelerle Karşılaştırılmasına Yönelik Çalışmalar* bölümlerine ayrılmaktadır.

Yazar, kitabın konusunu “Bu çalışmanın konusunu Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin hem yazı dili hem de ağızlarında ortaklaşan kelimelerin belirlenmesi ve belirlenen kelimelerin Eski Türkçe ile karşılaştırılması oluşturmaktadır.” şeklinde açıklamaktadır. Yazarın açıklamasında da görüldüğü gibi eserde hem iki lehçenin standart dillerinde hem de ağızlarında ortaklaşan kelimeler tasnif edilmiş ve tasnif edilen kelimeler Eski Türkçeyle karşılaştırılmıştır. Eserde ortaklaşan kelimelerin Eski Türkçedeki durumları Sir Gerard Clauson tarafından XIII. Yüzyıl öncesi Türkçesinin etimolojik sözlüğü olarak hazırlanan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (EDPT) ve *Drevnetyurkskiy Slovar* adlı çalışmalar kullanılmıştır. Bu eserler dışında J. Wilkens tarafından 2021 yılında Almanca-Türkçe olarak hazırlanan *Eski Uygurcanın El Sözlüğü* (Handwörterbuch des Altuigurischen) adlı esere de başvurulmuştur. Eserde kullanılan diğer çalışmalar şunlardır:

Altay Türkçesi için öncelikle, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Wilhelm Radloff, 1860'lar, Altaysko-Russkiy Slovar, Balakina, O. N.- Dedeyeva, V. C., 2015, Altayca-Türkçe Sözlük, Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, 1999* adlı eserler taranmıştır.

Bu üç sözlük dışında kullanılan ağız çalışmaları şunlardır: *Dialekt Çernevih Tatar (Tuba-Kiji)-Grammatičeskiy Oçerk i Slovar (Tuba Ağzı), Dialekt Lebedinskih Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji)-Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodi, Slovar (Çalkandı Ağzı), Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji)-Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodi, Slovar (Kumandı Ağzı), Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları-Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Altay Kişi, Telengit, Çalkandı, Kumandı, Tuba Ağızları), Handbuch des Tschalkantürkischen, Teil I: Texte und Glossar (Çalkandı Ağzı), Kuşardıñ Attarı (Altay-Orus-Angliyskiy Sözlük), Kumandinsko-Russkiy Slovar (Kumandı Ağzı), Russko-Kumandinskiy Slovar (Kumandı Ağzı), Slovar' Govorov Koş-Ağaşskogo i Ulaganskogo Rayonov (Telengit ve Altay Kişi Ağzı), Teleüt Ağzı Sözlüğü (Teleüt Ağzı).*

Türkiye Türkçesi için ise öncelikle *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* kullanılmıştır. Derleme sözlüğü dışında kullanılan çalışmalar şunlardır: *Aybastı Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük), Antalya Gazipaşa İlçesi Ağızları, Ankara İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Dizin), Arpaçay Köylerinden Derlemeler, Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları II (Metinler-Sözlük-Dizinler), Aydın ve Yöresi Ağızları*

(*İnceleme-Metin-Sözlük*), *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, *Bahkesir İli Ağzı* (*İnceleme-Metin-Sözlük*), *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı* (*Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük*), *Diyarbakır Ağzı* (*İnceleme-Metin-Sözlük*), *Doğu Trakya Yerli Ağzı* (*İnceleme-Derleme-Dizin*), *Erzurum İli Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*) III, *Eskişehir İli Manav Ağzı*, *Eskişehir İli Yörük Ağzı*, *Erzincan Yöresi ve Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük*), *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*, *Konya Ağzı ve Söz Dağarcığı*, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağzı*, *Kırşehir ve Yöresi Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük*), *Karaman İli Ağzı* ve *Anadolu Ağzı Arasındaki Yeri*, *Kars İli Ağzı* (*Ses Bilgisi*), *Konya İli Karapınar İlçesi Ağzı*, *Kütahya ve Yöresi Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük*), *Açıklamalı Manavgat Ağzı Sözlüğü*, *Mersin Ağzı Sözlüğü*, *Malatya İli Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*), *Manisa Ağzı*, *Muğla ve Yöresi Ağzı*, *Ordu İli ve Yöresi Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük*), *Rize İli Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük*), *Trakya Ağzı Sözlüğü I-II*, *Uşak İli Ağzı* (*Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*), *Urfa Merkez Ağzı* (*İnceleme-Metinler-Sözlük*).

Eserin II. Bölümü *Altay Türkleri ve Altay Türkçesi Ağzı* adını taşımaktadır. Bu bölümde Altay Türkleri iki kolda incelenmiştir. Bunlardan ilki *Güney Altay Türkleri ve Ağzı*'dır. *Güney Altay Türkleri ve Ağzı* başlığı altında *Altay Kişi*, *Teleüt* ve *Telengit* boyları ve ağzı hakkında bilgi verilmiştir. Diğer başlık ise *Kuzey Altay Türkleri ve Ağzı*'dır. Bu başlık altında ise *Tuba*, *Çalkandı* ve *Kumandı* boyları ve ağzı incelenmiştir.

Altay Türkçesi ve Ağızlarının Söz Varlığıyla İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış adını taşıyan III. Bölümde yazar Altay Türkçesi ile ilgili çalışmaları üç döneme ayırmıştır. İlki *Çarlık Rusya Döneminde Yapılan Çalışmalar*, ikincisi *Sovyet Rusya Döneminde Yapılan Çalışmalar* üçüncüsü ise *Sovyet Rusya Dönemi Sonrasında Yapılan Çalışmalar* şeklindedir.

Lehçeler arası ilişkiler belirlenirken ses denklikleri önem taşımaktadır. Bu sebeple eserin dördüncü bölümü Eski Türkçe-Altay Türkçesi-Türkiye Türkçesi arasındaki başlıca ses denkliklerine ayrılmıştır (Bölüm Adı: *Eski Türkçe-Altay Türkçesi-Türkiye Türkçesi Başlıca Ses Denklikleri*). Yazar, toplam 35 ses denkliği vermiştir. Örneğin /b-/ < /b-/ > /v-/ ~ Ø- denkliği görülmektedir. Bu denklige ait örnekler şu şekilde verilmiştir:

Altay Türkçesi		Eski Türkçe		Türkiye Türkçesi
bar	<	bar	>	var 'mevcut'
bar-	<	bar-	>	var- 'varmak'

ber-	<	ber-	>	ver- ‘vermek’
bol-	<	bol-	>	ol- ‘olmak’

Eserin beşinci bölümü *Tespit Edilen Ortak Kelimelerle İlgili Sayısal Veriler ve Değerlendirmeler* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde gösterilen sayısal verilerden bazıları şunlardır:

“Altay ve Türkiye Türkçesi yazı dilleri ve ağızlarında 212’si Batı kökenli olmak üzere toplamda 3328 ortak kelime tespit edilmiştir. 3328 ortak kelimenin 2695’i Türkiye Türkçesi yazı dilinde tanımlanmıştır. Ortak kelimelerin standart Türkiye Türkçesinde kullanım oranı %80,97’dir. Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilemeyen ortak kelime sayısı 460’tır. Batı kökenli kelimeler, Türkiye Türkçesi ağızlarında aranmamıştır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ortaklığı 3116 kelime üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Ağızlarla ortaklaşan kelime sayısı 2656’dır. Bu durumda Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ortaklık oranı ise %85,23 çıkmaktadır. Batı kökenli kelimeler hariç 3116 ortak kelimenin 1911 adedi Eski Türkçede tanımlanmıştır. Altayca ve Türkiye Türkçesi arasındaki ortak kelimelerin %61,32’si Eski Türkçe dönemiyle de ortaklaşmaktadır. Batı kökenli kelimeler dahil 3328 ortak kelimenin 1012 adedinin ses özellikleri bakımından aynı olduğu görülmüştür. Bu sayı ortak kelimelerin %30,4’üne tekabül etmektedir. Batı kökenli 212 kelime yer almaktadır. Bu kelimelerin 159’u Fransızca, 17’si İtalyanca, 19’u İngilizce, 6’sı Rusça, 5’i Latince, 3’ü Almanca, 2’si Rumca’dır. Ortak kelimeler arasında 51 Moğolca kelime tespit edilmiştir. Bunların 7’si Moğolca + Türkçedir. Çalışmada 33 Arapça, 24 Farsça, 4 Arapça-Farsça ve 1 Türkçe-Farsça olmak üzere toplam 62 kelime tespit edilmiştir. Ortak kelimelerin 50’si Arapçadır. Bu 50 kelimenin 10’u Arapça + Türkçedir. Ortak kelimeler arasında Farsça kelime sayısı 38’dir. Bu 38 kelimenin 4’ü Farsça + Türkçe, 2’si de Farsça + Arapçadır.”

Altay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ortak Kelimeler Sözlüğü başlıklı bölümle birlikte kitabın asıl sözlük bölümü başlamaktadır. Sözlük bölümünde madde başları alfabetik sıraya göre Altay Türkçesinde verilmiş olup Türkiye Türkçesindeki anlamı STT (Standart Türkiye Türkçesi), TTA (Türkiye Türkçesi Ağızları) şeklinde gösterilmiş ve Eski Türkçedeki varlığı ET (Eski Türkçe) olarak verilmiştir. Kelimelerin hangi kaynaktan alındığı kaynağın kısaltmasıyla parantez içinde gösterilmiştir. Sözlükten örnek bir kelimenin gösterimi aşağıda verilmiştir:

abaka: Büyük baba (ATS, 19). // **STT** → Ø // **TTA** → **abaka:** 1. Amca. 2. Hala (DS I,6). // **ET** → **apaga:** Babanın erkek kardeşi, amca (EUES, 55).

Eserde, daha önce de belirtildiği gibi Batı kökenli ortak kelimeler ayrı bir bölümde gösterilmiştir. Bu bağlamda eserin yedinci bölümü *Batı Kökenli Ortak Kelimeler* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde önce kelime verilmiş ardından kelimenin anlamı ve hangi kaynaktan alındığı sonra STT (Standart Türkiye Türkçesi) ve kelimenin alındığı dil verilmiştir. Aşağıda bu bölüme ait bir örnek gösterilmiştir:

anket: Anket (ATS, 26). // **STT** → **anket:** Fr. Sormaca (TS, 127).

Altay Türkçesi ve ağızları ile Türkiye Türkçesi ve ağızlarını Eski Türkçeye karşılaştırmalı bir şekilde ortak kelimeler bağlamında ele alan bu kapsamlı çalışma Türkoloji araştırmalarında bir boşluğu doldurmakta ve yapılabilecek olan yeni çalışmalara kaynak sağlamaktadır. Bu eser için yazarı Fatih Numan Küçükballı'ya ve eseri yayımlayan Palet Yayınlarına teşekkür ederiz.

Işık, Utku (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*.
Paradigma Akademi. 395 sayfa.

Tuğçe AKBULUT¹

Diller, bireylerin sosyal statüsüne, yaşına, mesleğine, bağlı bulunduğu kültüre veya yaşamakta olduğu çevreye göre samimi ve saygılı hitap dereceleri kullanmakta ve böylece evrensel bir olgu olan nezaket kavramının da dilsel bir malzeme olarak var olmasını sağlamaktadırlar. Nezaket ifadeleri, dilde bazen eklerle, bazen sözcüklerle, bazen de vurgu ve tonlamanın etkisiyle görünmektedir. Her dilin samimi ve saygılı seviyede kullandığı yapılar ve bu yapıların çeşitliliği farklıdır. Örneğin Korece, Japonca gibi dillerde, nezaketin boyutu çok daha karmaşık olup, karmaşıklık özellikle cümle sonunda kullanılan eklerin çeşitliliği ile kendini göstermektedir. Bunun dışında bu diller, seslenme, ikram, davet, selam alma-verme, soru sorma gibi hususlarda söz

varlığında ortaya çıkan çeşitlenmenin en yoğun olduğu dillerdir.

Eski Uygur Türkçesinde Nezaket adlı bu eser, Paradigma Akademisi yayınları tarafından Aralık 2022’de yayımlanmıştır. Bu eserde, nezaket kavramı, özellikle Fraser, Culpeper ve bu teoriyi ilk kez ele alan Brown-Levinson gibi araştırmacıların görüşleri dikkate alınarak teorik olarak boyutlandırıldıktan sonra, elde edilen veriler ışığında nezaketi ortaya çıkaran yapısal özelliklerin Eski Uygur Türkçesindeki dilsel yansımasına bakılmıştır. Aynı zamanda eser, nezaket ve kabalık ifadelerinin oluşturduğu dilsel malzemenin görünür olmasına katkıda bulunan önemli bir kılavuz olmuştur.

Birinci bölümde, *Nezaket Teorisi* ana başlığında, öncelikli olarak nezaket kavramı üzerine teorik olarak bir alt yapı oluşturulmuş ve şu başlıklar

¹ Dr., e-mail: tugceakbulut1@gmail.com ORCID: 0009-0005-2993-9075.

üzerinden inceleme yapılmıştır: “Dil Kavramı ve Dilin Farklı Kullanımları”, “Dilin Toplumla İlişkisi ve Toplum Dil Bilimi”, “Nazik Dil Kavramı”, “Nezaket Kavramı Çerçevesinde *Kaba Dil*”, Nezaket Teorisi ve Yaklaşımları”. İlk iki bölüm, dilin temelde ne olduğuna, nasıl kullanıldığına ve konuşmanın çevreden etkilenme niteliği dolayısıyla, toplum ile ilişkisine değinilen bölümdür. *Nazik Dil Kavramı* ise, “Saygı ve Nezaket Ayrımı” ve bölümün tamamında üzerinde durulan “İmaj Beklentisi ve Yoğunluğu” başlıkları ile ele alınmıştır. Burada, soyut eylemlerin (içsel söylemler) somut eylemler üzerindeki etkisinin, kişinin imaj beklentisinin zedelenmesi (İZT) veya beslenmesi (İBT) ile olan ilişkisine değinilmiştir.

Nezaket Kavramı Çerçevesinde Kaba Dil alt başlığı altında, “Söylemde Uyumsuzluk ve Kabalık”, “Doğrudanlık ve Dolaylılık” ve “Alay ve Kabalık” konu edilmiştir. Bu bağlamda, Culpeper (2016), Brown-Levinson (1987)’ın kabalık stratejileri beş bakış açısından şu başlıklarla verilmiştir: “Doğrudan Kabalık”, “Dolaylı Kabalık”, “Pozitif Kabalık”, “Negatif Kabalık” ve “Eksiltili Kabalık”. Haricinde, asttan üste, üstten asta ve eşit konumdaki kişiler arası iletişimde devamlılığın sağlanması için gereken kurallar verilmiş ve negatif-pozitif imajın doğrudanlığı ve dolaylılığı üzerinden kabalık stratejilerinin şiddetleri tablolarla ve örnek anlatımlarla karşılaştırılmıştır. Bölüm sonunda, *Nezaket Teorileri ve Yaklaşımları* kısmı, “Klasik Nezaket Yaklaşımları” ve “İkinci Dalgı Nezaket Anlayışı” alt başlıklarıyla verilmiştir. *Klasik Nezaket Yaklaşımları* bölümü ise şu başlıklardan oluşmaktadır: “Sosyal Norm Yaklaşımı”, “Konuşma İlkeleri Yaklaşımı”, “İmaj Koruyucu Model (Face-Saving Model)” ve “Konuşma Mutabakatı”.

İkinci bölüm “Eski Uygur Türkçesinde Yapısal Nezaket İfadeleri”, “Yapısal Kabalık İfadeleri” ve “Eşit Konumdakiler Arası Nezaket Nötr İfadeler” konu başlıklarıyla verilmiştir. *Eski Uygur Türkçesinde Yapısal Nezaket İfadeleri* başlığı ise “Ek Hâlindeki Nezaket Yapıları”, “Sözcük Hâlindeki Nezaket Yapıları”, “Sentaktik Nezaket Yapıları” ve “Söylem Düzeyinde Nezaket Yapıları” şeklinde tasniflendirilmiştir. Burada, nezaket yapılarının sırasıyla, önce ek ve sözcük düzeyinde ifade ediliş biçimi incelenmiş, sonra bu yapılar sentaks ve söylem boyutunda ele alınmıştır. *Ek Hâlindeki Nezaket İfadeleri* konu başlığında “Çokluk Eki”, “İyelik Çekimi”, “Kişi Çekimi”, “Küçültme Ekleri”, “Tasarlama Kipleri”, “Şart Kipi”, “Gereklilik Kipi”, “Yeterlilik Tasvirî Fiili” ve kutsallık bildiren “+kan Eki” alt başlıkları bulunmaktadır. Bu başlıkta, eklerin Köktürkçedeki standart biçimleri ve kullanım sıklıkları hakkında bilgi verildikten sonra Eski Uygur Türkçesindeki değışim ve gelişimlerine bakılarak nezaket teorisi ve yöntemleri açısından hangi noktada oldukları ifade edilmeye çalışılmıştır.

Sözcük Halindeki Nezaket İfadeleri ise, Clauson (1972) ve Wilkens (2021) gibi araştırmacıların da düşünceleri göz önünde bulundurularak, “Üstten Asta

Nezaket İfadeleri”, “Asttan Üste Nezaket İfadeleri”, “Konumdan Bağımsız Nezaket İfadeleri”, “Pekiştirmeli Nezaket Yapıları”, “Nesne Tekrarlı Nezaket Yapıları” ve “Olumlu Niteleyiciler” şeklinde başlıklarla tasniflendirilmiş ve taranan Uygur metinlerinden de hareketle her birine birçok örnek verilerek ele alınmıştır. Örneğin bunlar içerisinde asttan üste nezaket ifadeleri ile ilgili olarak, *kol(un)*- “iste-, yalvar-”, *alka*- “övmek” kökünden türemiş olan *alkan*- “övlmek, ünlenmek”, saygı ünlemi *namo*, “saygılarını sunmak” anlamında olan *aya*- veya “istemek, dilemek” anlam alanında olan *küse*- gibi sözcükler ve bu sözcüklerin tarihi süreçteki dilsel gelişimleri bulunmaktadır. Yani, mesela *küse*- fiilinden hareketle, Eski Uygur Türkçesinde kullanılmış olan *tilek*, *küsüş*, *ötüg* gibi istek bildirimi görevinde yer alan sözcüklerin cümleye semantik açıdan nasıl bir istek anlamı kattığına ve bu anlamların nezaket teorisiyle olan ilişkilerine değinilmesi, bu ve daha fazla sözcüğün dilsel gelişim süreçlerini aktarabilmek adına önemlidir.

Ek ve sözcük hâlindeki nezaket yapılarından sonra, *Sentaktik Nezaket Yapıları* adlı başlıkta, “Dolaylı Cümle Kurgusu” (*erki* “acaba” sözcüğü odaklı) ve “Şartlı Cümle Kurgusu” başlıkları ile işlenen nezaket yapılarının Uygur metinlerindeki durumu göz önünde bulundurulduğunda Türklerin nasıl bir dönem yaşantısı içerisinde olduklarına dair bilgi edinilebilmektedir. *Söylem Düzeyinde Nezaket Yapıları* konu başlığında ise, “Benzetme Yöntemi”, “Örtmece Örnekleri”, “Pişmanlık Bildirme”, “Tövbe”, “Af Dileme”, “Dua”, “Takdir”, “Övgü / Yüceltme”, “Kutlama”, “Lütfetme” ve “Söz Verme / Yemin Etme” şeklinde alt başlıklar üzerinden dilbilgisel anlamda doğrudan nezaket ifade etmeyen sözcükler ele alınmıştır. Her bir başlık, Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış olan *Berliner Turfantexte*, *Hsüan Tsang Biyografisi*, *Altun Yaruk*, *Huastuanift*, *Maytrisimit Nom Bitig*, *Irk Bitig* ve daha birçok metin taranarak ve örneklendirilerek verilmiştir.

Eski Uygur Türkçesinde Yapısal Nezaket İfadelerinden sonra, *Yapısal Kabalık İfadeleri* adlı başlıkta ise imaj zedeleyici tutumlara örnek verilmiştir. Bu tutumlar, şüphe etme, beğenilmeme, olumsuz niteleyici kullanma, şikayet, hesap sorma, eleştiri, alay, yok sayma, sövme, lanet etme, aşağılama, kısıtlayıcı tavırlar gibi tutumlardır. Bu tutumların Eski Uygur Türkçesinde hangi fiillerle ifade edildiği de örnek cümleler ile gösterilmiştir. İkinci bölümün *Eşit Konumdakiler Arası Nezaket Nötr İfadeler* adlı son başlığında ise, *tile-*, *ayıt-*, *ti-/te-*, *sözle-* gibi ancak nezaket ifade eden bir ek ile birleşerek nezaket yapısı olabilen nötr fiiller verilmiştir.

Üçüncü bölümde, *Eski Uygur Türkçesinde Pragmatik Nezaket İfadeleri* adlı başlıkta, Eski Uygur Türkçesine ait olan ve *tanık* şeklinde verilen metin parçaları bulunmaktadır. Nezaketi yapısal olarak işleyen diğer bölümlerden farklı olarak nezaket, bu parçalarda pragmatik incelemeler üzerinden değerlendirilmiştir. Pragmatik incelemeler ise, dilsel nezaketi güç, konum,

yakınlık-uzaklık gibi ölçütlerden çok, daha anlık ve bireysel ölçütlere göre ele almaktadır. Burada kişinin anlık algılama süreci, muhattapla olan yakınlığı, geçmiş yaşantılarının da etkisiyle oluşmuş olan manevi ilişkileri, konuşurun nezaketi veya kabalığı dayandırdığı gerekçeler, bağlam ile ilgili durumlar etkilidir. Bu kullanımlar on dört konu başlığı altında verilmiştir: “Doğrudanlık – Dolaylılık”, “Saygı”, “İç Konuşma ve İmaj İlişkisi”, “Ortamdaki Başka Kişilerin İmaja Etkisi”, “İmaj Açılığının İZT Algısına Etkisi”, “Yüksek İmaj Yoğunluğunun İZT Algısına Etkisi”, “Anlatıcının üçüncü kişi olarak Olaylara Nezaket Açısından Bakışı”, “Üst Benliğin İmaj Destekleyici Etkisi”, “Üst Benliğin İmaj Zedeleyici Etkisi”, “Toplumca Kabul Edilen Şemalar-Sosyokültürel Belirleyiciler”, “Pozitif ve Negatif İmajın Ters Şekilde Etkilenmesi”, “Denge Sağlayıcı Tutum”, “İmaj Yatırımı”, “Yansıtma”.

Birinci bölümde ele alınan teorik veriler, ikinci bölümde Eski Uygur Türkçesi metinleri ile dilsel anlamda boyutlandırılmıştır. Üçüncü bölümde de dilsel nezaket unsurlarının, kişinin imajını negatif ya da pozitif yönde etkileyen farklı kullanımları üzerinde durulmuştur. Eserde, çoğunluğu çeviri dini metinlerden oluşan ve belli bir olay örgüsüne sahip parçalar üzerinden Türk dilinde nezaket stratejisinin nasıl var olduğu incelenmiştir. Türk dilinin Eski Uygur Türkçesi dönemi kaynak alınarak elde edilen bu veriler, Türklerin nezaket hususunu dillerine hangi şartlarda yerleştirdiği konusunda dil bilimsel bir görünüş sunmaktadır.